

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

ЮЛІЯ НЕВСЬКА

**ДИСКУРСИВИ В ЕПІСТОЛЯРІЇ М. КУЛІША:
КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ВИМІР**

МОНОГРАФІЯ

УДК 821.161.2'06—6.09 Куліш:811.161.2'42
Н40

Рекомендувала до друку вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
(протокол № 4 від 3 червня 2019 року)

Науковий редактор:

Я. Ю. Сазонова, кандидат філологічних наук, доцент (Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди)

Рецензенти:

Ф. С. Бацевич, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства (Львівський національний університет імені Івана Франка);

О. А. Олексенко, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови (Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди)

Невська Ю. В.

Н40 Дискурсиви в епістолярії М. Куліша: комунікативно-прагматичний вимір : монографія / Ю. В. Невська. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2019. — 229, [1] с. ISBN 978-966-1630-44-3.

У монографії проведено системний аналіз комунікативних та прагматичних ознак епістолярного дискурсу. З погляду макропрагматики окреслено поняття листування. Доведено, що в епістолярному дискурсі провідна роль у реалізації категорій емпатії, евіденційності, модальності й оцінки належить дискурсивам. Дискурсивні одиниці схарактеризовано на семантичному, прагматичному й топікальному рівнях дискурсу, окреслено поняття матриці й структурної рамки епістоли. Запропоновано типологію дискурсивів в епістолярному дискурсі, що враховує природу дискурсива та природу спілкування, а також особливості епістолярного дискурсу.

З опертям на авторську типологію дискурсивів і з урахуванням української епістолярної традиції 20–40-х років ХХ століття описано ознаки епістолярного ідіостилу М. Куліша. Особливу увагу приділено вивченню функціонування дискурсивних одиниць в епістолярному дискурсі М. Куліша, виявлено їхню роль емпатійної домінанти.

Для лінгвістів, літературознавців, студентів-філологів.

УДК 821.161.2'06—6.09 Куліш:811.161.2'42

Моїм дорогим батькам —
татові, Володимирові Миколайовичу,
який уже не з нами, але завжди в моєму серці,
і любій мамі, Лідії Павлівні,
п р и с в я ч у ю

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	6
ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ АВТОРА	14
1.1. Поняття <i>дискурс</i> і <i>мовна особистість</i> у лінгвістичній науковій парадигмі	14
1.1.1. Особистість М. Куліша в соціально-культурному контексті	20
1.2. Поняття <i>епістолярний дискурс</i>	22
1.2.1. Епістола: визначення, структура, класифікація	26
1.2.2. Матрично-рамкова організація епістоли як аргумент на користь виокремлення дискурсів в ЕД	30
1.2.3. Типологія епістол	33
1.3. Поліфункційність ЕД і способи прояву мовної особистості в ньому	38
1.4. Функційно-прагматичні категорії ЕД	45
1.4.1. Функційно-прагматична категорія емпатії	46
1.4.2. Функційно-прагматична категорія оцінки	50
1.4.3. Функційно-прагматична категорія модальності	54
1.4.4. Функційно-прагматична категорія евіденційності	58
1.4.5. Взаємозумовленість функційно-прагматичних категорій емпатії, оцінки, модальності й евіденційності	60
Висновки до першого розділу	64
РОЗДІЛ 2. ДИСКУРСИВИ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДИСКУРСІ	67
2.1. Дискурсиви як лінгвістичне поняття	67
2.2. Категорійні характеристики дискурсів	76
2.3. Функції дискурсів	80

2.4. Типологія дискурсів як реалізаторів комунікативно-прагматичних функцій	85
2.4.1. Типологія дискурсів за функційно-синтаксичним і функційно-семантичним підходами	92
2.4.2. Типологія дискурсів у прагматично-комунікативній і когнітивній парадигмах	98
2.4.3. Типологія дискурсів в епістолярному дискурсі	109
Висновки до другого розділу	132
РОЗДІЛ 3. ДИСКУРСИВИ ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТИЗОВАНОГО ВИСЛОВУ В ЕПІСТОЛЯРІЇ М. КУЛІША	135
3.1. Емпатійна домінанта дискурсів в епістолах Миколи Куліша	135
3.1.1. Емпатія в приватному листуванні М. Куліша	135
3.1.1.1. Омовлення взаємної емпатії в листуванні М. Куліша й І. Дніпровського	140
3.1.2. Емпатія та фокус емпатії в офіційно-ділових листах М. Куліша	146
3.2. Дискурсиви як показники ідіостилю М. Куліша в корпусі його епістолярію	150
3.2.1. Дискурсиви структурно-формального типу	150
3.2.2. Суб'єктоцентричні дискурсиви	174
3.2.2.1. Дискурсиви на позначення емоцій	175
3.2.2.2. Дискурсиви на позначення оцінки	179
3.2.2.3. Дискурсиви на позначення акцентованого авторства й «самості»	183
3.2.2.4. Дискурсиви на позначення дейктичних категорій	188
3.2.2.5. Суб'єктоцентричні дискурсиви в діловому листуванні М. Куліша	191
Висновки до третього розділу	194
ВИСНОВКИ	198
ЛІТЕРАТУРА	204
ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ	227
СЛОВНИКИ	229

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Е — евіденційність

ЕД — епістолярний дискурс

ЕМО — епістолярна мовна особистість

ДК — дискурсивні конектори

ДМ — дискурсивні маркери

ДО — дискурсивні одиниці

ДС — дискурсивні слова

ДЧ — дискурсивні частки

МО — мовна особистість

ПМ — прагматичні маркери

ПЧ — прагматичні частки

Листи об'єднують душі більше, ніж поцілунки.

Джон Донн

*Листи [М. Куліша] — духовний щоденник,
де разом серйозне і дрібниці,
але найважливіше прописано крупно,
чітко і все названо своїми іменами.*

Наталя Кузякіна

ВСТУП

Антропоцентрична спрямованість сучасного мовознавства вимагає нового осмислення теорії і практики лінгвістичних досліджень, уваги до постатей учасників дискурсу і прояву рис їхніх мовних особистостей у його організації, одним із першорядних засобів забезпечення якої є дискурсивні одиниці.

Сучасний етап розвитку лінгвістичних досліджень характеризується підвищеною увагою до проблем прагматики дискурсу і його когерентності.

У лінгвістиці висвітленням загальних проблем дискурсу, питань організації й динамічного розгортання дискурсу як складного комунікативного феномена, його характеристик упродовж багатьох десятиліть займалися як зарубіжні, так і вітчизняні вчені: Д. Кристал (Crystal, 1969), Д. Дейві (Davy, 1969), М. Стаббс (Stubbs, 1983), С. Левінсон (Levinson, 1983), Н. Арутюнова (Арутюнова, 1990), В. Григор'єва (Григорьева, 1990), В. Красних (Красных, 2001), В. Чернявська (Чернявская, 2001), К. Седов (Седов, 2004), О. Селіванова (2006), М. Степаненко та Л. Дейна (2018) та ін.

Зокрема, критеріям виділення різних видів дискурсу присвячено праці Дж. Браун (Brown, 1983), Дж. Юла (Yule, 1983), Г. Кларка (Clark, 1989), Н. Арутюнової (Арутюнова, 1990), Д. Шифрін (Shiffrin, 1994), О. Почепцова (Почепцов, 2009); проблемам розрізнення дискурсу і тексту — Т. Радзівської (1993, 1999), Ф. Бацевича (2010), Н. Кравченко (Кравченко, 2015) та ін.; дискурсу із структурно-функційного погляду — М. Хелідея (Halliday, 1973), С. Діка (Dik, 1989) та ін.; соціолінгвістичного й комунікативного розуміння дискурсу — В. Карасика (Карасик, 2000), І. Сусова (Сусов, 1988), М. Макарова (Макаров, 2003) та ін.; прагматичного розуміння дискурсу — Дж. Сінклера та М. Култхарда (Sinclair and Coulthard, 1975); когнітивного розуміння дискурсу — О. Кубрякової (Кубрякова, 1996), О. Селіванової (2006), Є. Бондаренко, А. Мартинюк, І. Фролової та І. Шевченко (2017) та ін.

Увага науковців приділяється також епістолярному дискурсу. У мовознавчих дослідженнях епістолярій розглядають різнопланово. Вивчається епістолярій культурних діячів та науковців із позицій лінгвостилістики, аналізується мовна культура епістолярного стилю (С. Богдан (1993, 2010), Б. Шарпило (1993), Н. Журавльова (2012), Т. Должикова (2003), О. Братаніч (2005), А. Кур'янович (Курьянович, 2009), А. Найрулін (Найрулин, 2012), Т. Акімова (Акимова, 2015) та ін.); розглядається листування під кутом зору історії мови (М. Пилинський (1976), В. Передрієнко (1987), В. Статеева (1998), Н. Белунова (Белунова 2007), І. Черкез (2008), І. Григоренко (2013) та ін.); з'ясовується філософсько-антропологічна природа та характеристики епістолярного дискурсу (Н. Халет (Hallett, 2002), Н. Сапожникова (Сапожникова 2005), М. Телеки та В. Шинкарук (2007), О. Красовська (2012), А. Агафонова (2015) та ін.); вивчаються етикетні й дискурсивні одиниці епістолярного дискурсу (Л. Глінкіна (Глинкіна, 1985), Н. Павлик (2005), Е. Ветрова (2004), Л. Бараночнікова (Бараночникова, 2010), Л. Куліщенко (2013) та ін.). Найбільш детально розроблена типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні в дослідженні Н. Павлик.

Дискурсиви є одним із стрижневих засобів забезпечення зв'язності в усіх типах дискурсу, зокрема в епістолярному. Спрямовані на формування успішного дискурсу, а отже, досягнення успіху в комунікації, дискурсиви організують й авторизують дискурс листа, виконують у ньому певні комунікативно-прагматичні функції.

Дискурсивні слова як вагома частина дискурсу стали предметом дослідження багатьох науковців (В. Виноградова (Виноградов, 1938, 1947), К. Кисельової (Киселева, 1996), Т. Ніколаєвої (Николаева, 1985), А. Баранова, В. Плунгяна та К. Рахіліної (Баранови др., 1993), С. Молчанової (2006), Т. Космеди (2001), Н. Павлик (2005), І. Массаліної (Массалина, 2009), А. Загнітка (2011), С. Засєкіна (2001), Т. Скорикової (Скорикова, 1995), О. Ілик (2014) та ін.). Роль дискурсивів у творчості окремих письменників або в окремих видах дискурсу вивчали Ф. Бацевич (2000, 2003), Т. Космеда (2001, 2008), І. Огієнко (2009) та ін.

Дискурсивні елементи в епістолярному дискурсі потребують особливої уваги, оскільки включають не лише слова, а й інші одиниці мови (словосполучення, клішовані речення тощо), тому ми називаємо їх **дискурсиви** чи **дискурсивні одиниці** (далі — **ДО**). Окремі зауваги щодо того, що підпадає під поняття ДО, знаходимо в працях С. Засєкіна (2001), Н. Павлик (2005), С. Молчанової (2006),

І. Массаліної (Массалина, 2009), О. Ілик (2014), та ін. Частки як найбільш поширений складник ДО розглядають Т. Ніколаєва (Николаєва, 1985), В. Чолкан (2001), К. Аймер (Aijmer, 2002), С. Педченко (2010), А. Загнітко (2012), Ф. Бацевич (2014), М. Марусинець (2012) та ін.; дискурсиви у складі допоміжної системи комунікації як допоміжні комунікативні одиниці — О. Сиротиніна (Сиротинина, 2005), С. Андреева (Андреева, 2005), О. Вікторова (Викторова, 2016) та ін.

Попри існування достатньої кількості досліджень, епістолярний дискурс загалом і дискурсивні одиниці зокрема вимагають ретельного вивчення. Потребують уточнення поняття епістолярного дискурсу, епістоли, епістолярію, визначення поняття українського епістолярію. Необхідність окреслення функцій і функційно-прагматичних категорій епістолярного дискурсу, особливостей функціонування дискурсивів у ньому й побудови їхньої типології, яка б відповідала визначеним властивостям дискурсивів, зумовлює актуальність теми дослідження. Вона посилюється також відсутністю мовознавчих монографічних робіт, присвячених епістолярію Миколи Куліша загалом і засобам організації та реалізації його епістолярного дискурсу зокрема, серед яких чільне місце посідають дискурсивні одиниці.

Дослідження мовної особистості письменників, які відіграли значну роль у процесі становлення української літератури й культури загалом, завжди привертало чималу увагу. Показовою фігурою в цьому сенсі серед представників так званого «Розстріляного Відродження» є складна, суперечлива постать українського драматурга й культурного діяча Миколи Куліша, який опинився в центрі культурних подій в Україні 20–30-х років XX століття.

Дискурс приватних листів М. Куліша особливо багатий на висловлення емоцій, містить суб'єктивні судження, стилістично марковану лексику і синтаксис, що є вдячним матеріалом для аналізу проявів суб'єктивної модальності, емпатії, вираження функційно-прагматичних категорій евіденційності й оцінки за допомогою дискурсивних одиниць і, врешті, дає можливість виокремити визначальні риси мовної особистості цього представника українського красного письменства.

Численні листи Миколи Куліша є свідоцтвами його світогляду й переконань. На нашу думку, саме в листах виразно вимальовуються риси його мовної особистості, характеру, корпус листів дозволяє вирізнити цілком оригінальний ідіостиль епістолярію цієї непересічної постаті. Дослідження мовних засобів організації й реалізації епістолярного дискурсу драматурга сприяє поглибленню уявлень про

специфіку українського комунікативного мовомислення, про відбиття в епістолах індивідуально-авторських особливостей адресанта.

Дослідження ставить за мету з'ясувати типологічно-прагматичні характеристики дискурсів та виявити їхню роль в організації й реалізації дискурсу епістолярію М. Куліша.

Матеріалом дослідження обрано відомі й опубліковані листи М. Куліша до різних адресатів у такій кількості: 61 лист до І. Дніпровського; 8 листів до А. Любченка; 1 лист до І. Кочерги; 22 листи до дружини А. І. Куліш; 25 листів до О. К. Корнеєвої-Маслової; листи до Відділу преси ЦК КП(б)У, до Головреперткому НКО, до Харківської облпрокуратури слідчому Кушарському, до редактора газети «Комуніст» й до редактора газети «Літературна Україна», а також лист із Соловків до М. Єжова російською мовою. Загальна кількість аналізованих листів М. Куліша українською мовою — 122 (із 213 відомих епістол українською і російською мовами). Матеріалом дослідження також слугували листи І. Дніпровського до М. Куліша, опубліковані в діаспорному виданні творів М. Хвильового, й листи сучасних М. Кулішеві й І. Дніпровському українських літераторів, написані у 20–40-х роках ХХ століття: А. Гака (І. Антипенка), І. Багряного, В. Винниченка, О. Вишні, М. Драй-Хмари, М. Зерова, М. Рильського, П. Тичини, М. Хвильового, Ю. Шевельова, Ю. Яновського та інших.

Досягнення поставленої мети визначило застосування потрібних для цього методів дослідження. У процесі дослідження використовувалися:

- *індуктивний метод* для лінгвістичних узагальнень, висновкування про комунікативно-прагматичні особливості епістолярного дискурсу М. Куліша на основі аналізу дискурсів у його епістолярії;
- загальнонаукові *методи аналізу і синтезу*, тобто розділення цілого на частини і опис кожної з частин, а потім — поєднання цих частин у цілісну систему. Методи використано з метою виокремити корпус дискурсів в епістолярії М. Куліша, диференціювати їхнє значення, а потім об'єднати їх у цілісну класифікацію;
- *індуктивно-дедуктивний метод* — для того, щоб шляхом аналізу відомих інтерпретацій лінгвістичних понять *дискурс*, *епістолярний дискурс*, *мовна особистість*, *дискурсив*, *структурна рамка листа* та ін. уточнити їхні дефініції, їхнє розуміння з комунікативно-прагматичного погляду, а також на базі відомих класифікацій *дискурсивних одиниць* сформулювати власну класифікацію цих елементів епістолярного дискурсу;

- *метод моделювання*, завдяки якому після уточнення макроструктури моделі епістолярної комунікації її було співвіднесено з епістолярієм М. Куліша;
- *описовий метод* із застосуванням методик контекстного спостереження для опису матеріалу дослідження — дискурсивів в епістолярії М. Куліша;
- *метод прагматичного аналізу* для вивчення дискурсивів у комунікативно-прагматичному аспекті з метою виявлення найважливіших імплікатур й ілокуцій, що зумовлюють ці дискурсиви, та пресупозицій, що їм передують.

Дослідження здійснювалось шляхом повної вибірки, що дозволило виокремити всі одиниці, які відповідають виділеним нами критеріям виявлення дискурсивів, і комплексно проаналізувати специфіку цього класу одиниць. Частково використана методика кількісних підрахунків — для підрахунку кількості епістол різного типу й частотності вживання дискурсивів.

Новизна цієї розвідки полягає у тому, що вперше виокремлено й типізовано корпус дискурсивних одиниць епістолярного дискурсу української мови з огляду на комунікативно-прагматичні аспекти їхнього вживання й розуміння складної рамкової структури епістоли; до теорії епістолярного дискурсу введено поняття матриці епістоли; запропоновано й доведено необхідність виділення зовнішньої і внутрішньої рамок листа; створено інтегровану класифікацію дискурсивів на основі матрично-рамкової структури епістоли, яка враховує як функційні, так і комунікативно-прагматичні характеристики цих варіантних одиниць дискурсу; уперше визначено роль дискурсивних одиниць в організації й реалізації епістолярного дискурсу Миколи Куліша; запропоновано й обґрунтовано введення термінопоняття *тривимірна сфера функціонування дискурсивів*, складниками якої є *час*, *локус*, *комунікативний простір*, де *час* — темпоральний складник модусної частини дискурсу, *локус* — відбиває топосні властивості дискурсу, а *комунікативний простір* — вбирає пресупозиції, відбиває локацію у дискурсі, передбачає чи уможливорює уживання певного функційного стилю та ін.

Теоретична значущість дослідження полягає в тому, що теоретичне підґрунтя, розроблене для аналізу дискурсивів, може прислужитися для семантико-прагматичного дискурсивного аналізу проявів мовної особистості автора епістолярного дискурсу в його ідіостилі. Доведено провідну роль дискурсивів в антропоцентричній моделі спілкування й розкрито їхню організаційну та суб'єктоцентричну

(самопрезентативну) функції, простежено функціонування дискурсивів на семантичному, прагматичному і топікальному рівнях дискурсу. Уточнено поняття дискурсу, епістолярного дискурсу, неуспішного дискурсу, дискурсива. Уточнено комплексне поняття *листування* в категоріях макропрагматики, для чого запроваджено такий термінологічний апарат: *дистанційний макродіалог*, *мовленнєві макрокроки* (епістоли), *макродіалогічна єдність* (епістолярій). Запропоновану типологію дискурсивів можна використовувати для аналізу дискурсу епістол.

Автор висловлює щиру подяку за підтримку й слушні поради усім, хто надихав на творчість і сприяв написанню цієї монографії, зокрема науковому редактору — кандидату філологічних наук, доценту Ярославі Юріївні Сазоновій, а також шановним рецензентам — доктору філологічних наук, професору Флорієві Сергійовичу Бацевичу та кандидату філологічних наук, професору Олені Андріївні Олексенко.

Кожний, хто пише листа, практично зображує свою душу.

Деметрій I Поліоркет

За допомогою листа найкраще проникаєш у людину. Слово засліплює і обманює, тому що воно супроводжується мімікою обличчя, тому що бачиш, як воно сходить з губ, тому що губи подобаються, а очі спокушають.

Але чорні слова на білому папері — це душа нарозхрист.

Гі де Мопассан

Розділ 1

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ АВТОРА

Здійснення дослідження заявленої теми потребує передусім аргументації вибору тих чи тих термінів і, за потреби, уточнення їхніх дефініцій. Основні терміни, якими будемо оперувати, такі: *дискурс*, *епістолярний дискурс* (далі *ЕД* — **Ю.Н.**), *мовна особистість*, *епістолярний ідіостиль*, *лист* / *епістола*, *дискурсиви* / *дискурсивні одиниці*.

1.1. ПОНЯТТЯ ДИСКУРС І МОВНА ОСОБИСТІСТЬ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ НАУКОВІЙ ПАРАДИГМІ

Починаючи з праць В. Гумбольдта, О. Потебні та ін., у лінгвістиці виявляється увага не лише до слова, а й до всього, що стосується слова: до умов та механізмів його породження, а отже, безпосередньо до мовця і слухача — їхніх психологічних, комунікативних, прагматичних, когнітивних характеристик, мотивів та пресупозицій, що започаткувало декілька відповідних лінгвістичних напрямів. Виявилось, що лінгвістичний знак фонетико-фонологічного, лексико-семантичного чи семантико-синтаксичного ярусу залежить від сукупності і конфігурації багатьох лінгвальних та екстралінгвальних

чинників. Відтоді поняття *текст* розширилось завдяки вищеназваним факторам до складної різнорівневої інтегрованої єдності, яку назвали *дискурсом*. Дискурс, а також категорії, породжені внаслідок його перебігу, вивчали Н. Арутюнова (Арутюнова, 1990); Д. Шифрін (Shiffrin, 2007); В. Карасик (Карасик, 2000, 2002); В. Красних (Красных, 2001), К. Седов (Седов, 2004); М. Макаров (Макаров, 2003); О. Селіванова (2006, 2008); Ф. Бацевич (2000); О. Вікторова (Викторова, 2016); Є. Бондаренко, А. Мартинюк, І. Фролова та І. Шевченко (2017) та багато інших.

У сучасну епоху, що пронизана антропоцентричними ідеями і термінологією, поняттям *дискурс* оперують дедалі частіше. Попри високу частотність вживання, існує безліч дефініцій цього лінгвістичного поняття, причому для кожного напрямку лінгвістики воно дещо інше. Так, В. Красних (Красных, 2001, с. 194) дає визначення дискурсу в аспекті комунікативної лінгвістики: дискурс — це вербалізована мисленнєво-мовленнєва діяльність, яка включає не лише власне лінгвальні, але й екстралінгвальні компоненти.

Д. Шифрін (Shiffrin, 1994, pp. 20–43) розглядає три варіанти підходу до визначення дискурсу, один з яких характеризує дискурс як висловлення, простежуючи взаємодію в ньому форм і функцій. Саме в такому підході ми бачимо перехід до комунікативно-прагматичного виміру в розумінні дискурсу, завдяки якому розкривається його сутність.

На нашу думку, заслуговує особливої уваги тлумачення дискурсу як об'єктивно існуючої вербально-знакової побудови інтерактивної природи, яка супроводжує процес соціально-значущої взаємодії людей (Седов, 2004, с. 8; Вікторова, 2016, сс. 18–19).

Н. Павлик (2005, с. 18) розуміє дискурс як складне комунікативне ціле, що виконує комунікативну функцію; є прагматично спрямованим; містить соціальний контекст, тобто дає уявлення про учасників комунікації; виступає у вигляді зв'язного тексту; може мати факультативні паралінгвальні елементи. Засобами створення смислової зв'язності (когерентності) в дискурсі є *дискурсивні слова* (*дискурсиви*, *дискурсивні одиниці*). Когерентність розуміємо як логічну, граматичну, стилістичну та ін. співвіднесеність і взаємну залежність її складників, що включає й засоби створення зв'язності, як лінгвальні, так і позалінгвальні.

Т. Космеда (2000) *дискурс* розуміє як наслідок комунікативної діяльності, що став об'єктом інтерпретації. І. Шевченко (ред. 2005, сс. 30–42) бачить дискурс як комунікативно-когнітивне явище, яке

є мовленням у контексті соціальної і мисленнєвої діяльності. Це визначення доповнюється й уточнюється в колективній монографії Є. Бондаренко, А. Мартинюк, І. Фролової та І. Шевченко «Как нарисовать портрет птицы: методология когнитивно-коммуникативного анализа языка» (2017). У ній автори виводять інтегральне поняття дискурсу: відповідно до принципів конструювання когнітивно-комунікативної наукової парадигми і максимально широкого розуміння мовленнєвої комунікації як єдності когнітивної, семантичної, прагматичної основ, дискурс є інтегральний феномен, мислекомунікативна діяльність, що відбувається в широкому соціокультурному контексті і становить собою сукупність процесу і наслідку конструювання смислів (Бондаренко и др., 2017, сс. 146–147). Це визначення вважаємо таким, що найбільш точно і глибоко відповідає темі нашого дослідження.

Отже, услід за В. Красних, Є. Бондаренко та ін. розуміємо **дискурс як інтегрований феномен, що має когнітивно-комунікативну природу**, але вважаємо, що наведене визначення потребує уточнення. Дискурсом у роботі називаємо **процес і результат мисленнєво-мовленнєвої діяльності людей**, приводом і початком якої служать прагматичні настанови мовця, а кінцем — можливі перелокуції як результат безкінечних інтерпретацій реципієнтів. Дискурс складається з лінгвальних та позалінгвальних елементів, його перебіг включає конструювання смислів на основі спільних пресупозицій та соціокультурної інтеракції комунікантів.

Вважаючи, що когнітивні процеси впливають на цілепокладання та інтерпретацію майбутнього висловлення, семантика якого відбиває прагматичні настанови мовця та специфіку інтеракції комунікантів, ми, виходячи із засад антропоцентричної дискурсивної лінгвістики, будемо оперувати терміном *дискурс*, аналізуючи особливі одиниці, виокремлені з нього, які називаються **дискурсивними одиницями**, або **дискурсивами**, про що йтиметься в другому розділі роботи.

Ще одним із базових понять, яким ми оперуємо в дослідженні, є поняття *мовної особистості* (далі *МО* — *Ю.Н.*).

У тлумачному словнику лінгвістичних термінів (Єрмоленко ред., 2001, сс. 92–93) знаходимо таке визначення *МО*:

Мовна особистість — це поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності. Мовна особистість свідомо ставиться до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального

середовища, традицій виховання в національній культурі. Творчий підхід і рівень мовної компетенції стимулюють мовну особистість до вдосконалення мови, розвитку мовного смаку, до постійного відображення в мові світоглядно-суспільних, національно-культурних джерел і пошуків нових, ефективних індивідуально-стильових засобів мовної виразності.

Мовну особистість розглядають як сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлюють продукування і розуміння особистістю текстів, які різняться між собою за ступенем мовно-структурної складності, глибиною, послідовністю і точністю вияву дійсності, комунікативною настановою, естетичним навантаженням, психологічним ефектом тощо (Загнітко, 2016).

Термін *мовна особистість* уперше з'явився в 1930 році у праці В. Виноградова «О художественной прозе». Але підходи до розуміння цього поняття були помічені ще у XVIII–XIX століттях і пов'язані з В. фон Гумбольдтом (Гумбольдт, 1984), а пізніше з Й. Л. Вайсгербером (Вайсгербер, 1993), І. Будуеном де Куртене (Будуен де Куртене, 1963), К. Фосслером (Фосслер, 2007) та ін.

Г. Богін (Богин, 1980, с. 3) створив модель мовної особистості, згідно з якою остання розглядається під кутом її готовності продукувати мовленнєві вчинки, створювати й приймати мовленнєві твори.

У психології проблемою продукування мовлення та особистості, яка його продукує, займався О. Леонтьєв (Леонтьєв, 1972), він досліджував мовленнєву діяльність, продукування висловлення, особистість мовця (*людини, яка говорить*), уклав словник асоціативних норм. Саме його погляди вплинули на подальший напрям вивчення мовної особистості в лінгвістичній науці.

Починаючи з 80–90-х років XX століття поняття *мовна особистість* отримало новий поштовх до вивчення у зв'язку з розвитком у лінгвістиці антропоцентричного напрямку. Серед східнослов'янських лінгвістів, які доклали зусиль для дослідження цього питання, можна назвати В. Карасика, Ю. Караулова, К. Седова та ін. Зокрема, Ю. Караулов (Караулов, 1999) вважає, що мовна особистість — це людина, яка має здібність створювати і сприймати тексти, що різняться за: а) ступенем структурно-мовної складності; б) глибиною і точністю віддзеркалення дійсності; в) певною цілеспрямованістю. За Ю. Карауловим (Караулов, 1987; 2003; 2004), мовна особистість має три рівні: вербально-семантичний (ступінь володіння розмовно-побутовим стилем), когнітивний (актуалізація знань, притаманних соціуму або мовній особистості, відбиття мовленнєвої картини світу та культури особистості) і прагматичний (виявлення та аналіз цілей

мовної особистості), що корелює з трьома типами комунікативних потреб — контактовстановлювальною, інформаційною та потребою впливу, а також із трьома сторонами процесу спілкування — комунікативною, інтерактивною і перцептивною.

Окремі дослідники розрізняють поняття *мовна особистість*, *мовець* та *мовленнєва особистість*. Так, В. Красних (Красных, 2001) бачить особистість мовця в декількох вимірах:

- 1) *мовець* — особистість, яка продукує мовлення і сприймає мовлення;
- 2) *мовна особистість як така* — це особистість, яка проявляє себе в мовленнєвій діяльності, має певні знання й переконання;
- 3) *мовленнєва особистість* — особистість, яка реалізується як суб'єкт комунікації, що обирає власні стратегії і тактики спілкування і, залежно від цього, — арсенал засобів спілкування (лінгвальних та екстралінгвальних);
- 4) *комунікативна особистість* — конкретний учасник комунікативного акту, що реально відбувається.

Наведена класифікація дозволяє виявити різнопланові характеристики людини-мовця, але потрібно розуміти, що лише *мовець* є тим вихідним поняттям, інтерпретуючи яке, можна сформулювати інші категоріальні типи, описані вище, бо реальна людина в момент продукування мовлення залишається однією цілісною особистістю. Крім того, на наш погляд, під час аналізу іноді важко розрізнити, який саме аспект мовної особистості слід обирати як фокус уваги.

Розглядаючи питання про мову художньої літератури, В. Виноградов (Виноградов, 1930, с. 78) зауважує, що «в загальній системі словесної організації й у прийомах «зображення» художньо-індивідуального світу проступає зовні прихований образ «письменника». Отже, В. Виноградов описав мовну особистість з погляду автора і персонажа.

Ш. Баллі (Bally, 1959, с. 19) відзначав з цього приводу, що письменник у художньому творі завжди цілеспрямовано і свідомо використовує мовні засоби, і завжди в ньому має місце вольовий акт. За Ш. Баллі, автор створює в художньому тексті індивідуальну «стильову систему», яку пізніше дослідники стали називати ідіостилем. Ці висновки видаються цілком справедливими і для нехудожніх, але авторських текстів, зокрема, для епістолярних. Таким чином, наявність авторського волевиявлення дозволяє, за Ш. Баллі, розрізняти стиль (автора) і стилістику (систему засобів для всіх дискурсів).

Ще Аристотель зауважував, що епістолярна форма має властивості теми лірики, і це дозволяє автору залишатися самим собою (Урнов, 1975, с. 918). О. Под'япольська (Подъяпольская, 2004), вивчаючи типологію адресованості в текстах епістолярного жанру, також зазначає, що мовна особистість адресанта своєрідно проявляється в його епістолярній спадщині. Більш того, мовна особистість, яка постає з епістолярного тексту, охоплює ширший спектр характерних рис, почуттів, емоцій автора-адресанта як реальної особистості. Перефразовуючи слова М. Коцюбинської (Коцюбинська, 2001, с. 38), у листах знаходимо якнайменше «маски» і якнайбільше «обличчя», тобто мовна особистість автора виявлена найбільш повно. Таким чином, з епістолярію, адресованого близьким людям, особливо друзям, постає реальне «обличчя» людини, яке можна реконструювати максимально наближено до реальності.

З огляду на все, сказане вище, виявляється, що в епістолярних творах, передусім особистого та інтимного характеру, найповніше проявляється особистість адресанта і вималювана ним особистість його адресата. О. Под'япольська (Подъяпольская, 2004) зокрема зазначає, що ідіолекти Ф. Кафки як адресанта епістолярних текстів і як автора літературних творів маніфестують різні прояви його мовної особистості.

Для нас безсумнівно, що мовна особистість письменника, яка репрезентована в його художній творчості, значною мірою не збігається з його мовною особистістю, що постає з листування. Тому пристасемо до дослідників, які виділяють *епістолярну особистість* (Hallett, 2002) або *епістолярну мовну особистість* (далі *ЕМО* — Ю.Н.) — мовну особистість автора листа, яка в епістолярній текстовій комунікації здійснює міжособистісну й соціальну взаємодію з адресатами в умовах дистанційованої в часі та просторі комунікації (Агафонова, 2015, с. 5).

Поняття *мовна особистість* є родовим по відношенню до *ЕМО*, тому в цій роботі вважаємо її родові характеристики властивими й *ЕМО*. Отже, *мовна особистість*, як і *ЕМО*, містить лінгвістичні, психологічні та соціально-культурні чинники, поєднання яких у процесі аналізу творчого доробку певної людини уможливорює вихід на світоглядний рівень, коли складається індивідуальна мовна картина світу конкретної особистості — автора дискурсу. Таким чином, на нашу думку, в результаті своєї мовленнєвої діяльності, зумовленої когнітивно-прагматичними факторами, мовна особистість створює індивідуальну картину світу.

У дослідженні спираємося на визначення мовної особистості Ю. Карауловим, оскільки вважаємо його таким, що відбиває різні сторони цього поняття з огляду на три рівні аналізу: вербально-семантичний, когнітивний та прагматичний, і корелює з трьома типами комунікативних потреб — контактовстановлювальною, інформаційною та потребою впливу. Водночас вважаємо за необхідне уточнити, що *мовна особистість* у нашому розумінні це нелінійна змінювана інтегрована категорія, яка може розглядатись у площинах синтагматики та парадигматики. МО вибудовує свою комунікацію, виходячи із своїх лінгвістичної, прагматичної та соціокультурної компетентностей, активно відображуючи та поширюючи в часі, просторі й соціумі власну картину світу відповідно до трьох типів комунікативних потреб — контактовстановлювальної, інформаційної та потреби впливу з тенденцією до розвитку. ЕМО вважаємо таку мовну особистість, яка проявляється адресантом в ЕД.

1.1.1. ОСОБИСТІСТЬ М. КУЛІША В СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

Дослідження МО й ЕМО письменників, які відіграли значну роль у процесі становлення української літератури й культури загалом, завжди привертало чималу увагу. Це були освічені люди, які жили в суперечливу добу, пройшли громадянську війну, революцію, були свідками голоду, страждань і смертей свого народу, приставали до різних політичних сил, а потім повірили радянській владі. У 20–30-х роках ХХ століття ці люди втілювали увесь свій хист у літературну творчість. У тодішній столиці України, Харкові, вирувало бурхливе літературне життя, відбувалися дискусії між угрупованнями літераторів, творилась нова українська література. Усе це було перерване спочатку утисками, а потім і фізичним винищенням найкращих діячів української культури.

Складна **постать Миколи Куліша** є однією з тих, які перебували у вирі тогочасних подій, вона постає із власного щоденника драматурга, його листів, спогадів близьких людей, які мають не лише біографічну, а й неабияку культурну цінність, є документами епохи, з яких дізнаємося про історію й життя письменницьких об'єднань Гарт, Урбіно й ВАПЛІТЕ (М. Куліш був президентом цієї організації упродовж 1926–1928 рр.), українського театру Леся Курбаса тощо. Так, М. Куліш заговорив про моральний абсурд миттєвого («голубого») соціалізму в 1926–1927 роках — тоді, коли з'ясував для себе загальну механіку життя («Зона», «Хулій Хурина»), показав трагічні

результати віри у фанатика й маніяка («Народний Малахій»), висміяв ілюзорну зміну життя за допомогою зовнішніх форм («Мина Мазайло») (Кузякіна, 1991). Його п'єси «97» та «Патетична соната», які були поставлені на сценах театрів відповідно Харкова й Москви, стали видатною подією в культурному житті країни.

Особливо промовистими є листи М. Куліша з в'язниці й заслання, доноси та спогади про нього, які, на наш погляд, засвідчують надзвичайно проникливий розум письменника, порядність, відданість родині й друзям і підтверджують думки науковців, які базуються на аналізі творів М. Куліша, про те, що його драматичні твори є утвердженням українства в думках і вчинках, правдивими документами, де відбито опір митця радянській системі цінностей. Вважаємо, що Кулішеві навіть у ситуації нібито повної залежності від НКВД, у в'язниці вдалося виступити драматургом й одночасно режисером-постановником і донести до нас свої громадянські й мистецькі погляди на тогочасну ситуацію в Україні, на все, що його турбувало.

Так, «Заява» М. Куліша Єжову (Куліш, 2010, с. 531) є чесною сповіддю перед нащадками, доказом опору системі знецінення людини, здійсненою у кроці від загибелі. У ній докладно описано життєвий шлях письменника, де на кожному кроці він зізнається у своєму націоналізмі, ретельно описуючи, що має на увазі: свої п'єси, своє *націоналістичне буркотіння з приводу продовольчих труднощів і чуток про «майже повне вивезення з України хліба* [переклад наш — Ю. Н.]», переключення двох літстудійців на українську мову — *спокуювання шляхом українського націоналізму в літературі* [переклад наш — Ю. Н.] (Куліш, 2010, с. 533) та ін.

За сутністю своєю «Заява» є, на нашу думку, відкритим листом М. Куліша нащадкам, у якому він езоповою мовою сповідається перед нами, реалізуючи свій принцип **чесності**. Чесність перед собою є однією з рис характеру Куліша, правда варта для нього всього, про що дізнаємося ще з ранніх листів. Образ *правди* супроводжує його все життя: ... *війна і революція... не покинуть мене доти, доки я не виблю їх на папір в живих словах і в згустках правди* (Куліш, 1990, с. 505). Таким чином, Куліш бачив своє завдання в тому, щоб нести у своїх творах живе слово **правди**.

Отже, непересічною фігурою серед представників так званого «Розстріляного Відродження» є постать українського драматурга й культурного діяча Миколи Куліша, свідцтвами переконань якого виступають не лише його драматичні твори, а й численні листи.

Саме в епістолах М. Куліша виразно вимальовуються риси його мовної особистості, характеру, а з усього корпусу листів можна вирізнити цілком оригінальний ідіостиль епістолярію цієї повної протиріччя непересічної культурної особистості, чому й сприятиме, на наше переконання, дослідження ролі дискурсивів в організації й реалізації епістолярного дискурсу письменника.

1.2. ПОНЯТТЯ ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС

Оскільки існує багато різних критеріїв виділення типів дискурсу, епістолярний дискурс як один із його типів виділяють не всі дослідники. У XX—XXI ст. спостерігаємо різні підходи до того, що ми називаємо *ЕД*. Наприклад, сам *ЕД* часто класифікується як один із дискурсів розмовної письмової мови, куди також відносять дискурси бесіди, суперечки, сміху, дискурс інтернет-чатів та ін.

Услід за К. Седовим, О. Фесенко (Фесенко, 2008) визначає епістолярний дискурс як мовленнєвий твір, який створено і який функціює з урахуванням певної епістолярної традиції, має писемну форму і реалізується в усьому розмаїтті його когнітивно-комунікативних функцій. Дослідник зазначає, що формальна сторона (сам текст епістоли) створюється у процесі дискурсивного розгортання. При цьому *ЕД* — не результат, а процес *мовленнєвої поведінки*. Так, існування терміна *мовленнєва поведінка* доводить, що процес комунікації включає поряд з мовленням спілкування і соціальну взаємодію, іншими словами, дискурс має і соціолінгвістичний зміст, тобто мовленнєве спілкування як соціальну взаємодію (Кабанова, 2004, с. 10).

У східнослов'янській лінгвістичній традиції епістолярій за стилістичною належністю розглядають по-різному. Багато дослідників виділяють стиль епістолярію як окремий функційний стиль мовлення: Л. Кеца (Кецба, 1973), Т. Радзівська (1993, 1999), Т. Винокур (Винокур, 2009), Л. Мацько (2003), П. Дудик (2005), Л. Нижнікова (Нижнікова, 1991) та ін. Деякі лінгвісти вважають епістоли міжстильовим явищем (О. Єфімов (Ефимов, 1954), Ю. Бельчиков (Бельчиков, 2012), В. Наєр (Наєр, 1987), С. Гіндін (Гиндин, 1989) та ін.). О. Єфімов (Ефимов, 1954), зокрема, вважає, що епістолярний стиль є різновидом сучасної літературної мови.

Але інші вчені не вирізняють епістолярний стиль, вважаючи, що лист може бути віднесений до різних функційних стилів залежно

від того, до якого типу він належить: художній, публіцистичний, дружній, інтимний тощо (Л. Булаховський (1954), І. Білодід (1955, 1973), М. Жовтобрюх (1984), П. Плющ (1938), М. Пилинський (1976), Б. Шарпило (1993), Т. Заболотна (2005), Н. Павлик (2005), І. Григоренко (2017) та ін.).

Прихильники першого підходу виділяють листування як повністю автономний функційний стиль мовлення і заперечують, що лист можна класифікувати як жанр (літературний чи мовленнєвий).

Деякі інші дослідники вважають епістолярний стиль варіантами (підстилями) певних стилів залежно від типу листа (діловий, приватний, інтимний та ін.). Так, наприклад, Е. Ножкіна та О. Сиротиніна вважають його підстилем розмовного, а І. Чередниченко — варіантом чи писемною формою розмовно-побутового стилю. Деякі науковці співвідносять епістолярій із класифікацією за жанрами.

Вивчення епістолярію в парадигмі дискурсології за допомогою поняття *дискурс* є порівняно новим підходом у сучасній лінгвістиці. Наприклад, О. Фесенко вивчає тексти дружніх листів, спираючись на поняття *дискурс*, вказуючи, що він реалізується через мовленнєві жанри, виділені Т. Шмельовою, або, за термінологією К. Седова (Седов, 2004, с. 74), через *гіпержанри*, які визначаються останнім як мовленнєві форми, що поєднують у своєму складі декілька жанрів. О. Фесенко (Фесенко, 2008) називає дружні листи гіпержанром не стільки інформативного, скільки фатичного спілкування, який спроможний реалізувати як конфліктний, так і кооперативний тип взаємодії.

В. Карасик (Карасик, 2002, с. 208) виділяє особистісно орієнтований тип дискурсу — *персональний дискурс*, який має два підтипи — *буттєвий* і *побутовий* (повсякденний) *дискурс*. За спостереженнями В. Карасика, (Карасик, 2002, с. 240) буттєве спілкування є переважно монологічним і його прикладами можна вважати художні твори, філософські й психологічні інтроспективні тексти, а побутовий дискурс (розмовне мовлення) є діалогічним, характеризується спонтанністю, суб'єктивністю, порушеннями логіки і структурного оформлення (Карасик, 2000, с. 7), оскільки співрозмовники добре знайомі.

З огляду на викладене вище, вважаємо ЕД видом персонального дискурсу, у якому в різних конфігураціях можуть проявлятися буттєвий і побутовий його підтипи. Ця конфігурація може змінюватись залежно від ступеня знайомства адресанта з адресатом, його освіченості та ін.

Існує погляд, що епістоли слід розглядати з позицій комунікативної лінгвістики. Так, О. Под'япольська (Подъяпольская, 2004) пише,

що епістолярний текст є аутентичним текстом, заснованим на реальних подіях з життя автора, він референтний до конкретної комунікативної ситуації і характеризується об'єднанням автора й оповідача, модальністю реальності. Таким чином, спостерігаємо, що навіть лінгвісти, які дотримуються текстового підходу, розширюють поняття *тексту* до комунікативної дії, текстової комунікації. За такого соціокомунікативного підходу відбувається аналіз когнітивно-комунікативної діяльності, що призводить до створення тексту (Радзівєвська, 1993, сс. 18–19). Отже, стає зрозумілим, що обидва поняття — текст і дискурс — не конфліктують, а лише доповнюють одне одного. І саме в такому ключі сприймаємо класичне визначення дискурсу Н. Арутюною (Арутюнова, 1990, сс. 136–137): дискурс — це «мовлення, яке занурене в життя», «мовлення, що розглядається як цілеспрямована, соціальна дія, як компонент, який бере участь у взаємодії людей і механізмах їхньої свідомості», «текст, узятий як подія».

Приміром, В. Бурбело пропонує розглянути дискурс у розмаїтті його типів та різновидів як певну модель категоризації і виділяє такі її типи: доцентрову екзистенційну, відцентрові інтерпретаційні (пізнавальну та регулятивну), інклюзивні (міфологічну, релігійну, художню), двоспрямовану (медійну), екстенсивну віртуальну (Бурбело, 2015, с. 2). Дослідниця не виділяє ЕД як окремий тип дискурсу, але розглядає приватне листування у рамках *екзистенційної дискурсивної моделі* (Бурбело, 2015, сс. 4–5). Ця модель *експерієнсного* типу виходить із телеологічної настанови самопозиціювання у світі через сприйняттяву призму позначення певної реальності, події, явища. Авторка вважає, що ця модель є базовою, бо лежить в основі повсякденного спілкування, яке є суб'єктоцентричним, міжособистісним й експерієнсним.

Таке дискурсивне моделювання спрямоване на сприйняття і переживання себе у світі, на його семіотичне освоєння та включення до індивідуального простору, на конструювання себе у світі через особистісний досвід. Дискурси цього типу мають, з одного боку, самовиражальну суб'єктну домінанту, а з іншого — інформативне спрямування до іншого. Побутові (само)презентативні виражальні дискурси вирізняються тісною прив'язаністю (часовопросторовою, дейктичною, пресупозиційною) до конкретної комунікативної ситуації «тут і зараз». У них реалізується доцентрова, обернена до себе модель реальності. Автор такого дискурсу послуговується сприйняттяво-описовими структурами, егоцентрованими наративами, афективно-емоційними ресурсами мови (Бурбело, 2015, сс. 6–7). Вважаємо,

що *ЕД* слід уналежнювати саме до описаного вище типу, оскільки авторське *Я* в ньому є домінуючою константою, і уся інформація подається з позиції адресанта. Так, у приватних епістолах М. Куліша спостерігаємо превалювання експлікованих егоцентрованих наративів з підметами-особовими займенниками у першій особі однини.

Т. Радзівєвська розглядає епістолярні тексти як функційний клас, що виділяється за способом реалізації та структурно-композиційною схемою (параметри каналу зв'язку та структури тексту), слухно стверджуючи, що за умовами свого породження епістолярний текст як комунікативне утворення займає проміжне місце між комунікативними одиницями безпосередньої та текстової комунікації. Епістолярна комунікація базується, з одного боку, на протиставленні листів як текстових утворень звичайним висловленням, а з другого, — їхньому протиставленню іншим текстам за характером адресації (адресація конкретній особі — адресація гіпотетичній аудиторії) (Радзівєвська, 1999, с. 199). Наші спостереження підтверджують останню тезу: вважаємо, що адресованість *ЕД* є його категорійною рисою, і від її типу залежить тип листа (приватний, художній, публіцистичний та ін.). Наприклад, адресованість ділових листів М. Куліша до газети «Комуніст» й до редактора «Літературної газети» не лише конкретним особам — редакторам вищезгаданих газет, а й одночасно широкий читачькій аудиторії дозволяє вважати ці листи відкритими, публіцистичними.

ЕД поєднує в собі **лінгвальні** і **позалінгвальні** характеристики (власне текст епістоли і характер взаємин між адресантом та адресатом), риси лінгвістики тексту, комунікативної лінгвістики і соціолінгвістики. На наш погляд, без знання того, хто автор листа, кому він пише, неможливо правильно декодувати написане. Вважаємо, у багатьох випадках потрібно навіть більше: знати історію їхніх стосунків, біографічні дані кожного, про кого йдеться, важливі примітки редактора або упорядника, бо наявний інтертекст, тобто дискурс набуває розтягнутості в просторі і часі. Важливий також соціолінгвістичний компонент, що прямо впливає на стиль епістоли, мовні засоби, які обираються для вираження думки. Так, адресант-письменник, чи адресант-політик, чи адресант-фермер оберуть різні мовленнєві тактики, мовні засоби, в епістолах перших двох буде більше непрямих ілокутивних актів тощо.

За нашими спостереженнями, у листуванні, особливо приватному, звичайно згадуються подробиці якихось спільних для адресанта й адресата подій, відбувається рефлексія або ж плануються майбутні

вчинки чи це можуть бути просто мрії про майбутнє. В усіх випадках для обох учасників дискурсу важливою є локація подій, що обговорюються. Так у системі координат ЕД з'являються вісі простору і часу. У площині ще однієї вісі — комунікативного простору — позначаються особистості адресата й адресанта, їхні особистісні й соціолінгвістичні характеристики; відбивається локація комуніканта в дискурсі (адресант чи адресат; той, хто просить, користується послугою, чи той, хто дарує, робить послугу; той, хто вітає, чи той, кого вітають; та ін.), спостерігається зумовленість смислу й перебігу ЕД пресупозиціями, що передбачає чи уможливорює уживання певного функційного стилю мовлення.

Не обов'язково знати біографію автора, щоб прочитати написаний ним художній твір (як роблять мільйони читачів у всьому світі), але, безумовно, що без знання особливостей світосприйняття автора його художній твір сприймається більш поверхово, великі прошарки смислу, які можна було б знайти «між рядками», залишаються невідкритими. І все ж цілком справедливим вважаємо висновок, що екстралінгвальні, позатекстові фактори в художньому стилі є не настільки важливими, як у стилі епістолярному.

З огляду на все, що було сказано вище, приймаємо погляди дослідників, які розглядають епістолярій як дискурс із комплексом притаманних йому лінгвальних і позалінгвальних характеристик. Ми не чіпаємо питання стилістики і не претендуємо на виокремлення епістолярного стилю, спираючись на мовно-стилістичні засоби. Вважаємо, що лише через поняття *епістолярний дискурс* можна розглянути всі аспекти епістолярного твору, оскільки у складі епістолярного дискурсу знаходимо не лише текст як такий (текст як предмет лінгвістичного дослідження згідно з усіма іншими підходами до вивчення епістол), а й прояви особистості адресата та адресанта з їхніми соціальними, психологічними, когнітивними, комунікативними особливостями, тобто рисами, які формують дискурс, у нашому випадку, епістолярний, і визначають його перебіг, а під час його сприймання чи вивчення стають тим кодом, який дозволяє правильно декодувати закладену в нього інформацію, інтенції автора і його посил читачеві.

1.2.1. ЕПІСТОЛА: ВИЗНАЧЕННЯ, СТРУКТУРА, КЛАСИФІКАЦІЯ

У вітчизняній стилістиці листи (від гр. *epistole* — лист) визначаються як писемно оформлені монологи, звернені до певної особи (чи осіб) (Мацько, 2003, с. 295).

О. Нікітіна (Никитина, 1999, с. 162) відкидає можливість функціонування листа в системі жанрів або стилів і визначає його як тип мовлення, який уможливорює спілкування між партнерами в письмовій формі. Н. Силаєва (Силаева, 2007) кваліфікує лист як текст, тобто писемний твір мовленнєвотворчого процесу, структуровану згідно з правилами епістолярної архітектоніки композиційну єдність, яка існує для передачі певного змісту, що відповідає цілям комунікації і має виразну прагматичну настанову. Н. Ковальова (Ковалева, 2002, с. 20) стверджує, що лист — це цілеспрямоване індивідуально-соціальне мовленнєве явище, яке виникає у взаємодії суб'єкта і об'єкта мовлення і знаходить своє вираження в письмовій формі. За П. Дудиком (2005, с. 94), листом є писаний текст, призначений для повідомлення про що-небудь; це спілкування з кимось на відстані, писане звертання до особи або осіб.

Спираючись на визначення І. Гальперінім терміна *текст*, Л. Нижнікова (Нижникова, 1991, сс. 10–11) стверджує, що

лист — це тип тексту, який відрізняється завершеністю, що проявляється в існуванні абсолютної клішованої кінцівки, літературно оброблений, який має такі категоріальні ознаки, як інформативність, локально-темпоральна віднесеність, цілісність, модальність; який складається з одиниць нижчих рівнів і входить до складу більш крупних утворень, що ними є повні зібрання листів; який має явно виражену орієнтованість на досягнення перлокутивного ефекту у вигляді листа-відповіді і/чи дії.

Загалом погоджуючись з Л. Нижніковою, вважаємо за необхідне уточнити декілька пунктів її дефініції. По-перше, вважаємо, що термін *лист* потрібно визначати на рівні дискурсу, а не тільки тексту, оскільки в іншому разі втрачається низка цінних екстралінгвальних факторів, які залишаються поза розглядом. По-друге, лист як дискурс може існувати лише за наявності спільних фонових знань, тобто пресупозиції, що зумовлює наявність спільних для обговорення в листі тем, подій, персоналій, а також діалогічного характеру. По-третє, як справедливо зазначає Н. Ковальова (Ковалева, 2001, 2002), лист вирізняється не лише клішованою кінцівкою, але й чітко структурованим початком, який включає звертання та привітання, тобто рамковою структурою.

Проаналізувавши описані підходи, не можемо прийняти погляд на лист тільки як на «індивідуальне мовленнєве явище», оскільки в листуванні беруть участь двоє — адресант і адресат. Додамо, що на відміну від Л. Мацько, яка вважає лист монологом, розглядаємо

лист ширше — як частину діалогу, оскільки лист переважно є початком або продовженням дистанційного діалогу адресанта й адресата.

Отже, визначаємо **лист** як одиницю письмової дистанційної комунікації в межах макродіалогу адресата й адресанта, який заснований на їхніх спільних пресупозиціях і відзначається матрично-рамковою структурою.

Вважаємо, що навіть лист, який не передбачає відповіді, має на меті викликати певний перлокутивний ефект, що може виражатися у висловленнях, вчинках чи думках адресата. На нашу думку, листи адресанта адресатові в ідеалі спрямовані на створення дистанційного макродіалогу, який складається з декількох мовленнєвих макрокроків (епістол) і утворює макродіалогічну єдність (епістолярій). Слід однак вказати, що в реальному житті така єдність може бути перервана за певних обставин (втрата адреси, переїзд, смерть, сварка, обмаль часу та ін.).

Спираючись на модель інтеракційної когерентності Дж. Сінклера й М. Култхарда (Sinclair and Coulthard, 1975) на рівні структур обміну, як-от **ініціальна структура — відповідь — відгук**, вважаємо, що в ЕД епістоли, які виступають як ініціальна та зворотня і далі до закінчення конкретного періоду листування структури, створюють інтеракційну когерентність у макродіалогічній єдності, скріплюючи весь **епістолярій в єдину макроструктуру**. Отже, утворення епістолярію відбувається, виходячи із наскрізних когнітивно-прагматичних засад, на основі яких ведеться комунікація, із дотриманням принципів послідовності (попередності — наступності), для якої характерні постійно вживані диктумні та модусні (модуси емоцій, оцінки, модальності та ін.) елементи. Причому під *інтеракційною когерентністю* розуміємо смислову зв'язність листа як частини макроструктури ЕД.

Найбільший елемент системи структури дискурсу — мовленнєва подія (speech event), яка є завершеним вербальним спілкуванням, розмовою (Dijk, 1997, р. 27). У монографії «Как нарисовать портрет птицы: методология когнитивно-коммуникативного анализа языка» ієрархія структури дискурсу подається від найбільшого її конститuenta до найдрібнішого: мовленнєва подія, транзакція, крок, хід, мовленнєвий акт (Бондаренко и др., 2017, с. 118).

Вважаємо, що викладене вище дозволяє уявити структуру дискурсу схематично і що глобально подібну структуру має й *ЕД*, у якому з позицій макроаналізу умовно **приймаємо**, що епістола адресанта *X* (**EX**) є ходом (*M*), який складається з декількох мовленнєвих актів (*SA*), у діалозі з епістолою-відповіддю адресата *Y* (**EY**). Таким

чином, обидві епістоли утворюють крок (Ch); декілька кроків (Ch), які містять певний закінчений тематичний блок, — транзакцію (T); а увесь епістолярій комунікантів X і Y, тобто повне зібрання епістол EX й EY, — мовленнєву подію (SE):

$$\begin{aligned} EX &= M^1 (SA^1 + SA^2 + \dots + SA^n); EY = M^2 (SA^1 + SA^2 + \dots + SA^n); \\ Ch &= M^1 (EX) + M^2 (EY); T = Ch^1 + Ch^2 + \dots + Ch^n; \\ SE &= T^1 + T^2 + \dots + T^n. \end{aligned}$$

Згідно з розробленим і викладеним вище підходом **визначаємо епістолу** як одиницю **складного за структурою рамкового ЕД**, який складається з декількох кроків (Ch), що є різними ходами (M) в дистанційному діалозі адресанта з адресатом. *Дистанційний епістолярний (макро)діалог* визначаємо як заочний діалог, кроки якого розірвані в часі і локусі, і який є частиною *ЕД*. Вважаємо, що дистанційний діалог розгортається, таким чином, і по третій вісі координат — у *комунікативному просторі*.

Отже, **локацію епістоли** як частини ЕД визначаємо у тривимірній, об'ємній моделі, яка має **три вісі**: *часу, локусу й вісь комунікативного простору*. *Вісь комунікативного простору* пропонуємо вважати **найбільш глобальною категорією**, яка вбирає в себе всі дрібніші конституенти ЕД і може містити **безкінечну кількість мовленнєвих подій (SE)**. На нашу думку, запропонована в цій праці тривимірна модель є релевантною не лише для ЕД, а й для дискурсу загалом і має перспективи бути застосованою під час його аналізу.

На жаль, у цьому дослідженні немає змоги дослідити увесь ланцюжок листування М. Куліша з різними адресантами як повноцінні мовленнєві події (SE), оскільки маємо лише одну складову транзакцій $T^1 + T^2 + \dots + T^n$ — EX, тобто листи М. Куліша, а зворотні листи EY — здебільшого втрачені.

Нас цікавить мовленнєвий хід $M^1 (EX)$ й мікроаналіз його компонентів — епістол М. Куліша. На нашу думку, результати такого аналізу уможливлять деякі узагальнення на рівні макроаналізу *ЕД*.

Комунікативний простір епістолярних творів М. Куліша українською мовою охоплює більш ніж 9 відомих адресатів. Найбільша в листуванні М. Куліша мовленнєва подія (SE) — це листування з І. Дніпровським. Вона налічує 61 відомий крок (Ch) (що більше, ніж кількість відомих кроків родинних й інтимних листів) і свідчить про цінність для М. Куліша його дружби з І. Дніпровським, наявність у комунікативному просторі їхнього листування спільних presupозицій, а отже, великий вплив цього дистанційного спілку-

вання на становлення й розвиток особистості письменника. Ця мовленнєва подія тривала 11 років, її локус відзначається широкою географією: це координати Одеса (М. Куліш) — Харків (І. Дніпровський), Зінов'євськ (Елдабешт) (М. Куліш) — Харків (І. Дніпровський), Кисловодськ (М. Куліш) — Харків (І. Дніпровський) та ін.

Локус мовленнєвої події листування М. Куліша з О. К. Корнеєвою-Масловою має координати Одеса (М. Куліш) — Одеса (О. К. Корнеєва-Маслова), Харків (М. Куліш) — Одеса (О. К. Корнеєва-Маслова), Кисловодськ (М. Куліш) — Одеса (О. К. Корнеєва-Маслова) та ін.); у часі має два періоди листування й розірвана в комунікативному просторі: перший період позначений коханням, має ознаки інтимного епістолярію, другий — дружбою.

У мовленні в межах епістолярного стилю виокремлюють різні типи.

Хоча автори по-різному визначають кількість **типів епістолярного дискурсу**, варто відзначити жанрове розмаїття епістолярних творів, серед яких називають: листи / електронні листи / зібрання листів одного адресанта чи одному адресату; записки / записники; телеграми / листівки / смс / ммс; особисті інтернет-сторінки / інтернет-блоги в соціальних мережах; пам'ятні написи (на книжках, фотографіях, інших речах, які виступають предметами дарування; на пам'ятниках та могильних плитах); особисті щоденники / мемуари; художні листи (художні твори з вигаданим адресантом і часто адресатом); публіцистичні («відкриті») листи тощо.

Майже усі перераховані типи мають чітку діалогічну природу, хоча й приховану в разі відсутності відповідного листа-відповіді, але легко встановлювану через категорії адресованості та зворотності, що наявні в кожному елементі епістолярного дискурсу — епістолі.

З усього розмаїття наведених вище типів епістол матеріалом нашого дослідження слугували власне листи, які є зібранням листів певного адресанта різним адресатам, тобто які складають його епістолярій. Виходячи з цього, вживаємо терміни *лист* та *епістола* як повністю еквівалентні, ігноруючи ширше вживання терміна *епістола* на позначення творів усіх епістолярних жанрів.

1.2.2. МАТРИЧНО-РАМКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕПІСТОЛИ ЯК АРГУМЕНТ НА КОРИСТЬ ВИОКРЕМЛЕННЯ ДИСКУРСИВІВ В ЕД

Усі дослідники лінгвістичної сутності епістолярію та епістоли як його одиниці відзначають, що лист завжди структурований,

виділяючи від трьох до одинадцяти компонентів структури епістоли. Про давню традицію структурування свідчать латинські назви трикомпонентної структури епістоли: вступ (прескрипт), основна частина («тіло» листа) і закінчення (клаузула).

Натомість Г. Мазоха (2007, с. 25) відзначає, що традиційно складалася п'ятикомпонентна структура листа, яка в класичному варіанті містить звертання-привітання, домагання прихильності, розповідь, прохання, закінчення-прощання.

Інші дослідники членують мову листа на дві частини: соціально-етичну (звертання, початок, дата, місце, привітання, поздоровлення, подяка і прощання, побажання, сподівання, підпис) та основний зміст листа, викладений мовними засобами розмовного стилю завжди індивідуально (Мацько, 2003, с. 300).

У рамках дискурсивного аналізу Н. Ковальова (Ковалева, 2002, с. 8) дає визначення тексту листа як завершеного за смыслом та структурою композита, як самостійної текстової організації, що має зв'язність та цільність і характеризується конструктивною рамковістю — просторово-часовою орієнтацією; зверненням до адресата і його підписом, а також наявністю преамбули і резюме.

На думку Н. Ковальнової, у ході *ЕД* лист виникає як інформативний текст, але на сучасному етапі він виходить за межі приватного та ділового листування і починає функціонувати в інших сферах комунікативної діяльності: публіцистиці, художній літературі, документалістиці, журналістиці. Кожен лист — це завершений, специфічно структурований текст, і цим обґрунтована необхідність розгляду епістолярію і з погляду лінгвістики тексту (Ковалева, 2002). Так, листи М. Куліша до редакцій газет «Комуніст» та «Літературної газети» функціювали в публіцистиці; листи до слідчого та до М. Єжова — у сфері документалістики.

Епістолярний дискурс реалізується на рівні епістол — його конкретних виявів, актів комунікації. Успіх мовленнєвого акту, який у цьому разі є письмовим, багато в чому залежить від грамотно продуманої та добре структурованої композиції епістоли, дотримання логіки викладу. Це зумовлено тим, що комуніканти розірвані в часі й просторі, у них немає можливості вносити корективи протягом розгортання *діалогу* (Силаєва, 2007, сс. 19–20). Звертання до адресата, привітання і прощання є основними контактними елементами в тексті листа. Ці елементи, як вважає Н. Силаєва, зумовлені прагматичними пресупозиціями знайомства, відбувається градація *адресат близький* і *адресат знайомий*.

Отже, уточнимо поняття структури епістоли: будова епістоли має чітко виражену *контактну рамку*, яка складається зі звертання до адресата, привітання, власне «тіла» листа, тобто його змістовної частини, а закінчується прощанням і підписом адресанта. Ця рамка має різне наповнення і різну кількість компонентів залежно від типу листа, особистості, характеру, освіченості, емоційного стану адресанта під час написання листа; характеру стосунків між адресатом і адресантом та ін. Добре структурована композиція епістоли надзвичайно важлива, оскільки від неї багато в чому залежить успіх акту комунікації, яким є епістола. Справедливим також вважаємо твердження тих учених, які відзначають, що в офіційно-діловому листі ця рамка набуває найбільшої кількості формалізованих показників, клішованих формул. У цьому типі епістол спостерігається значно менше проявів індивідуально-авторського, він майже повністю уніфікований за формою, стилем, мовними засобами.

Отже, з огляду на призначення епістоли структурна рамка залежно від сформованості, особливостей експлікації бере участь в уналеженні різних типів листів до різних функційних стилів. Так, офіційні ділові листи з повністю експлікованою рамкою відносяться до офіційно-ділового стилю, а приватні (інтимні, товариські, родинні), де рамка менш виявлена або частково ігнорується, до розмовно-побутового стилю тощо.

У зв'язку із цим вважаємо, що потрібно виділяти не просто *рамку* чи *контактну рамку* епістоли, як це прийнято в сучасному мовознавстві, а й розрізняти *зовнішню* та *внутрішню* рамки епістоли, які виконують доволі різні функції. Пропонуємо вважати **зовнішньою рамкою епістоли** елементи структури епістоли, які є для ЕД **типологічними** (багато в чому визначають тип дискурсу), це такі, як: звертання, привітання, прощання, підпис. Ці елементи виражаються відповідними дискурсивними одиницями (дискурсивами), і їхня сукупність дозволяє вважати аналізований дискурс листа таким, який **належить до епістолярного дискурсу**. З другого боку, пропонуємо виділяти **внутрішню рамку епістоли**, до якої включаємо а) загальнотекстові дискурсиви, характерні для будь-якого дискурсу, застосування яких сприяє його «внутрішньому», логіко-композиційному структуруванню (підсумовування, виділення головного, продовження думки тощо); б) функційно-епістолярні дискурсиви на позначення різних ілюктивних типів й елементи на позначення початку (зачину), кінцевої частини (переходу до прощання). ДО обох рамок, а радше — внутрішньої рамки є **стилеутворювальними**, тому що дозволяють

визначити **стиль**, у якому написаний лист, як-от: офіційно-діловий, розмовно-побутовий, публіцистичний та ін., оскільки для різних видів листів вираження цих категорій різне. Так, у побутовому листі подяка може бути виражена як *красно дякую*, а в офіційному це буде *вельми вдячний, висловлюємо подяку* тощо. Таким чином, дискурсиви «задають тональність» як зовнішній, так і внутрішній структурі епістоли, є жанро- і стилеутворювальними, тобто смисло- й структуроутворювальними її елементами, які виконують комунікативні функції (інформативну, фатичну, прагматичну, саморепрезентації тощо). ДО на позначення різних функційних типів (вираження вішущування, подяки, побажання, вибачення та ін.) вважаємо синкретичними, такими, які в конвенційних формах функціують у внутрішній рамці, але характерні не лише для ЕД.

Вважаємо також, що **зовнішня й внутрішня рамки епістоли** накладаються одна на одну і утворюють базис складного структурного цілого, на позначення якого вводимо поняття **епістолярної матриці**, або **матриці епістоли**. Матриця заповнюється й іншими, **суб'єктоцентричними**, самопрезентативними дискурсивами на позначення **акцентованого авторства, емоцій, оцінки, дейктичних категорій**. Чим повніше комірки матриці епістоли заповнені дискурсивами відповідних типів, тим чіткіше окреслений епістолярний ідіостиль її автора.

1.2.3.ТИПОЛОГІЯ ЕПІСТОЛ

Листування, як відомо, поділяють на офіційне (службове) і неофіційне (приватне) (Мацько, 2003, с. 295) або приватне, офіційно-ділове та приватно-ділове (Нижникова, 1991; Дудик, 2005), або на два типи листів за типом тексту (той, що відбиває ділове спілкування, і той, який відображає регулярне спілкування) (Радзівська, 1993, с. 202). Деякі науковці виділяють ділове листування, глобально поділяючи його на офіційні ділові листи; приватні ділові листи; письмові повідомлення для ведення внутрішнього листування (листування, що здійснюється виключно всередині організації) (Кузнецов, 2006).

Розглянемо функційну типологію епістол, найпоширенішими з яких є приватні листи. Типологія приватних листів звичайно складається з класифікації за призначенням листа: родинний, інтимний чи дружній (Мацько, 2003, с. 296).

П. Дудик (2005) ілюструє виявлені ним риси епістолярного стилю на прикладі приватного листування, бо саме в ньому, на відміну від офіційно-ділового, найяскравіше виділяються диференційні

риси цього стилю. На нашу думку, це відбувається тому, що діловий лист в основному монотематичний, присвячений одній події, іноді двом-трьом. Підтвердження своїм думкам знаходимо в Н. Силаєвої (Силаєва, 2007, с. 5), яка, розглядаючи приватне листування, визначає експліцитність відправника і отримувача, можливу зміну напрямку комунікації, умовно діалогічну спрямованість її, а також те, що галуззю інтенції комунікантів є сфера їхніх приватних або суспільних інтересів.

Вважаємо, що дискурс саме **дружніх листів** має багато спільного з дискурсом особистих **щоденників**. У цих типах ЕД письменник — автор дискурсу — якнайбільше проявляє власну особистість, можна сказати, що ці тексти є «думками у голос». Крім того, пристаємо на думку М. Степаненка й Л. Дейни (Степаненко та Дейна, 2018, с. 107), що така критична, оцінна вербалізація розмислів дає змогу авторові (а згодом і реципієнту) осягнути й усвідомити особливості літературного процесу та власне місце в ньому.

Дослідники **інтимних епістол** виділяють такі їхні риси: 1) художність, а разом з тим, вияв творчої енергії через експресивні засоби; 2) чітка спрямованість на адресата, що, своєю чергою, сприяє вияву рис характеру кореспондентів; 3) уміння «спокушувати» обранця-обраницю з метою продовження епістолярного контакту; 4) драматизм і пристрастність; 5) еротизм; 6) емоційність, яка дає змогу розкрити «внутрішні процеси» психології автора й адресата; 7) занурення в коло суспільних та естетичних проблем (що особливо характерне для письменницького епістолярію) (Рупенко (Зарицька), 2015, сс. 242–247). Спільна для двох епістолярних комунікантів метамова надає тексту відтінок утаємниченості, недововленості, робить його герметичним, а дослідникам літератури створює можливості множинної інтерпретації семіотичної системи епістолярних текстів (Ільків, 2016, с. 332). Зазначимо, що інтимізація є характерною рисою усіх підтипів приватних листів М. Куліша.

Наприклад, приватними є листи М. Куліша до дружини, до І. Дніпровського, до О. Корнєєвої-Маслової й чотири останні відомі листи до А. Любченка. Серед них листи до дружини, А. Куліш, та дітей є родинними, листи до коханої жінки О. Корнєєвої-Маслової першого періоду (1924–1926) — інтимними, а другого (1933–1934) — дружніми. Родинні, дружні й інтимні епістоли М. Куліша становлять основний корпус епістолярію драматурга, у якого було декілька «постійних» адресатів: по-перше, його гімназійний друг, пізніше письменник і драматург, Іван Дніпровський (61 епістола);

по-друге, письменник Аркадій Любченко (чотири останні з восьми відомих епістол); по-третє, муза й пізніше друг, О. Корнєєва-Маслова (60 епістол, з яких 25 епістол другого періоду — українською мовою) й, звичайно, дружина, А. Куліш (14 епістол періоду до в'язниці й 48 періоду в'язниці та заслання, з яких перші 8 — українською мовою, а інші подані в перекладі українською).

Розглядаючи **функційну типологію офіційно-ділових листів, зазначимо, що діловий лист** — це короткий документ, який стосується одного питання (або декількох тісно пов'язаних між собою питань) і призначений для здійснення оперативного інформаційного обміну між підприємствами (організаціями, установами), їхніми структурними підрозділами (посадовими особами) (Кузнецов, 2006).

Наприклад, з відомих й опублікованих листів М. Куліша **25** (з яких аналізуємо **десять** українською мовою) відносимо до ділового листування. Це листи до відділу преси ЦК КП(б)У, до газети «Комуніст», до Головреперткому НКО, до редактора «Літературної газети», до Харківської облпрокуратури слідчому Кушарському, один лист до І. Кочерги, чотири перші з восьми відомих листів до А. Любченка, а також 15 російськомовних листів до П. Зенкевича (режисера й перекладача творів Куліша російською).

Існує низка критеріїв, за якими можна класифікувати **офіційно-ділові листи**. Так, їх можна розрізняти: за ступенем доступності (для загального прочитання і з грифом обмеження доступу); за терміном виконання — виконувані в загальноприйнятий строк і терміново; за обсягом — короткі, середні і довгі; за стилем викладу — офіційні та приватні; за композицією — прості (що стосуються одного питання) і складні (що стосуються двох і більш питань); за способом адресування — направляються за однією (цільового призначення) або кількома (циркулярні) адресами; з інформаційного приводу для підготовки — ініціативні і листи-відповіді (Кузнецов, 2006).

У сучасному мовознавстві підставою для виділення **приватно-ділового листа** є те, що він адресується не офіційній особі, а особі, близькій адресантові за професією, за спільністю інтересів тощо. Приватно-діловий лист є загалом особистісним, у ньому, крім індивідуального, наявне громадське (Дудик, 2005, с. 96). Багато інших дослідників, однак, вважають, що приватно-діловий лист є не окремим типом, а різновидом ділового листа.

Категорії офіційно- та приватно-ділового листа при цьому збігаються з тими, що їх виділяє І. Кузнецов за іншою диференційною ознакою — стилем викладу. У цьому не вбачаємо ніякого протиріччя,

оскільки стиль викладу дійсно різниться залежно від функційного призначення листа. Погоджуємося з тим, що класифікація за функційним призначенням надзвичайно важлива для аналізу епістолярію видатних діячів суспільства, що й маємо намір продемонструвати на прикладі епістолярію М. Куліша. Зокрема, офіційно-діловими є листи М. Куліша до офіційних установ. Ці листи Куліш писав або у відповідь на запити офіційних установ, або відстоюючи інтереси українського письменства як президент ВАПЛІТЕ, або на захист себе як драматурга, коли йшлося про публікацію та постановку власних п'єс.

Єдиний лист, що зберігся з переписки М. Куліша з **Іваном Кочергою**, кваліфікуємо як **приватно-діловий**, оскільки він присвячений конкретним справам, що стосуються видання бібліотеки зарубіжної літератури в українських перекладах (Танюк, 1990, с. 868).

Із восьми листів М. Куліша до **Аркадія Любченка**, які дійшли до наших днів, перші чотири теж відносимо до **приватно-ділових**, написаних до незнайомої особисто людини з офіційного приводу. У комунікативному просторі цього дистанційного епістолярного макродіалогу знаходимо багато фактів і пресупозицій. Перші два з них написано виключно у справах — по-перше, друг Куліша І. Дніпровський просив пересилати йому листи через А. Любченка, по-друге, А. Любченко допомагав Кулішеві в постановці його п'єси «97». У наступних двох листах спостерігаємо, що офіційно-діловий стиль мовлення поступається розмовно-побутовому й навіть елементам публіцистичного (з'являється метафоричність, дискурсивні слова тощо), хоча листи все ще написані з офіційних приводів: постановка п'єс Куліша на сцені Державного театру імені І. Франка, який тоді перебував у Харкові; рецензії на них тощо.

І. Кузнецов (Кузнецов, 2006) розробив детальну класифікацію приватно-ділових листів за функційними ознаками, однак в епістолярії М. Куліша знаходимо з них тільки листи для звернення в різні інстанції в приватному порядку, листи для підтримки контактів і взаємин й листи подяки.

Ці підтипи іноді подаються інтегровано, тоді їхня кількість зменшується; листи, у яких з різних приводів виражено особисту участь і які сприяють підтримці необхідних ділових контактів, відносяться деякими стилістологами до **приватно-офіційного епістолярію** (Нижникова, 1991, Дудик 2005).

Приймаємо для роботи загальну класифікацію епістол як приватних, офіційно-ділових та приватно-ділових (Нижникова, 1991,

Дудик, 2005). Приватні листи розглядаємо як інтимні, родинні та дружні (Мацько, 2003), приватно-ділові — за функційними ознаками, викладеними І. Кузнецовим.

Наприклад, приватно-ділові листи М. Куліша до А. Любченка можна далі класифікувати таким чином. Перший лист написано як **супровідний лист до доручення**, що пересилалося, але одночасно він має **ознаки листа для представлення себе** (заочне знайомство). Другий лист — це **розгорнуті побажання** М. Куліша щодо постановки п'єси «97», які А. Любченко обговорював потім з режисером-постановником Г. Юрою. Третій лист містить **подяку**: *Не раз збирався сісти й написати до Вас хоч коротенького листа і подякувати, що Ви взяли на себе клопіт і вивели «97», як кажуть, в люди. За кума взяв-шись, Ви схрестили «97» так гарно, що я й не ждав* (Куліш, 1990, сс. 587–588) і **прохання** повернути п'єсу для переробки. Четвертий є монотематичним **листом-проханням**, але знов-таки містить елементи розмовно-побутового стилю: метонімію, вставні слова на позначення переповідності, пунктуацію на позначення емоційності: *Массдрам ... якось вибрав в Харкові «97» і, чутки є, готує до вистави російською мовою (?)*. Іноді офіційний стиль викладу переплітається з розмовно-побутовим: *звертаюся до Вас як до кума («97» ваш хрещеник) взяти всіх заходів і надіслати мені посланцем ... копії з «97» у такому рукописі, як її виставляла Держдрама (Г. Юра)* (Куліш, 1990, с. 590).

Офіційно-ділові листи також часто класифікують **згідно з їхньою комунікативною метою**, за типом комунікативного акту, який вони відображають, найчастотніші з-посеред них — директиви. Менш уживані асертиви, комісиви та експресиви (Власенко, 1999). Наприклад, приватно-ділові листи М. Куліша до колег-літераторів І. Кочерги та А. Любченка містять найбільше асертивів (розповідей про те, як ідуть справи з видання перекладів зарубіжних авторів; якими він бачить персонажів своїх п'єс тощо) й директивів (імперативів: *Сповідіть нехайно, чи дістали ви Дюма або Де-Віньї?* (Куліш, 1990, с. 594)).

У роботі послуговуємося як функційним розподілом ділових листів, так і розподілом за комунікативним принципом. Привабливою для нас є думка про класифікацію всіх листів за ілокуцією, тобто наміром. Але, з другого боку, ми вважаємо, що така класифікація характерна саме для ділового листування, оскільки офіційно-діловий лист зазвичай монотематичний. Приватний лист — політематичний, тому віднесення його до одного ілокутивного типу буде хибним,

оскільки він може бути лише їхньою сукупністю. Так, в одному й тому самому листі адресант може розповідати про щось (асертив), вітати з приводу чогось (експресив), наказувати щось або просити про щось (директив), обіцяти щось (комісив) тощо.

1.3. ПОЛІФУНКЦІЙНІСТЬ ЕД І СПОСОБИ ПРОЯВУ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В НЬОМУ

Однією з основних характеристик епістолярного дискурсу є його поліфункційність (Пожидаєва, 2014, с. 75).

Більшість як зарубіжних, так і українських дослідників дискурсу спирається на виділені М. Хелідеєм (Halliday, 1973) макрофункції мови: ідеаційну (в інших дослідників відповідає когнітивній та інформативній), міжособистісну (відповідає інтеракційній, емотивній, міжкомунікантній, комунікативній) та текстову (відповідає синтаксичній).

А. Загнітко (Загнітко, 2012, с. 128) у Словнику сучасної лінгвістики виділяє такі функції мови: волюнтативну (функцію волевияву мовця, впливу на слухача), гносеологічну (пізнавальну), емотивну (функцію вираження почуттів і емоцій), естетичну (функцію вираження і виховання прекрасного), етнічну (ідентифікації людей у межах конкретної лінгвокультурної спільноти), когнітивну, кумулятивну / історико-культурну (функцію всього, що виробила нація), комунікативну (функцію спілкування між людьми, народами), поетичну, прагматичну (функцію, що вказує на ставлення мовця до висловленого), фатичну (встановлення та підтримки контакту). Окремо дослідник виділяє функції мовлення.

У свою чергу, О. Селіванова вважає такий розподіл функцій між мовою і мовленням невиправданим, визначаючи головними функціями мови комунікативну, пізнавальну (когнітивну), емотивну й метамовну, у межах яких можуть реалізуватися «дрібніші», більш конкретні функції. Так, комунікативна функція передбачає реалізацію таких допоміжних функцій, як: фатична, конативна, волюнтативна (впливу), акумулятивна (накопичення в мові досвіду поколінь її носіїв), трансляторна (збереження й передачі інформації від покоління до покоління) тощо (Селіванова, 2006, с. 647). Вважаємо таке бачення комунікативної функції цілком справедливим, оскільки сам термін *комунікація* передбачає поліфункційність. Погоджуємося

з ученою також у тому, що функція впливу (волюнтативна) входить до комунікативної функції, оскільки бажання впливу прагматично вмотивовує комунікацію.

Більшість дослідників виділяють три основні функції ЕД (комунікативна, інформативна, впливова). Серед них найважливішою називають функцію спілкування, а інші функції — другорядні (Красовська, 2012, с. 3), з чим важко погодитись, бо вплив зачасту виступає найголовнішим чинником комунікації, а інформація — використовується як її будівельний матеріал.

Деякі дослідники до описаних основних функцій додають емоційно-оцінну (зумовлює співвіднесення інформації адресата з власною шкалою цінностей, нормами і принципами моралі), етикетно-ритуальну (встановлення й регулювання (підтримки або переривання) спілкування з партнером відповідно до прийнятих у суспільстві традицій і норм), самопрезентації — самоподачі, самохарактеризації й саморозкриття автора в умовах дистанційного й опосередкованого через текст спілкування; кумулятивно-трансляційну — функцію нагромадження й передачі інформації, значущої для індивіда, соціальної групи або цілого етносу (Курилович, 2000, с. 54).

Найдокладніше функції епістолярного дискурсу класифікує А. Кур'янович (Курьянович, 2009, сс. 146–149), яка виділяє такі: комунікативна, інформативна, когнітивна, референційна, емоційно-оцінна й експресивна, кумулятивно-трансляційна, фатична, метамовна, етикетно-ритуальна, імперативна, художньо-естетична, самопрезентації.

Досліджуючи приватні листи, Н. Силаєва (Силаєва, 2007, с. 5) виділяє декілька реалізованих ними функцій: контактну, функції повідомлення, пізнання, самовираження і впливу. О. Фесенко (Фесенко, 2009, сс. 18–19) виділяє дві базові функції *ЕД* — комунікативну (встановлення контакту адресанта й адресата, маючи на меті передачу адресату повідомлення та вплив на нього), когнітивну (форму породження й вираження думки) та три вторинні — репрезентативну (або інформативну), фатичну (контактовстановлювальну) й прагматичну функцію (емоційного й інтелектуального впливу на адресата). Щодо вторинних функцій, на наш погляд, репрезентативна, фатична й прагматична є частиною комунікативної функції.

Взявши за основу наведені О. Фесенком функції ЕД, вважаємо, що серед функцій епістол функція **самовираження (саморепрезентації)** найбільш акцентована, і тому саме в епістолярному творі особистість проявляється якнайвиразніше, на відміну від інших типів

письмового дискурсу. Наприклад, буквально кожний лист у приватному епістолярії М. Куліша позначений ідеєю саморепрезентації. Припускаємо, що автор може писати приватного листа з будь-якою метою, але практично ніколи не втрачає можливості розповісти про себе або якось проявити свою особистість, і, що особливо важливо, мотивом навіть інформативних чи інших видів приватних листів за часту буває бажання саморепрезентації себе як особистості, як професіонала, як члена родини тощо.

Проаналізувавши відомі класифікації функцій ЕД, вважаємо за доцільне для досягнення мети нашого дослідження виділяти такі **функції ЕД**:

1. **Комунікативна**: фатична, інформативна, прагматична й саморепрезентації.
2. **Когнітивна**.
3. **Естетична**: художньо-естетична, етнічна, кумулятивно-трансляційна у разі, коли епістола має художню, історичну, культурну та / чи етнічну цінність для особистості, соціуму або етносу.

Услід за А. Кур'янович (Курьянович, 2009, с. 147), вважаємо, що комунікативна функція є для ЕД вихідною й головною, тому що її складники реалізуються виключно в акті комунікації як окремі його домінантні чи периферійні характеристики. Однак не можемо погодитися з тим, що естетична й когнітивна функції є складниками комунікативної. По-перше, естетична функція не є обов'язковою, по-друге, когнітивна функція, тобто процес породження й оформлення думки, хоч і виникає головним чином, маючи на меті комунікацію з адресатом, але є, на нашу думку, цілком самостійною й самодостатньою.

Розглянемо деякі **найбільш актуальні функції ЕД**, які є базисом для сприйняття й аналізу відповідного дискурсу.

Інформативна функція виділяється всіма дослідниками ЕД. Ми виходимо з того, що інформативна функція ЕД є не менш вагомою за впливову, оскільки саме повідомлення інформації адресату формально є приводом для написання листа. В ЕД майже завжди превалюють репрезентативи, основне призначення яких — викладення, повідомлення фактів дійсності. З інформативною тісно пов'язана референційна, яка виражає здатність ЕД позначати ситуації чи об'єкти реального світу (Курьянович, 2009, с. 147). Звідси, до речі, еквівалентна назва цієї функції — «фактуальна» (Андреева, 2005). Так, епістоли М. Куліша містять багато цінних фактів з літературного та суспільного життя в Україні, ілюстрацій життя українського

письменства 20–30-х рр. XX століття, є правдивим свідченням злочинів радянської влади проти української інтелігенції, українського народу. Навіть тоді, коли М. Куліш переповідає, наприклад, в листах до О. К. Корнеєвої-Маслової події власного життя, часом надзвичайно сумні, а часом трагічні, читач отримує справжнє уявлення, на якому тлі перебігало культурне життя української інтелігенції, яку було доведено до психічного (самозвинувачення) й фізичного (страчено в таборах) знищення. Листи М. Куліша до дружини з в'язниці й табору також є прихованим свідченням складного душевного стану драматурга, який писав рідним з в'язниці, що сидить він не даремно, *винний був у націоналістичній контрреволюційній організації* (Куліш, 1990, с. 670), оскільки лише в такій інтерпретації можна було повідомити рідним, у чому його звинувачують. Інформативна функція також проявляється в описі М. Кулішем побутових подробиць життя у в'язниці. Писав, що отримав посилку з дому, що наснилась йому донька чи син, розхитався зубний місток, довго немає листів тощо. Усе це М. Куліш (Куліш, 1990, с. 671) звичайно підсумовував, наприклад, так: *Бажаю вам усім здоров'я й ясної долі*, тим самим відмежовуючи власну долю від долі родини, бо, очевидно, практично відразу зрозумів, що виходу на волю йому вже не варто чекати. Слід додати, що в усіх цих випадках інформативна функція перетинається з художньо-естетичною, історико-культурною й етнічною.

За К. Седовим (Седов, 2011), **прагматична функція** (впливу, висловлення ставлення та ін.) є однією з найважливіших функцій дискурсу, поряд з інформативною / фактичною. Її проявами є примушення, переконання та навіювання (сугестія).

Функція впливу, як вважає Н. Силаєва (Силаєва, 2007, с. 5), накладається на контактну функцію, функції повідомлення, пізнання і самовираження, тому що експресивні засоби впливають як на інтелектуальну і вольову, так і на емоційну сферу реципієнта.

Прагматична функція, на наше переконання, може виступати рушійною силою створення ЕД на рівні з інформаційною. Зокрема, прагматична функція видається головною в офіційно-ділових листах М. Куліша. Наприклад, навіть у листі до відділу преси ЦК КП(б)У, який є відповіддю на лист цієї організації (тобто М. Куліш не був ініціатором листування), головним мотивом є бажання вплинути на рішення ЦК КП(б)У щодо долі ВАПЛІТЕ, зберегти організацію, навіть якщо доведеться для цього виключити з неї М. Хвильового, О. Досвітнього й М. Ялового. Особливо наочним є головування прагматичної функції у відкритих листах, зокрема, в обох відкритих

листах М. Куліша, адресат яких — широка аудиторія читачів газети «Комуніст» й «Літературної газети», і причиною написання яких став у першому випадку намір врятувати літературну організацію ВАПЛІТЕ, аргументувавши свої дії як президента ВАПЛІТЕ, а в другому, — переконати відповідні органи, що він готовий виправляти свої «помилки» (*примиренство до національних збочень в літературі*, критика провладної літературної організації ВУСПП) і навіть визнав *шкідливість* *п'єси «Народний Малахій» у сучасних умовах*. Усе це слугувало аргументацією на користь ВАПЛІТЕ.

Прагматична функція очевидна й у приватних листах. Наприклад, у листах до І. Дніпровського М. Куліш умовляє друга не припиняти творити, писати частіше (практично у кожному листі), зробити все можливе, щоб «витягти» М. Куліша з провінційного Зінов'євська, берегти здоров'я тощо (найчастіше це односкладні речення з семантикою імператива: *Пиши, Жане, не припиняйся, не здавайся на якусь там старість. Одійди трошки від шкіл. Вияви своє, воно в тебе єсть* (1990, с. 508), *Налягай, Жане! Торкай!* (1990, с. 528), *Шануй здоров'я, лежи, їж, спи і не рипайся з доповідями та лекціями про укр [аїнську] культуру* (1990, с. 548) та ін.).

Інструментом впливу у випадку Зінов'євська є не лише заклики М. Куліша врятувати його, прямі директиви: *Довбайте у ЦК, витягайте, може таки витягнете* (1990, с. 533), а й докладний опис складного життя й роботи в місцевій районній газеті, яку ніхто не читає. Усе це вкупі — переконливі аргументи впливу на адресата.

Вважаємо, що часто функція саморепрезентації ініціює інші, вторинні функції — фатичну, повідомлення, впливу та ін., оскільки саме бажання самовираження змушує адресанта встановлювати контакт з адресатом, повідомляти йому щось, породжує бажання вплинути на хід думок, рішення та, насамкінець, дії адресата тощо. Звідси спостерігаємо численні історії про муки та радість творчості в листах до І. Дніпровського, а в листах до дружини й дітей з численних поїздок у справах «соцвиху», газети, із санаторію — про те, як задивляються на нього місцеві жінки, що є засобом вплинути, можливо, на ревності дружини, перекваліфікувати їх на жарти і переконати в протилежному від того, що він описував.

А. Загнітко (2016, с. 61) справедливо наголошує, що епістолярно-дискурсивна практика є максимально індивідуалізованою й у своїх виявах ґрунтована на максимальній реалізації **фатичної функції**.

У сучасному мовознавстві існує погляд, який передбачає два рівні мовленнєвого спілкування: комунікативно-інформативний

та комунікативно-організувальний, або допоміжний (Менг, 1982; Пономарева, 1991; Андреева, 2005а; Викторова, 2017).

Наприклад, етикетні формули, які сигналізують про завершення контакту, виконують контакторегулювальну функцію; вони також вказують на міжособистісні стосунки мовців, тобто виконують функцію інтерперсональних відносин. Вважаємо, що, справді, стиль таких формул відбиває рівень стосунків комунікантів (Пор., наприклад: *До побачення!*, *Побачимось!*, *Бувай!* тощо). Ця і подібні одиниці, за нашим спостереженням, не інформативні в пропозиційному плані. Вони вказують на процес розвитку мовленнєвого акту, оформлюючи його етапи (встановлення, продовження та завершення контакту). Такі елементи звичайно представлені етикетними формулами, є обов'язковими в будь-якому типі спілкування й належать до комунікативно-організувального рівня (Андреева, 2005b, сс. 14–15).

У східнослов'янському мовознавстві як еквівалент англійського терміна «фатична функція» вживається термін «контактовстановлювальна функція», що був запропонований О. Ахмановою. Контактовстановлювальна функція виділяється більшістю дослідників як окрема функція у складі контактної або комунікативної функції (Фесенко, 2008, 2009; Курьянович, 2009; Н. Силаева, 2007). Ми приймаємо більш широке розуміння фатичної функції, до якої включаємо контактовстановлювальну та функцію підтримання контакту (Загнітко, 2012). На нашу думку, ця функція є надзвичайно важливою саме в ЕД, оскільки спілкування відбувається дистанційно. Завдання адресанта — дібрати точні, необхідні саме в цьому разі одиниці мовлення, які розпочнуть, підтримають, а потім завершать контакт зі слухачем. Завдання ускладнюється тим, що немає зорового контакту мовця зі слухачем, а отже, відсутні невербальні засоби спілкування (як-от: жести та міміка) і що реакція слухача (тобто епістола-відповідь) буде віддаленою в часі. Виходячи з цього, згідно з теорією компенсації, мовні засоби повинні набути більшої точності, влучності й більшої експресії, щоб донести до адресата всю гаму почуттів та думок адресанта. Завдяки всьому цьому фатична функція теж може стати важелем впливу.

Найголовнішим засобом встановлення контакту в ЕД є звертання. Найбільш показово фатична функція проявляється в приватному листуванні, дружніх та родинних листах М. Куліша, зокрема, в листах до І. Дніпровського. У кожному листі звертання *Жан* трапляється щонайменш два рази і в середньому до 3–4 разів, причому Куліш часто ігнорує ініціальну позицію звертання, яка

традиційно подається окремим рядком, звідси складається враження **прямої, безперервної комунікації** (*Ну, Жане, важко* (1990, с. 511), *Подаю голос до тебе, Жане* (1990, с. 525), *Моя тобі, Жане, порада така ...* (1990, с. 566), *Сьогодні одержав твого листа, дорогий Жане* (1990, с. 567), *Їду до Одеси, Жане* (1990, с. 538), *Якби ж ото, Жане любий, так склалося* (1990, с. 532) тощо). У листі, написаному між 1 і 28 червня 1925 року, таких звертань 11 (1990, сс. 539–541), що є ознакою підвищеної інтимізації. Традиційне звертання (на початку листа) зрідка трапляється в листах до Дніпровського, звертання з привітанням фігурує лише в декількох листах, що можна пояснити високим рівнем емпатії цих двох людей, спричиненої близькістю світобачення, ідеалів, життєвих шляхів, досить частим спілкуванням, що й викликало ефект постійного підтримання зв'язку, безперервності комунікації.

З метою підтримання контакту М. Куліш часто вживає вставні слова і конструкції на позначення відчуттів (*Як бачиш, ...* (1990, с. 491), *Чуєш, ...* (1990, сс. 491, 538), *..., як ти знаєш, ...* (1990, с. 492), *Віриш ...* (1990, с. 523), *Ну, Жане, справа серйозна! Слухай!* (1990, с. 526), ін.), які ніби зменшують відстань між адресантом і адресатом до відстані, характерної для прямої комунікації. Тій самій меті підпорядковані численні питання до адресата, завдяки яким створюється враження полеміки між друзями, що Дніпровський от-от відповість, кивне головою (*Бачив коли, Жане, рибалку на Конці...?* (Куліш, 1990, с. 498), *Розумієш, Жане?* (Куліш, 1990, с. 499), *Га, Жанчику?* (Куліш, 1990, с. 552)). Переважна більшість питань має у структурі речення звертання, що зазвичай робиться для привертання уваги співрозмовника під час безпосередньої, прямої комунікації. Куліш використовує звертання в різних частинах листа, у різних типах речень (питальні речення, серед них багато риторичних запитань, окличні речення з питальною інтонацією (*Чуєш, Жане!* (1990, с. 499)), парцельовані речення (*Це буде кінороман Кінороман, Жане* (1990, с. 498)), висловлення з інверсованим порядком слів (*Радію я, Жане* (1990, с. 538)). Рисою ідіостилу дружніх епістол М. Куліша є, зокрема, вживання звертання між присудком і прямим додатком: *Рву, Жане, зуби* (1990, с. 520), *Треба кинути, Жане, н'єси* (1990, с. 540).

Отже, здійснений аналіз засвідчив, що у своїх приватних листах М. Куліш вживає значну кількість різноманітних мовних засобів на вираження фатичної функції, підходячи до цього питання творчо й без штампів, унаслідок чого під час читання епістол складається враження невимушеної дружньої розмови.

Дотримуємося думки, висловленої І. Трояною (Троянова, 2008, с. 58), що когнітивна й комунікативна функції мови є базовими й рівноправними і що їх слід вважати такими, які доповнюють одна одну. Комунікація без когніції (пізнання) неможлива, оскільки пізнання є метою комунікації. З другого боку, комунікація відбувається саме з метою пізнання, отримання нових знань про дійсність. Саме тому всі випадки реалізації комунікативної функції, вважаємо, є одночасно й випадками реалізації **когнітивної функції** в будь-якому дискурсі, зокрема й в ЕД. Зауважимо також, що когніція передбачає складний процес пізнання, частиною якого є як сенсорне сприйняття, так і мисленнєва обробка сприйнятого, і це необхідно враховувати в процесі лінгвістичного аналізу. Так, у листі до гімназійного товариша і близького друга М. Куліш (1990, с. 573) пише: *Іще напиши, Жане, чи не видно тобі з гори нашої Таврії, Каланчака та Чаплини. Якщо видно, то негайно сповісти* (1990, с. 573). Очевидно, що автор листа в жодному разі не має на увазі реальне чуттєве сприйняття через канал зору, але апелює до почуття туги за малою вітчизною й одночасно реалізує комунікативну функцію за допомогою наказового способу, ніби викликаючи друга на діалог.

В інтерактивному процесі важливу роль відіграють мовленнєві структури, якими мовець послуговується для того, щоб перевірити канал зв'язку із співрозмовником. Контактні формули *Знаєш? Чуєш? Розумієш? Слухай! Уяви собі!* не потребують прямої (мовленнєвої) відповіді, це своєрідні вигуківі вставні побудови, здатні стимулювати рецептивну та когнітивну діяльність співрозмовника, регулювати процеси мовленнєвого спілкування (Шабат-Савка, 2011, с. 456). Загалом погоджуючись із цим твердженням, усе ж зазначимо, що інколи пряма відповідь надається з метою підсилення емоційного відгуку адресата (Див. приклад у розділі 1.4.1: (Куліш, 1990, с. 573)).

Таким чином, на нашу думку, **когнітивна функція ЕД** є обов'язковою, а отже, реалізується в кожному висловленні.

1.4. ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ЕД

Як ми відзначали вище, **прагматична функція** є однією з **визначальних функцій епістолярного дискурсу** і представлена в кожному його елементі (епістолі, нотатці, записці та ін.). Прагматична функція реалізується на рівні функційно-прагматичних категорій **емпатії, оцінки, модальності, евіденційності**.

1.4.1. ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ЕМПАТІЇ

Поняття *емпатії* (від грецького *empathia* — співпереживання) дедалі активніше вживається в лінгвістиці, зокрема в комунікативній лінгвістиці тексту. Термін був запозичений із психології, де він необхідний для опису психічних якостей особистості й означає розуміння емоційного стану іншої людини, мимовільне відчуття подібних почуттів, переживання за нього (Ахмедзянова, 2010, с. 14).

Між тим, на сучасному етапі розвитку лінгвістики неможливо здійснювати адекватний прагматичний та семантичний аналіз різних типів дискурсу (усного, писемного мовлення, художнього тексту та ін.) без виявлення особливостей ставлення адресанта до адресата, встановлення об'єкта емоційного спрямування автора, а отже, прихованих компонентів смислу і справжніх причин досягнення мовленнєвих впливів.

Термін *емпатія* застосовується в лінгвістиці для опису одного із способів передачі інформації з погляду мовця або того, хто сприймає інформацію, і передбачає можливість варіювання у «способах пакування» такої інформації (Чейф, 1982, с. 278). Особливо поширилося вживання терміна з того часу, як стала активно розвиватися семасіологія, когнітивна, комунікативна, емотивна лінгвістика (емотіологія), але чіткої диференціації між психологічним та лінгвістичним термінами не було. Уточнюючи лінгвістичне розуміння емпатії, А. Кузнецова (Кузнецова, 2010, с. 7) вводить поняття вербальної емпатії, яка, згідно з її уявленнями, є вираженням розуміння почуттів іншого; мовний вплив з метою вираження психологічної підтримки співрозмовникові. Л. Козяревич (2006, с. 49) уточнює, що здатність ідентифікувати емоційний стан іншої людини відбувається на основі емоційного й соціального досвіду.

Ми поділяємо думку В. Шаховського (Шаховский, 1995, с. 15) про те, що емоційний стан є комунікативно-модальним трендом ситуації, який відбивається в мовленні та впливає на побудову висловлення, вибір лексичних, граматичних і фонетичних засобів. Різним емоційним станам людини відповідають і певні стратегії й тактики в дискурсі, які мають різні психологічні форми впливу на адресата.

Розглянемо **засоби емпатизації**, які виділяються в науковій літературі.

До складу лексичних одиниць з поняттєвим змістом **емпатія** належать ті одиниці, у семантичній структурі яких міститься сема «емпатія» — тотожність почуттів мовця з почуттями адресата чи розуміння мовцем адресата, його почуттів та емоцій. До таких одиниць

належать іменники, прикметники, дієслова та прислівники (Козяревич, 2006, с. 55), такі як: *співпереживання, розрада, підтримка; втішний, турботливий, жаліти, оплакувати, підтримати, заспокоїти, відчувати когось; сумно, співчутливо* тощо. Для ЕД така лексика є надзвичайно актуальною. Однак за великої кількості емпатизованих висловлень, властивих епістолам М. Куліша, ідіостилію письменника вона не притаманна, хоча подекуди трапляються дієслова й модальники із семою «емпатія»: *І поки писав — сам **радів** і **втішався*** (Куліш, 1990, с. 590), *Дуже **шкодую**, що **потріскалось** життя вашої комуні* (Куліш, 1990, с. 647), ***Жаль**, що не знаю єврейської мови* (Куліш, 1990, с. 504).

З огляду на те, що прояв емпатії означає оцінне ставлення мовця до адресата, з метою посилення впливу вживається лексика з емоційно-оцінним змістом «емпатія», яка передує безпосередньому вираженню емпатії. До такої лексики належать позитивно-оцінні та емоційно-підсилювальні прикметники (Худяков, 1980, с. 7). Уживання таких прикметників зумовлене їхнім функційним призначенням, яке полягає в тому, щоб підкреслити позитивне в зовнішності, поведінці, моральних якостях адресата, наприклад: *зачесаний, відпрасований, білий, начищений, вимитий, ретельний, ввічливий* тощо. Але для Куліша нетипово навіть в інтимних листах описувати адресанта, здебільшого це окремі висловлення, які не є зоровими образами (*Мені так хочеться потиснути вашу **прекрасну** руку...* (1990, с. 642) тощо). У романтичній уяві Куліша кохана жінка асоціюється із синтезом зорових і слухових відчуттів, що навіть посилює емпатію: *Я ... вирішив, що це «музика сніжного севера», музика північного тисячовестного снігопаду, за яким десь далеко-далеко живе **прекрасна і мила жінка, обов'язково походить на вас, Л!** З того часу ви ... живете в моїх чуттях в ореолі цієї музики* (1990, с. 641). У пізньому листі до коханки він пише, що вона йому наснилась *така ще **молода**, як 1924-го і так само **прекрасно** усміхнулась* (Куліш, 1990, с. 648). Позитивна оцінність прикметника *молода* в дискурсі цього висловлення підтримується й посилюється позитивно-оцінними дієсловом і залежним від нього емоційно-підсилювальним прислівником (***прекрасно усміхнулась***), що підвищує загальний рівень позитивної емпатії.

До засобів емпатизації належать інтенсифікатори, тобто слова з компонентом «інтенсивність» дії емпатії. Маркери-інтенсифікатори приєднуються до ключового слова та експлікують, уточнюють, підсилюють ефект емпатії, свідчать про її високий ступінь і глибину, модифікують емотивність всього висловлення (Ейгер, Тарасова,

2001, с. 3), це такі, як: *дуже, надзвичайно, суттєво, жахливо, занадто* тощо. У М. Куліша ці значення часто передаються через вигукі, частки, просторічну лексику, найвищий ступінь порівняння, як-от: *А якби спитав та заборонив, Жане! Га?.. Жах!* (1990, с. 568), *І найясніші, найтепліші побажання* (1990, с. 645), *я про вас значно більше думаю, ніж пишу* (1990, с. 648) та ін.

Із метою якнайповнішого залучення засобів емпатизації до лінгвістичного аналізу дискурсу розглянемо **типологію поняття емпатія**.

О. Філімонова (Филимонова, 2007, с. 345) розрізняє неправдиву / хибну емпатію в разі імітації співчуття, когнітивну емпатію як взаєморозуміння комунікантів на основі спільності інтересів, рівня освіти, вікових і культурних особливостей, але відзначає, що така емпатія тісно пов'язана з емпатією емоційною, тому що однастайність у поглядах викликає у співрозмовників позитивні емоції один до одного.

Розрізняють такі види емпатії: інтуїтивний (підсвідома реакція на переживання іншої людини), раціональний (реакція на основі інтенсивного аналізу інформації про іншого), емоційний (емоційний відгук на переживання іншого), когнітивний (розуміння іншої людини) і поведінковий (спонукання об'єкта до певних дій) (Козаревич, 2006, с. 49).

Як відомо, мовленнєвий акт є діалогічним за своєю природою (Абрамова, 2002, сс. 145–151), комунікація є двостороннім процесом, що внаслідок *зміни ролей* та в разі *комунікативного успіху* передбачає відповідність реакцій співрозмовників, а отже, *емпатія* співрозмовника — мовця / адресанта / оповідача — звичайно викликає *рефлексію* з боку співрозмовника — слухача / адресата / персонажа, тобто останній розуміє, знає, як його сприймає партнер-співрозмовник. Таким чином, витоки психологічного, філософського, а зрештою, і лінгвістичного поняття емпатії лежать у площині здібності людини сприймати й оцінювати висловлювання співрозмовника в процесі спілкування. Для емоційної гармонії потрібна **кооперація**, а отже, **емпатія** в міжособистісному спілкуванні. Особливо часто це простежується в інтимному та дружньому листуванні.

Так, у приватному епістолярії М. Куліша знаходимо багато емпатійних мотивів, особливо в листах до І. Дніпровського, як-от у листі до хворого на сухоти друга, коли М. Куліш викликає в нього рефлексію щодо приємних спільних спогадів, навіть наводить уявний діалог з умовними репліками-відповідями І. Дніпровського, чим викликає в нього позитивну прагматичну емпатію: *От згадай і ти*

посміхнешся, Жане, і од спогадів стане тобі тепло-тепло, як колись од «стопки» пшеничної горілки (пам'ятаючи май місяць і нас трьох у парку з картоплею й огірками, дощ ішов, хлопчатко в червоній сорочці на дереві сиділо і на нас, трьох дядей, дивилося, а потім дорога, дуже важка й довжелезна дорога додому). **Було це? Було. Добре було? Добре, Жане.** То давай поменше журися, любий (Куліш, 1990, с. 573).

Трапляється в листах Куліша й емпатія як навіювання, коли адресант ніби хоче передати адресату свої відчуття, свій настрій. Як правило, такі уривки насичені різноманітними стилістичними засобами, що підсилюють один одного і мають на меті викликати відповідні емоції й відчуття в читача: *Вітри, дощі, крупа, мряка, а вчора залопотів «весело и непринужденно» сніг. Настрій, звичайно, поганий, кислий* (Куліш, 1990, с. 549).

Ф. Бацевич (2010, с. 155) уналежнює емпатію до категорій макропрагматики. Автор виділяє поняття **ступінь емпатії** (від нуля до найвищого), **тло емпатії** і **фокус емпатії**, останній поділяється на прагматичний та семантичний, що звичайно не збігаються (Бацевич, 2010, с. 166).

Як зазначає Ф. Бацевич (2010, с. 173), існують цілі дискурси і мовленнєві жанри, що відпочатково передбачають емпатію адресанта до конкретного учасника певної події або факту. Можна сказати, що в подібних випадках структура дискурсу чи мовленнєвого жанру вибудовується емпатією до якогось із учасників комунікативної події, який перебуває у фокусі інтеракції. Емпатію цього типу також використовують і в мовленнєвих жанрах, що обслуговують дискурс побутового спілкування. Наприклад, поширеними є емпатичні переваги автора мовленнєвого жанру у звинуваченнях, виправданнях, утішаннях, спростовуваннях, освідченнях у коханні, проханнях, відмовах та ін.

Емпатійні ілокутивні типи належать, згідно з класифікацією Дж. Серля, до класу експресивів. А. Кузнецова (Кузнецова, 2010, с. 10), яка досліджувала ілокутивні типи вербальної емпатії на матеріалі французької мови, виявила, що у сприйнятті носіїв французької мови найбільшу емпатійність має ілокутивний тип привітання когось з якоїсь нагоди, середню — ілокутивні типи розуміння, співчуття, заспокоєння, виправдання, низьку — відмовляння, несхвалення.

Таким чином, висновковуємо, що саме нелінійність поняття *емпатія* забезпечує успіх як у його дослідженні, так й у вживанні під час прагматичного та комунікативного лінгвістичних аналізів: природа емпатії пов'язана з психологією людської поведінки,

а прагматичний, комунікативний підхід до вивчення емпатії належить до теорії мовленнєвих впливів під час мовленнєвого акту. Погоджуємося з тими дослідниками, які вважають природу емпатії психічною, а засоби її реалізації — різноманітними, зокрема й вербальними. За походженням деякі вчені вирізняють три типи емпатії — емоційну, когнітивну та кінетичну. За М. Обозовим (Обозов, 1979, сс. 11–24), когнітивна емпатія передбачає розуміння психічного стану інших людей без зміни свого психічного стану, емоційна емпатія — розуміння психічного стану інших людей і співпереживання, співчуття. Кінетичний тип характеризується діями емпатизованої особистості й найчастіше є найглибшим проявом емпатії.

Отже, на рівні аналізу епістолярного дискурсу можемо мати справу з когнітивним та емоційним типами емпатії, оскільки кінетичний її тип ідентифікується здебільшого лише під час безпосереднього спостереження за дискурсом спілкування, що неможливо, враховуючи писемний характер епістолярного дискурсу. На нашу думку, інколи можна побачити віддалений варіант кінетичного типу емпатії, коли адресат повідомляє у зворотній епістолі, що він / вона / вони зробили після того, як прочитали лист та пройнялись емпатією до людини, про яку в ній повідомлялося.

Як свідчать наведені приклади, вияви емпатії в епістолярії М. Куліша дуже частотні й різноманітні. Отже, вони потребують окремого системного дослідження, що й буде зроблено в третьому розділі.

1.4.2. ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ОЦІНКИ

Оцінка є прагматико-семантичною категорією, експлікованою різнорівневими аксіологічно маркованими одиницями, які репрезентують цінність об'єкта для мовця, його позитивне / негативне / нейтральне ставлення до повідомлюваного з метою реалізації певного комунікативного наміру (Степаненко та Дейна, 2018, с. 225).

Залежно від критерію, що береться за основу, розрізняють такі типи оцінки: 1) позитивна / негативна / нейтральна; 2) абсолютна / порівняльна; 3) суб'єктивна / об'єктивна; 4) інтелектуально-логічна / емоційна / емоційно-інтелектуальна; 5) сенсорна / сублімована / раціоналістична; 6) оцінка, зумовлена конкретними поняттями / оцінка, зумовлена абстрактними поняттями. Як один із прагматичних компонентів семантики слова, оцінне значення є носієм когнітивної інформації (логічні судження суб'єкта про цінність об'єкта) та емоційного навантаження (емоційне ставлення суб'єкта мовлення до об'єкта оцінювання) (Онищенко, 2004, с. 8), що цілком

характерне для ЕД, в якому адресант є автором оцінних висловлень щодо адресата, повідомлюваних реалій, планів на майбутнє тощо.

Т. Космеда (2001, с. 306) пропонує розглядати категорію оцінки як структурно-семантичну, функційну, прагмасемантичну, що містить такі концепти, як схвалення / осуд, згода / незгода, симпатія / антипатія. Дослідниця зазначає, що категорія оцінки поширюється на всю мову, проймає всі її рівні, набуваючи статусу міжрівневої структурно-семантичної. Різноманітні зв'язки об'єктивної дійсності з оцінкою, їхня ієрархічність у лексичній одиниці зумовлюють семантичне розмаїття, ієрархічну багатоплановість деяких значень, що створює труднощі в інтерпретації семантичних компонентів цієї категорії.

Деякі дослідники вважають, що мовна оцінка характеризується особливою структурою — модальною рамкою, яка нашаровується на висловлення і не збігається ні з його логіко-семантичною, ні з синтаксичною побудовою, головними елементами якої є суб'єкт (соціум, частина соціуму, індивід), об'єкт оцінки (особа, предмет чи явище об'єктивної дійсності), оцінний предикат (власне оцінка), другорядними — підґрунтя оцінки (критерій, еквівалент, мотив оцінки), оцінна шкала (градуйоване порівняння зі стандартом), оцінний стереотип (еталон, зразок норми). Складна багатокомпонентна структура оцінки має засадничий характер, бо від неї безпосередньо залежить потенціал засобів реалізації оцінного значення (Онищенко, 2004, с. 8).

Функційний підхід є найрезультативнішим під час аналізу категорії оцінки, тому що орієнтований на вивчення й опис закономірностей функціювання мовних одиниць з оцінною семантикою у взаємодії з елементами різних мовних рівнів (Онищенко, 2004, с. 6). Категорія оцінки в сучасній українській мові ґрунтується на ієрархічній організації різнорівневих засобів (лексичних, фразеологічних, словотворчих, морфологічних, синтаксичних), об'єднаних оцінною функцією. Оцінка може бути надана шляхом вираження схвалення / несхвалення, симпатії / антипатії, згоди / незгоди, осуду, вдячності, бажання, зацікавленості, дорікання, заборони, звинувачення, погрози, критики тощо: *дешевенький перкаль* (Куліш, 1990, с. 637), *вотючий одеський колодязь* (Куліш, 1990, с. 624), *н е г а т и в н и й п о л і т и ч н и й е ф е к т від виступу П. Христюка* (Куліш, 1990, с. 453) тощо.

Деякі автори вважають, що оцінність завжди емоційна. Дійсно, емоції завжди виражають ставлення. В. Шаховський наполягав, що

оцінка рідко буває раціональною. Емоційність, безумовно, пов'язана з оцінкою, але, як вважає В. Харченко (Харченко, 1976, сс. 66–71) услід за В. Шаховським та ін., на відміну від оцінки, є категорією психологічною, вона знаходить вираження у вигуках, афіксах і головним чином в інтонації. В ЕД останній спосіб прояву оцінки виявляється графічними засобами: пунктиром, підкресленням, або за допомогою пунктуації. У листах М. Куліша знаходимо багато проявів такого роду: *Сьогодні приснився **страш-ш-ний сон**: ніби я був завце-рабкопом (**жах!**)* (1990, с. 559), *Між іншим сказав, що одеський те-атр **М а с о д р а м** ... теж видрав десь у Харкові «97» і нишком готує до вистави (в російському перекладі. Уяви собі, **Жане!!!**)* (1990, с. 517), *Бажаю тобі, Жане, набрати 80 кіл, а тьоті Марусі 90, а то й цілий центнер (!)* (1990, с. 560), ***Мррачно!*** (1990, с. 640) тощо.

Однією з рис ідіостилу Куліша є часте вживання емотивної лексики, зокрема епітетів: метафоричних епітетів і постійних епітетів. Так, позитивно оцінними в дискурсі його листів виступають епітети *сонячний, теплий, ясний, золотий, голубий, чистий* та ін. Негативно оцінними виступають їхні антоніми: *похмурий, сірий, холодний, брудний* та ін. Наприклад, ***сонячний*** у Куліша звичайно *ранок, привіт, день, настрій* та ін. (1990, сс. 638, 644, 645, 562). ***Теплим*** у Куліша буває *день, вечір, роман, почуття* та ін. Він пише другому, що одразу відчув ***теплість, щирість і красу*** (його, І. Дніпровського — **Ю. Н.**) *поєми* (Куліш, 1990, с. 522). Люди, мріє драматург, будуть читати його роман: ... *напишу його так, що читатимуть його і руки прикладатимуть, щоб налились вони **теплим щирим почуттям*** (Куліш, 1990, с. 524).

Серед емоційно-оцінних засобів ЕД М. Куліша спостерігаємо чимало лексичних експлікантів зі зменшувальними суфіксами (***Нічогісінько** ж не пишу й не читаю* (1990, с. 547), *Е, Жане, скрипітимеш ти ще **довгенько**...* (1990, с. 552), емоційно-оцінної, зокрема, просто-річної лексики (***сволоч-лікар*** (1990, с. 552), *Все ж таки **животіємо*** (1990, с. 549)), метафоричних епітетів (***живі** слова, простенька **щира** п'єса* (1990, с. 501), *«Комуна» вийде, Жане.. **Щирою, простою, запашиною, степовою*** (1990, с. 541), ***кляті, холодні вітри*** (1990, с. 562), *добра мрія, але ... **голуба*** (1990, с. 563), *Написав 80 сторінок (**рясних, густих**)* (1990, с. 563)), порівняльних конструкцій (***горить, як курай на степу*** (1990, с. 495), *Мій лексикон порожній, **як у старця торба*** (1990, с. 501)), метафор (*Лемішева **любов горить, як курай на степу*** (1990, с. 495), дискурсивних висловів у формі окличних речень та вигуків (***Ех, Жане!, блондинка (ой!), А, ну його!, Ох-хо-хо!*** тощо).

За спостереженнями Н. Силаєвої (Силаева, 2007, сс. 13–15), лексика на вираження емоцій і почуттів (власне емотивна) складає близько 10 %, а найчисельнішою групою є вигуки — поліемотивні одиниці, що надають емоційності всьому висловленню. Клішованість вживання ритуальних епістолярних елементів є підтвердженням того, що в етикетних формулах емотивність стерта. Але емотивність набуває великого значення, коли такі клішовані елементи вжиті з поширювачами, експлікують, уточнюють, посилюють ефект емоції, що виражається, наприклад, дублюванням фраз привітання / прощання, найвищим ступенем порівняння прикметників, вживанням інтенсифікаторів, дієслів впливу (Силаева, 2007, сс. 19–20).

За нашими спостереженнями, в ЕД М. Куліша найбільш поширеними інтенсифікаторами є *дуже, надзвичайно, вельми, сливе*, а також дієслова впливу *думаю, гадаю, сподіваюсь*.

ЕД дає широкий простір для використання емоційно-оцінних засобів на різних рівнях мови. ЕД М. Куліша містить багато прикладів емотивних експресивів, етикетні вислови у нього завжди авторські. Навіть передавання **привіту** в нього перетворюється на міні-дискурс із застосуванням вигуку, метафоричного епітета і засобів мовної гри, як-от: *Щодо мене, то я теж передаю тьоті Марусі **гарячий привіт** з додатком і поясненням, що я викинув із сценарію лише одно убивство і лише кілька персонажів. **От!*** (Куліш, 1990, с. 569), ***Привіт** тобі, Арко, завдовжки від Харкова до Азовського моря* (Куліш, 1990, с. 592). Також авторською, несподівано алегоричною може бути в Куліша **порада**: *Моя тобі, Жане, **порада** така: вибери й пиши те, що **найбільш** **припадає до серця**, що **найглибше** **почуваєш** і **любиш**. Бо коли ти почуваєш глибини своєї майбутньої речі і вона тебе найбільш **вабить**, то не бійся,— сідай сміливо на «Музу» (це у кожного письменника є — вроді човна) і пливи. **Переборюй ворожі течії і буруни — і тоді вивантажиш на видавничому березі ЛІМу або «Радянської літератури» **хорошу, теплу, живу** річ*** (Куліш, 1990, с. 566).

У листах М. Куліша знаходимо **міні-дискурси**, які звичайно містять не лише багато емотивно-оцінної лексики й конструкцій, а й інші засоби: алюзії, гіперболи, метафори, метонімію, мовну гру тощо. Так, у листі до І. Дніпровського від 11 вересня 1934 року М. Куліш розповідає другові, як клопочеться про путівку для нього. Цей дискурс містить засоби оцінки на лексичному й синтаксичному рівнях мови (емотивна лексика, вставлені речення, алюзія

з «Запорожця за Дунаєм» П. Гулака-Артемовського, мовна гра тощо): *Говорили з Панчем і на тему таку, щоб влаштувати тебе в Криму на довший час (через Кримську спілку письменників — себто обернути тебе на деякий час з українця на татарина — «тепер я турок, не козак!»)... Я думаю, що татари-письменники, почувши, що ти сам родом з Каланчака (це ж татарська назва), допоможуть тобі перебути деякий час де-небудь під Яттами. Можна буде пообіщати, що за це їм оддамо Каланчак і Чаплину (де наше не пропадало!). А як ні, то доведеться піти війною. Словом, кримського повітря тобі, Жане, здобудемо* (Куліш, 1990, сс. 567–568).

Таким чином, доходимо висновку, що дискурс приватного й приватно-ділового листування Миколи Куліша наскрізь пронизаний різнорівневими засобами з оцінним значенням, оскільки адресант висловлює власне ставлення до людей, подій, явищ.

1.4.3. ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ МОДАЛЬНОСТІ

Модальність вважаємо широким багатоплановим поняттям, яке має різні витлумачення в логіці, філософії та лінгвістиці. Так, у філософії вона буває онтологічна, гносеологічна тощо, у логіці — традиційна, схоластична, математична. Причому зміст цієї категорії в кожній з цих наук — свій. Лінгвістами модальність традиційно розглядалася як функційно-семантична категорія (Потебня, 1958; Шахматов, 1941; Пешковский, 1956; Виноградов, 1975, Беляева, 1985 та ін.) у тісному зв'язку з категорією предикативності, що виражає ставлення мовця до дійсності, встановлюване з погляду мовця.

В. Виноградов розглядав модальність як граматичну категорію й відзначав, що кожне речення має суттєву конструктивну ознаку — модальне значення, тобто містить вказівку на відношення до дійсності. Будь-яке цілісне висловлення думки, почуття, спонукання, відбиваючи дійсність в тій чи тій формі висловлення, втілюється в одну з наявних у цій системі мови інтонаційних схем речення і виражає одне з тих 30 синтаксичних значень, що сукупно утворюють категорію модальності (Виноградов, 1975, с. 80).

О. Бондарко (Бондарко, 1990, сс. 59–60), услід за В. Виноградовим, визначає категорію модальності як комплекс актуалізацій тих категорій, які характеризують з позиції мовця відношення пропозитивної основи висловлення до дійсності за домінантними ознаками реальності / ірреальності. Те чи те відношення до цих ознак представлене в значеннях 1) актуальності / потенційності (можливості, гіпотетичності, необхідності); 2) оцінки достовірності;

3) комунікативної настанови висловлення; 4) ствердження / заперечення; 5) засвідчення (переповідання / непереповідання). Причому відношення до дійсності О. Бондарко (Бондарко, 1990, с. 64) розуміє як дійсність в уявленні мовця, тобто розглядає мовця, суб'єкта мовлення як невід'ємну складову модального значення. Вважаємо, що таке тлумачення досить точно відбиває сутність категорії модальності, оскільки в ньому передбачений суб'єкт мовлення, чия інтерпретація дійсності та погляд на зміст висловлення, власне, і складає основний зміст його модальної рамки, що особливо важливо для авторського й авторизованого ЕД.

Думається, що модальність є лінгвістична категорія, яка налічує багато різнорівневих засобів вираження та характеризується множинними зв'язками й взаємозумовленістю з іншими лінгвістичними категоріями. Вважаємо, що, незважаючи на велику кількість робіт, присвячених цій категорії, завдяки своїй суб'єктивній природі вона завжди буде невичерпним джерелом для дослідження і тлумачення.

Услід за В. Виноградовим (Виноградов, 1975), Н. Шведовою (Шведова, 1960), А. Шапіро (Шапиро, 1958) Г. Золотова (Золотова, 1980) розглядає два глобальні типи модальності — об'єктивну (протиставлення за ознакою «реальність» — «ірреальність») і суб'єктивну, яка виражається інтонацією, порядком слів у реченні, модальними дієсловами, модальними словами і частками, вставними словами та реченнями, спеціальними конструкціями. Однак, за О. Пешковським (Пешковский, 1956), модальність відбиває лише одне ставлення — ставлення мовця до того зв'язку, який встановлюється ним самим між змістом цього висловлення і дійсністю. Таким чином, суб'єктивність є дуже важливим критерієм усіх типів модальності, яка відбиває «ставлення до відношення», але суб'єктивна модальність передбачає вищий ступінь авторизованості висловлення, оскільки виражає ставлення мовця до повідомлюваного: мовець підтверджує або послаблює власну відповідальність за відповідність — невідповідність дійсності змісту речення за допомогою вставних модальних слів та деяких інших засобів (Золотова, 1973, с. 96), що характерно для розмовного усного мовлення й, отже, для ЕД, зокрема, приватних листів. Так, у листах М. Куліша спостерігаємо значну кількість модальників, як-от: *може, мабуть, можливо, звичайно, правда, вірогідно, очевидно, ймовірно, здається* тощо на позначення суб'єктивної оцінки (у двох парадигмах: *сумнів — упевненість, реальність — нереальність дії*). У Куліша ці засоби здебільшого комбінуються для, наприклад, вираження різних

ступенів упевненості, що надає дискурсу рис роздумування: *Завтра починається драмнарада. Очевидно, буд [инок] Блакитного ще більше посіріє й посмутніє, такого надрамкають. А може, й вирветься гаряче слово, яскрава думка — може* (1990, с. 562).

Т. Краснова також визначає об'єктивну й суб'єктивну модальність, розрізняючи їх за ступенем авторизованості. Погоджуємося з дослідницею, що об'єктивна модальність, наприклад, це модус, у якому повідомлення мінімально авторизоване (нейтральні інтонація і порядок слів, неекспресивні форми, дієслова у 3-й особі дійсного способу). Але вважаємо за необхідне підкреслити, що обидва ці типи модальності містять авторський погляд, отже, за своєю суттю суб'єктивні. Оскільки висловлення — завжди антропогенне, воно не може бути повністю об'єктивним і формулюється з урахуванням авторського погляду, містить суб'єктивний компонент, що в першу чергу властиве ЕД, в якому кожна одиниця — підписана автором. В епістолах М. Куліша спостерігаємо, зокрема, складні синтаксичні конструкції зі вставними словами, вставленими реченнями і словами, відокремленими, уточнювальними членами речення, інверсією тощо. Навіть у тих з них, де не вжито засобів суб'єктивної модальності, можна знайти ознаки суб'єктизованого вислову, як-от вставлене слово, яке вносить конкретизувальну часову семантику, а далі тема розгортається зі збільшенням ступеня суб'єктизованості за допомогою модальних слів: *Окремо (вчора) говорив в ЦК про тебе. Здається, є фонд допомоги письменникам. Можна буде доп'ясти й тобі сотню-другу* (Куліш, 1990, с. 553).

Сучасне антропоцентричне мовознавство вивчає модальність з комунікативно-цільового, прагматичного погляду, коли вона відповідає за інтерпретацію пропозиції (диктуму). У прагмалінгвістиці модальність розуміють широко як таку, що актуалізується в різних парадигмах: **епістемічна** (описова), **деонтична** (прескриптивна), **аксіологічна** (оцінна — у вузькому значенні), **міжособистісна** та ін.; **комунікативна**, **граматична**, **лексична**, **образна**, **риторична** та ін.; **модальність необхідності**, **можливості**, **ствердження**, **сумніву** та ін. Модальність, за Т. Красною (2002, с. 135), — це семантична та функційно-прагматична категорія, яка виражає інтерпретацію мовцем предмета повідомлення (пропозиції). Кожне висловлення характеризується наявністю **модальної рамки**, яка передбачає конкретний спосіб подання повідомлюваного мовцем, або **пропозиційнальне відношення**, яке буває експліцитним чи імпліцитним (Краснова, 2002, сс. 172–173).

Так, М. Куліш використовує багато засобів суб'єктивної модальності, зокрема лексичних, на позначення епістемічної модальності (модальних дієслів, прислівників, модальних слів тощо): *Як це трапилось, і як він витяг* (Кулішевого годинника — Ю. Н.), *то про це один, мабуть, милосердний Бог знає* (1990, с. 664), чи деонтичної модальності: *Це потрібно* (розрядка — М. Куліш). *Треба писати, треба творити свій репертуар* (1990, с. 558); *Крім того, чимало є цікавих жінок, на котрих, коли їсти, можна дивитися* (1990, с. 667), *Коли зможе-те — знайдіть «Комуніста» від 3/X — 33 і прочитайте* (1990, с. 643).

О. Орехова (Орехова, 2011, с. 8), вивчаючи суб'єктивну модальність у семантико-функційному аспекті, визначає її на семантичному рівні як комплекс типових суб'єктивно-модальних значень, що враховують характер компетенції суб'єкта мовлення, ступінь його інформованості, емоційний стан, прагнення встановлювати контакти зі співрозмовником, підтримувати його увагу і включати в хід власних роздумів і оцінок, а отже, виходить на комунікативно-прагматичний рівень аналізу.

Деякі вчені оперують поняттям **авторська модальність**. Зокрема, Н. Якимець (Якимець, 1999, с. 13) відзначає, що авторська модальність відбиває й реалізує у творі проекцію картини світу особистості автора (в тому числі й ціннісні настанови), які втілені в індивідуальній мовній системі письменника. Однак, на наш погляд, авторська модальність завжди суб'єктивна, а суб'єктивна модальність є вираженням авторства, тому паралельне використання цих термінів не доцільне.

Для вивчення ЕД важливим є те, що категорія суб'єктивної модальності слугує засобом саморозкриття мовної особистості. І чим вищою є мовна компетенція конкретної мовної особистості, тим краще вона розуміє мету, послідовність операцій, що нею обираються в процесі продукування тексту, тим ефективніше вербальні структури виражають інформацію, що передається (Радчук, 2011, с. 27). Засоби суб'єктивної модальності, використані автором листів, таким чином, виступають цінним мовним матеріалом для лінгвістичного аналізу епістол, суб'єктоцентричними елементами, що надають ЕД суб'єктивної віднесеності й розкривають мовну особистість адресанта через його комунікативну компетентність. Отже, високий рівень мовної й взагалі комунікативної компетентності видатних культурних діячів, майстрів слова, авторів епістол, уможливає дослідження їхнього епістолярію як культурного наробку нації, гідного вивчення й узагальнення.

1.4.4. ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ЕВІДЕНЦІЙНОСТІ

Термін *евіденційність* (англ. *evidentiality*) був уведений Ф. Боасом у 1911 році для опису однієї з індіанських мов, у якій словоформа дієслова містить інформацію про джерело повідомлюваного. Таким чином, у цій мові неможливо висловити повідомлення без указування на його джерело. Навпаки, в українській та інших індоєвропейських мовах дієслівна словоформа не містить морфем, які б експліцитно позначали джерело інформації, тобто категорія евіденційності (*дали Е*) є факультативною.

Деякі лінгвісти заперечують зв'язок між модальністю й *Е* (Bybee et al., 1994), деякі вважають *Е* варіантом епістемічної модальності (Palmer, 1986). На складну взаємопов'язаність цих категорій вказують Ф. де Хаан (De Haan, 1999); В. Плунгян (Плунгян, 2000); А. Папафрагу, П. Лі, Я. Чой та Ч. Хан (Papafragou et al., n. d.) та ін. Так, Ф. де Хаан (De Haan, 1999, р. 83) вказує на близькість категорій *Е* та епістемічної модальності, а різницю між ними вбачає в тому, що евіденціали вказують на наявність підстав для висловлення, але в жодному разі не інтерпретують його. Таким чином, за допомогою засобів категорії *Е* кодується джерело інформації, а епістемічна модальність кодує ступінь поруки мовця за зміст висловлення.

Б. Корнілі (Cornillie, 2009, р. 44), навпаки, трактує модальність та евіденційність як дві функційно та концептуально різні категорії, доводячи, що епістемічна оцінка не обов'язково корелює зі специфічним модусом знання. Він пояснює, що ці категорії в лінгвістиці часто комбінуються через достовірність *Е* порівняно з епістемічною оцінкою вірогідності, яка є зовсім іншим явищем.

Для позначення непрямої, не баченої власними очима *Е* (рос.: «заглазной» (Кибрик, 1977); англ.: *non-witnessed*) використовуються спеціальні грами. Мовець, вживаючи їх, передає інформацію, але не засвідчує її істинності (*немов, немовби*).

Евіденційність у цій роботі розглядаємо як чинник модусу, а модус, безумовно, пов'язаний з модальністю, зазначимо також первинність психічного й комунікативного витоків для явища евіденційності і суб'єктивності — для модальності. Водночас, очевидно, що суб'єктивність і психічне є абстрактними категоріями, які взаємопов'язані і впливають одна на одну. Отже, розглядаємо евіденційність окремо від модальності, оскільки вербальне втілення цієї прагматичної категорії займає одне з чільних місць в епістолярному дискурсі загалом і окремо в ЕД М. Куліша. Вважаємо, що евіденційність

позначає джерело інформації, іншими словами — авторизованість дискурсу (але це не обов'язково авторство саме мовця), а модальність — ступінь поруки саме мовця за зміст висловлення, суб'єктивує його. Якщо розглядати ситуацію глобально, авторизація також суб'єктивує дискурс, тобто евіденційність має ту саму природу, що й модальність. Обидві аналізовані категорії співіснують у взаємодії і взаємоперетині, але для потреб роботи ми розглянули категорію евіденційності окремо.

Мовець звичайно вказує джерело повідомлюваної інформації, якщо вважає це за необхідне, підкреслюючи, що саме він спостерігав подію (*у мене на очах, я сам бачив, як...*) чи те, що він лише переповідає чийсь слова (*мовляв, кажуть, як кажуть, ходять чутки, що*). Для ЕД цей факт, а отже й категорія Е має неабияке значення, оскільки адресант передає адресату інформацію не взагалі, яка існує на цей час у світі, а таку, що йому цікава, що він сам отримав (*пряма Е*) чи від когось дізнався (*непряма Е*), і повідомляє її, використовуючи засоби Е. Назвемо останню *переповідною Е*, яка, за термінологією В. Плунгяна (Плунгян, 2000, с. 323), буває *інферентивною* (коли адресант спостерігав результат, а не ситуацію) або *цитативною* (коли він дізнався про ситуацію від третіх осіб — конкретної людини чи узагальнено). Інші вчені поділяють переповідну Е на інферентивну й презумптивну (висловлення подається як логічний умовисновок).

Для аналізу мовних фактів також важливо, що пряма Е передається дієсловами на позначення перцепції в dokonаному виді й минулому часі, тому що в листі в основному переповідається закінчена мінута подія. Але це спостереження не є абсолютним, навпаки, з метою заручитися увагою адресата, викликати в нього спільні спогади про якісь приємні події, і, відповідно, позитивну налаштованість й емпатію, М. Куліш часто вживає дієслова на позначення перцепції в теперішньому часі: *Тоді, пам'ятаєте, стояв такий голубий, чистий, сонячний день вересня...* (1990, с. 639).

У М. Куліша трапляється й непряма цитативна евіденційність, як-от: *Завчора довідався («Комуніст», здається, од 7 / X), що за постановою НКО знято з посади директора й мистецького керівника Курбаса* (1990, с. 639), яка в цьому прикладі підкріплена посиленням на джерело інформації.

Автор епістоли може залучати адресата до споглядання разом із собою *дистанційно, відкладено в часі* чи *безпосередньо* (класифікація наша — Ю. Н.). Так, на початку листа до І. Дніпровського М. Куліш пише: *Як бачиш, листа пишу чорнилом, «атраментом»* (1990, с. 491),

що є прикладом відкладеної в часі евіденційності, оскільки І. Дніпровський зміг стати свідком цього факту лише згодом, коли отримав листа. Ще одним цікавим прикладом відкладеної інферентивної евіденційності є використання Кулішем партикулярного комплексу на позначення **підтвердження *таки так***: *Приїхав я до Харкова і довідався — **таки так** комісія, й **таки так** мене ввели в склад цієї комісії* (1990, с. 658), завдяки якому зрозуміло, що автор листа пере-свідчився в результаті події після того, як був сповіщений про неї, і, таким чином, став «запізнілим» свідком результату дії — свого призначення до складу комісії. Найбільше випадків прямої евіденційності знаходимо в листах до дружини, де йдеться про спільних знайомих, сусідів, коли Куліш інформує А. І. Куліш, що трапилося вдома: *Перше: баба Слабвенчиха ще не вмерла, а навіть навпаки — сидить на ганочку... 12) Я замів середню кімнату. 13) Огірки — сорок копійок десяток... (1990, с. 659), а також непрямої, наприклад: 4) *Всі Слабвенки від'їжджають у відпустку (і баба теж, якщо не помре)* (1990, с. 659).*

Оскільки функція передавання інформації є однією з найважливіших для ЕД, категорія Е відіграє одну з першорядних ролей, адже в цьому разі важливе джерело інформації, її авторизованість. ЕД М. Куліша містить досить багато прикладів прямої, але частіше непрямої цитативної, інферентивної дистанційної або відкладеної в часі евіденційності, що, безумовно, надає йому суб'єктоцентричності й діалогічності.

1.4.5. ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ЕМПАТІЇ, ОЦІНКИ, МОДАЛЬНОСТІ Й ЕВІДЕНЦІЙНОСТІ

Модальність «зав'язана» на ставленні мовця до дійсності, до висловлювання, до об'єкта та ін. Але модальність не є єдиною лінгвістичною категорією, яка пов'язана з суб'єктивністю, антропоцентричністю або навіть, за спостереженнями деяких дослідників, егоцентричністю (як вияву суб'єктоцентричності).

О. Бондарко визначає обов'язкову наявність суб'єкта й його ставлення до висловлення, а також співвіднесеність з реальним світом тими спільними рисами, які поєднують оцінку й модальність. Дослідник робить висновок, що ця обставина визначає часткове включення оцінного значення в модальне. З іншого боку, з модальністю частково пов'язана семантико-прагматична сфера якісної й емоційної оцінки (Бондарко, 1990, с. 60). Однак оцінність,

відзначає учений, лише частково пов'язана з модальністю: чітко простежується позиція мовця, його ставлення до змісту висловлення, але далеко не завжди очевидним є відношення змісту висловлення до дійсності. Дослідник висновковує, що оцінність доцільно розглядати як особливу семантико-прагматичну сферу, яка взаємодіє з модальністю, до периферії якої можливе віднесення якісної й емоційної оцінки (Бондарко, 1990, с. 61). Таким чином, оцінку можна розглядати як фундаментальний складник модальності (Степаненко та Дейна, 2018, с. 70).

Т. Краснова (Краснова, 2002, с. 120) вважає, що в основі модальності як відношення (способу представлення, позначення, виразу) лежить оцінка. З прагматичного погляду, оцінка відповідає за широкий модусний спектр мовлення, тому що у її сферу входять не лише аксіологічні та деонтологічні плани мовлення, але й усе, що може бути кваліфіковане як стан свідомості суб'єкта мовлення.

У межах ЕД, де особистість автора є центральним і завжди відправним пунктом аналізу, питання визначення взаємодії та взаємозалежності функційно-прагматичних категорій емпатії, модальності, оцінки та евіденційності є досить важливим. Категорійні характеристики емпатії, модальності, оцінки та евіденційності були вивчені достатньо глибоко, але їхня взаємозумовленість та кореляція ще потребують уточнення.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що антропоцентричність мови і мовлення, про яку писали І. Бодуен де Куртене (Бодуен де Куртене, 1963), В. Виноградов (Виноградов, 1961, 1983), Л. Щерба (Щерба, 1957), М. Бахтін (Бахтин, 1976) та ін., виводить образ автора на центральну позицію, робить його головною категорією дискурсу і його результату — тексту. Згідно з цією концепцією суб'єкт мовлення стає синергійним центром комунікативної діяльності, оскільки саме мовець обирає комунікативну стратегію з метою досягнення успіху комунікації, забезпечує відбір необхідних для цього мовних засобів. Кожен мовець проявляє певну соціальну, мовну та комунікативну компетентності, і саме в їхній взаємодії народжується той неповторний витвір, що називаємо ідіостилом. Картина світу, яка представлена в тексті, пропущена через свідомість автора, його соціальний досвід та мовну компетентність. Це дає підстави вважати обов'язковою наявність суб'єкта в кожному висловленні. Особливо присутність суб'єкта характерна для ЕД, де адресант виступає й оповідачем, й учасником чи свідком описуваних ним подій, завдяки чому увесь дискурс стає суб'єктизованим.

Можна стверджувати, що в кожному дискурсі є модус, а отже, категорії модальності й емпатії, які формують його антропоцентричність. Зрозуміло, що кожного разу, коли автор сідає писати листа, він уже має попередньо сформовану налаштованість, яка згодом «матеріалізується» в тексті листа, що є відповідно і актом комунікації. Вважаємо, що саме ця налаштованість зумовлює вибір мовних засобів, зокрема і засобів суб'єктивної модальності. Таким чином, прагматична категорія емпатії бачиться нам основоположним каменем, базисом і відправною рушійною силою, яка зумовлює використання компонентів функційно-семантичної категорії модальності. Емпатія є складником категорії оцінки, а отже, і модальності, тому що модальність — це завжди оцінка, завжди суб'єктивна, завжди з присутністю мовця, навіть коли його нібито немає у висловленні чи тексті. **Я** мовця (його мовну особистість) неможливо усунути, навіть якщо цього слова в тексті немає (Малычева, 1997, сс. 71–76). З другого боку, функційно-семантична категорія модальності є вираженням певного погляду, що проявляється і через емпатію. **Ф.** Бацевич (2010, с. 195) з цього приводу зазначає, що точка зору — поняття ширше: вона містить модальність. Інакше кажучи, модальність — це одне із утілень точки зору.

Модальність та емпатію **Ф.** Бацевич бачить як категорії одного рівня абстракції розгортання і втілення погляду адресанта (мовця, автора), як складники «упаковки» інформації в повідомленнях. Відмінності полягають в аспектах цієї «упаковки»: емпатія та її фокус скеровані на інформаційно-пропозитивний, а модальність — на інформаційно-аксіологічний бік зображуваного (Бацевич, 2010, с. 196). Емпатія відповідає за «конфігуративні» аспекти повідомлюваної інформації, а модальність — за оцінку співвідношення з дійсністю з позиції адресанта (об'єктивна модальність) та ставлення адресанта до повідомлюваного (суб'єктивна модальність). Вважаємо, що евіденційність теж є частиною інформаційно-аксіологічного аспекту упаковки, оскільки відповідає за джерело інформації. Таким чином, зв'язок цих різноаспектних категорій не є одноплановим, «відправний» або причиновий компонент може змінюватися.

Отже, ми дійшли висновку, що всі вище розглянуті різнорівневі категорії можуть скластися в ланцюжок взаємопороджувальних, взаємопов'язаних та взаємозумовлених лінгвістичних категорій, які становлять один із двох компонентів характеристики висловлення в ЕД.

Вважаємо, що модальність, оцінка, евіденційність та емпатія є антропоцентричними категоріями, тобто такими, які, по-перше,

виникають у людській свідомості, а по-друге, повністю орієнтовані на людину, її сприймання довколишнього світу, включаючи й інших людей.

Вважаємо також, що суб'єктивність є первинною, найзагальнішою спільною рисою, яка притаманна як модальності, так й оцінці, як евіденційності, так й емпатії. Останню розглядаємо як явище відпочатково психічне, яке, однак, може мати вербальне, або мовленнєве вираження. А модальність, за спостереженнями М. Петрова (Петров, 1982, сс. 101–102), проявляє тенденцію до змикання з категорією суб'єктивності.

З огляду на те, що евіденційність є відправною точкою для емоційності та модальності, вважаємо, услід за Т. Романовою (Романова, 2008, с. 6), що евіденційність, як і емоція, задає певний кут зору суб'єкта, провокує позитивну чи негативну модальність; емоційний стан мовця активізує його аксіологічну діяльність, провокуючи категоричність оцінного судження, гіперболізацію переваг і недоліків аналізованого предмета, особи та ін. Вважаємо, що модальність, на відміну від оцінки, виявляє не лише емоційно-емотивно-оцінні характеристики, але й має ще у своїй структурі денотативний / сигніфікативний компонент для розрізнення пропозиційних характеристик семантики експлікантів модальності, як-от: можливість, необхідність, оптативність, докір та ін.

На наш погляд, усі згадані вище категорії все ж належать до різних шарів лінгвістичного аналізу, різних підходів до вивчення мови, мовлення або мовленнєвої діяльності. Так, модальність — це загальнолінгвістична категорія. Емпатія — категорія психології, комунікації та комунікативної лінгвістики. Оцінка ж — це, за Т. Космедою, категорія тексту. Однак, слід зауважити, що категорії ці постійно перетинаються: висловлюючи емпатію, ми завжди використовуємо засоби модальності. Тобто оцінка, модальність є проявами емпатії мовця, засобами її вираження. Ця думка знаходить підтвердження в роботах лінгвістів.

Так, Т. Космеда (2001, сс. 278–279) слушно зауважує, що категорія модальності, як і категорія оцінки, є універсальною. Услід за О. Бондарком та ін., вона стверджує, що існує комплекс оцінних значень, які є об'єктом категорії модальності.

Якщо дотримуватися класифікації модусів Н. Арутюнової (Арутюнова, 1988, с. 109), виявимо, що існують модуси власне оцінки та аксіологічної оцінки і, в той самий час, декілька модусів на позначення різних груп модальних значень (сумніву, бажання, волевиявлення, необхідності тощо).

Таким чином, доведено, що в ЕД наявні ознаки суб'єктизованого, а радше — суб'єктоцентричного дискурсу, це виражається в посиленні позицій модальників, часток, модальних дієслів, вигуків, інших засобів вираження модальності, емоційності й евіденційності, а отже, дискурсу, за яким чітко вимальовується постать автора з його емпатичними домінантами. Саме такі експліканти розглянутих комунікативно-прагматичних категорій ЕД визначаються нами як дискурсиви і підлягають аналізу в наступному розділі роботи, оскільки їхнє вживання дозволяє повноцінно виконувати прагматичні завдання ЕД й створювати унікальні авторські тексти ЕД, у яких яскраво виявляється мовна особистість авторів.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Дискурс визначаємо як інтегрований феномен, який:

- має когнітивно-комунікативну природу;
- є одночасно процес і результат мисленнєво-мовленнєвої діяльності, приводом і початком якої служать прагматичні настанови мовця, а кінцем — можливі перлокуції як результат безкінечних інтерпретацій реципієнтів;
- складається з лінгвальних та позалінгвальних елементів, семантика яких відбиває цілепокладання мовця, а також конструювання смислів на основі спільних пресупозицій та специфіки соціокультурної інтеракції комунікантів.

Епістолярний дискурс є одним із типів дискурсу, що наділений усіма його категорійними рисами, тобто це інтегрований феномен когнітивно-комунікативної природи і прагматичної спрямованості, який набуває форми епістоли і містить як власне текст, так і прояви особистості адресата та адресанта з їх соціальними, психологічними, когнітивними, комунікативними особливостями, тобто рисами, що формують дискурс і визначають його перебіг, а під час його сприймання чи вивчення стають тим кодом, який дозволяє правильно декодувати закладену в нього інформацію, інтенції автора і його посил читачеві.

Мовна особистість у нашому розумінні це нелінійна змінювана інтегрована категорія, яка може розглядатися у площинах синтагматики та парадигматики. На нашу думку, ця категорія реалізується як суб'єкт комунікативної діяльності, який вибудовує свою комунікацію, виходячи із своїх лінгвістичної, прагматичної та соціокультурної

компетентностей, активно відображуючи та поширюючи в часі, просторі й соціумі власну картину світу відповідно до трьох типів комунікативних потреб — контактовстановлювальної, інформаційної та потреби впливу з тенденцією до розвитку. Вважаємо за необхідне виділити поняття *компетентна мовна особистість* для позначення такої МО, яка має високий рівень вищезгаданих компетентностей і розмовні та письмові дискурси якої мають культурну, наукову цінність для нації, суспільства та заслуговують на збереження і вивчення. Зважаючи на специфіку ЕД, *епістолярною мовною особистістю* вважаємо мовну особистість автора епістоли.

Код мовної особистості адресанта в ЕД виявляється в комунікативно-прагматичних функціях ЕД (головними з яких виступають функції саморепрезентації, прагматична (ставлення) та інформативна), реалізованих через комунікативно-прагматичні категорії ЕД — модуси емпатії, евіденційності, оцінки, модальності, а також через спільні для адресанта й адресата пресупозиції.

Лист (епістолу) визначаємо як одиницю письмової дистанційної комунікації в межах макродіалогу адресата й адресанта, що заснований на їхніх спільних пресупозиціях, відзначається рамковою структурою, завершеністю, орієнтований на досягнення перлокутивного ефекту і в якому проявляються функційно-прагматичні категорії евіденційності, емпатії, модальності та оцінки.

Конкретне листування певних адресанта й адресата є *дистанційним макродіалогом*, який складається з декількох *мовленнєвих макрорухів* (епістол), і утворює *макродіалогічну єдність* (епістолярій) або *мовленнєву подію*.

Епістолярій, таким чином, у нашому розумінні, це зібрання листів одного адресанта, який може бути експлікований як конкретна людина або як збірне поняття, наприклад, нація, інтелігенція, письменство та ін. У другому випадку зазвичай зазначаються часові рамки, як-от: епістолярій німецьких композиторів початку — середини ХІХ століття тощо.

Під *українським епістолярієм* розуміємо зібрання листів українською мовою, що мають лінгвокультурологічну, історичну, національну й естетичну цінність для української нації і людства загалом, адресантами яких є компетентні мовні особистості, носії української культури й мови.

Структура листа як форми ЕД є складним утворенням, яке називаємо *матрицею епістоли*. **Матриця епістоли** включає **зовнішню структурну рамку епістоли** й **внутрішню структурну рамку епістоли**,

що накладаються одна на одну. Одиниці, які визначають матрицю й складають обидві рамки, є одиницями однієї природи. Це — *дискурсивні одиниці*, або *дискурсиви*.

Дискурсиви внутрішньої рамки вважаємо **стилеутворювальними**, вони дозволяють віднести лист до одного з функційних стилів мовлення, а *дискурсиви зовнішньої рамки* — **структурутворювальними й смислоутворювальними елементами епістолярного дискурсу**, а отже, **типологійними** для ЕД, вони формують лист як тип дискурсу.

За допомогою епістоли для адресата вимальовується концептуальна індивідуальна картина світу адресанта, її функційно-семантичні риси, тобто риси особистості автора. Беручи до уваги всі формальні показники на виділених рівнях аналізу, цілком можливо відтворити особливості мовної особистості автора листів, тобто його епістолярний ідіостиль, таку спробу ми й зробили на прикладі епістолярію М. Куліша, мовну особистість якого кваліфікуємо як компетентну, чутливу до подій навколо неї, емоційну, експресивну й таку, яка відчуває відповідальність за свої слова і справи перед родиною, друзями, громадою.

*У багатьох жанрах дискурсиви є невід'ємним елементом їхнього формату (структури).
...Можна, мабуть, навіть сказати, що правильне використання дискурсивів є частиною
свого роду конвенції, типової й обов'язкової для того чи іншого жанру й виду спілкування.*

О. Ю. Вікторова

*Здається, я знову хотів підписатися «Твій»?
Немає нічого більш брехливого, ніж такий підпис.
Ні, свій і довічно тільки собі відданий, ось хто я
такий і з таким собою маю намагатися житися.*

Франц Кафка. Листи до Феліції

Розділ 2

ДИСКУРСИВИ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДИСКУРСІ

2.1. ДИСКУРСИВИ ЯК ЛІНГВІСТИЧНЕ ПОНЯТТЯ

На тлі зростання інтересу до дискурсу, його визначення, структуризації, систематизації його типів та їхнього різнопланового дослідження все очевиднішою стає необхідність визначення структурних елементів, важливих для утворення різних видів дискурсу. Сучасні дослідження стилетворних факторів неможливо уявити без розвідок про так звані *дискурсиви*, або *дискурсивні одиниці* (далі — *ДО*), що є надзвичайно актуальним і для визначення особливостей епістолярного стилю з огляду на центральну роль мовної особистості автора у створенні епістолярного твору та прагматично зумовлене завдання впливу на адресата.

Дискурсиви є передусім засобами організації дискурсу. Таке розуміння дозволяє ширше поглянути на текст і залучає до теорії тексту антропологічний фактор як першорядний, виводить текст з рівня класичної, двовимірної лінгвістики (такої лінгвістики, яка розглядає взаємозв'язок **мовець** \leftrightarrow **текст**) на рівень тривимірної кому-

нікативної лінгвістики з її основними фігурантами **мовець / комунікант 1** \leftrightarrow **текст** \leftrightarrow **слухач / читач / комунікант 2**.

Дискурсиви — термін, який з'явився в мовознавстві порівняно недавно (Сиротинина, 2005; Андреева, 2005а, 2005b; Викторова, 2016 та ін.), пізніше, ніж частково співвідносні з ним терміни морфології (частки, вигуки, модальники, сполучники, прислівники, станівники), синтаксису (вставні слова, вирази тощо) і теорії тексту (текстові скріпи) чи дискурсу (дискурсивні конектори, дискурсивні маркери, дискурсивні одиниці, комунікативи). Лінгвісти різних країн називали ці елементи розпливчасто, відмежовуючи їх від «серйозних досліджень», наприклад, *particelle* (італійська традиція), *fillers* (англійська традиція) або *muletillas* (іспанська традиція). Зокрема, англійський та іспанський терміни засвідчують, що функціями цих елементів вважались наповнення та підтримка дискурсу. Проте в деяких соціолінгвістичних дослідженнях дискурсивні маркери майже зовсім ігнорувались, оскільки вважались ознакою мовлення некомпетентних та непослідовних мовців (Watts, 1989).

Американські лінгвісти Дж. Н. Шенкайн (Schenkein, 1972) та Дж. Джеферсон (Jefferson, 1978) були серед перших, хто переконався в тому, що потрібно вивчати ці **неконкретні частки** (*disjunct markers*), які розривають або ускладнюють речення і мають багато змінюваних, розпливчастих і не визначених до кінця значень. Так, С. Дік (Dik, n. d.) називав їх позареченнєвими компонентами (*extraclausal constituents*) і розділяв будь-який текст на речення і компоненти поза реченнями, які не є ані реченнями, ані частинами речень. Дискурсиви він уналежнював до усного мовлення і вважав за потрібне їх вивчати згідно з параметрами розмовного мовлення.

Л. Дж. Брінтон вказує на близько 20 різних термінів на позначення дискурсивів, відомих на 1996 рік (Brinton, 1996). Так, у закордонному мовознавстві найбільш відомими були терміни *ключові фрази* (Knott and Dale, 1994), *дискурсивні конектори* (Blakemore, 1987, 1992), *дискурсивні маркери* (Fraser, 1999; Crible, 2018 та ін.); *дискурсивні оператори* (Redeker, 1990, 1991), *дискурсивні частки* (Schorup, 1985), *дискурсивні сигнальні засоби* (Polanyi and Scha, 1983), *фатичні конектори* (Bazanella, 1990), *прагматичні конектори* (van Dijk, 1979; Stubbs, 1983), *прагматичні вирази* (Erman, 1992), *прагматичні форманти* (Fraser, 1987), *прагматичні маркери* (Fraser, 1988, 1990; Schiffrin, 1987), *прагматичні оператори* (Ariel, 1994), *прагматичні частки* (Östman, 1995), *семантичні кон'юнкти* (Quirk et al., 1985), *семантичні конектори* (Halliday and Hasan, 1976) та ін.

До цього часу немає чіткого визначення й однозначного розуміння цієї відносно нової категорії, а корпус одиниць дискурсивів, представлений у дослідженнях різних лінгвістів (А. Баранова, Ф. Бациевича, В. Виноградова, С. Засекіна, К. Кисельової, Т. Космеди, І. Массаліної, С. Молчанової, І. Огієнко, Н. Павлик, С. Педченко, В. Плунгяна, К. Рахіліної, Т. Скорикової та ін.), містить деякі розбіжності. Між тим, ДО є вагомим компонентом, який віддзеркалює мовну особистість і, з погляду комунікативної лінгвістики, допомагає виявити реальні наміри автора та механізми впливу на читача.

Беручи до уваги комунікативний вимір, потрібно, на наш погляд, зосереджуватись не лише на значеннях наборів фонетичних, фонологічних, деривативних, морфологічних, лексичних та синтаксичних одиниць, а й заглядати далі: який вплив ці набори лінгвальних засобів матимуть на реципієнта / слухача / адресанта / співрозмовника — тобто комуніканта в широкому розумінні цього слова і як, з огляду на вищесказане, адресант прореагує — які засоби мовця матимуть найбільший вплив на його рішення і які засоби він буде вживати у своєму мовленні, загалом, як складеться їхня комунікативна взаємодія.

У 1953 році британський дослідник Р. Квюрк опублікував лекцію “Careless Talk” («Недбала розмова»), у якій звернув увагу на такі слова, як *знаєш, знаєте; розумієш, розумієте, так, авжеж* тощо в розмовному англійському мовленні. У подальших дослідженнях Р. Квюрк розвивав цей напрям (Quirk, 1955, pp. 169–180; Svartvik, 1980, pp. 167–177). Інший дослідник, який продовжив наукову розмову про вживання та функції цих змінних синтаксичних елементів, Р. Лакофф, опублікував статтю «Відповіді із запитаннями і запитання з відповідями», яку можна вважати початком серйозних досліджень з цього питання (Lakoff, 1973, pp. 453–467). У статті автор, досліджуючи *чому* та *так* на початку питального речення, визначав умови їхнього використання в цій позиції.

Дж.-О. Остман (Östman, 1981) сформулював декілька тез, які, на його переконання, є стандартними характеристиками прагматичних часток: вони короткі, стислі; вони просодично підпорядковані іншому слову; вони «опираються» чіткій лексичній віднесеності і є пропозиційно порожніми; мають тенденцію до семантичної самостійності від решти висловлення.

За словами Дж.-О. Остмана (Östman, 1981), термін *прагматичні засоби*, який вживали його попередники, неінформативний, включає в себе багато складників, таких як варіації часо-аспектних форм;

типів речення та інтонації, синтаксичних конструкцій, сталих виразів та ін. Для позначення того класу слів, що зарубіжні лінгвісти зараз називають *дискурсивними маркерами* (далі ДМ), Дж.-О. Остман увів термін *прагматична частка* (далі ПЧ). На перший погляд, не позбавлений частиномовної віднесеності, що не є добре для «різнокаліберного арсеналу» складників цієї категорії (бо одразу викликає питання про правомірність залучення окремих компонентів до неї, валідність чи то категорії, чи то її складу), цей термін цілком актуальний у наш час, оскільки, як нам здається, лексема *частка*, за Дж.-О. Остманом (Östman, 1981), має передавати не частиномовну належність, а змінюваний, рухомий, потенційно усуваний компонент прагматичної структури висловлення.

Б. Фрейзер (Fraser, 1999) висновковує, що, за винятком декількох ідіоматичних випадків, ДМ — це вирази, узяті з синтаксичних сполучників, прислівників або прийменниково-іменникових висловів, мають синтаксичні властивості, які асоціюються з їхньою класовою належністю, мають значення, яке є процедурним, і мають спільні з їхніми концептуальними аналогами обмеження у відповідній дистрибуції. Б. Фрейзер (Fraser, 1999, р. 946) пропонує, щоб ДМ вважались прагматичним класом, тому що вони роблять свій внесок в інтерпретацію висловлення, а не у його пропозиційний зміст.

Таким чином, елементи для організації дискурсу під різними назвами стали об'єктом численних досліджень з 70-х років ХХ століття. Ці дослідження мали певні сплески у 80-х та 90-х роках минулого століття і значно активізувались у наші часи.

Перебуваючи у фокусі уваги, ДО розглядалися з використанням різної методології, наукового підходу. Наприклад, Б. Фрейзер (Fraser, 1990, 1999) розглядав їх як засоби сигналізації послідовного зв'язку між висловленнями, Д. Шифрін (Schiffrin, 2007) — як елементи на позначення когерентності дискурсу, Р. Блес (Blass, 1990) та Д. Блекмор (Blakemore, 2002) — з позиції теорії релевантності. Деякі автори навіть пропонували розрізняти дискурсиви з позиції гендерного піходу (Holmes, 1986), віку мовців (Kyatzis and Ervin-Tripp, 1999; MatrasYael, 2000 та ін.). Усі науковці, які вивчали ДО, єдині в тому, що ці одиниці несуть важливу інформацію, передають почуття та очікування мовця (Stede and Schmitz, 2000), через що **керують процесом діалогу**. Глибокий та всебічний аналіз цих елементів дискурсу може виявити його певні когнітивні та прагматичні риси: особливості організації та функціонування, прояснити механізми взаємодії та взаємовпливу комунікантів (мовця та слухача), а також

простежити, які структури ці елементи формують на синтаксично-му рівні, тобто вийти на засоби реалізації дискурсу.

Ще в 1987 році Д. Шифрін (Schiffrin, 1987, с. 40) визначає, за її термінологією, ДМ як лінгвальні, паралінгвальні або невербальні елементи, які сигналізують про відношення між частинами розмови завдяки своїм синтаксичним та семантичним властивостям та завдяки своїм відношенням послідовності як ініціальні або фінальні слова / словосполучення, що групують частини дискурсу.

У 2003 році у збірці «Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство» К. Кисельова й Д. Пайар (Кисельова та Пайар, 2003, с. 9) сформулювали визначення так: дискурсиви — це такі мовні одиниці, що надають особливого дискурсивного статусу певному фрагменту дискурсивної послідовності, який складає сферу дії дискурсивів. Це становить специфіку семантики дискурсивів, яку далі автори називають дискурсивною семантикою. Автори вказують, що тим самим необхідно чітко розрізняти семантику і пропозиційний зміст фрагменту, який є сферою його діяльності.

С. Андреева, яка розмежовує **комунікативні одиниці й дискурсивні одиниці**, відносить до останніх лише ті, які прямо структурують дискурс. Це, на її думку, прийменниково-відмінкові форми, службові лексеми, частки, модальні слова, деякі повнозначні слова, які організують дискурс (*всього-на-всього, з усією вірогідністю, тільки, лише, зрозуміло, скажімо* та ін.) (Андреева, 2005 а, с. 38). За структурою С. Андреева (Андреева, 2005а, с. 38) розрізняє такі дискурсиви, включаючи до них так звані метатекстові конструкції, засоби мовленнєвої рефлексії: 1) предикативно оформлена одиниця: *так тепер його називають, як ви вдало висловилися* тощо; 2) напівпредикативна одиниця: *умовно кажучи*; 3) інфінітивна одиниця непередикативного характеру: *простіше / точніше сказати, краще говорити*; 4) частково десемантизовані дієслова: *скажімо, дивись*; 5) сполучення словформ: *за словами міністра, справа в тому* та ін.

Комунікативи, за С. Андреевою, як конструктивно-синтаксична одиниця характеризуються сукупністю структурно-семантичних і функційних ознак, а **дискурсиви** не утворюють функційний клас одиниць, оскільки не мають чітких меж і власних диференційних структурно-семантичних ознак, а також єдиної функційної ознаки. Ці одиниці не набувають самостійного значення в дискурсі, а лише організують його, причому часто знаходяться у складі інших одиниць. Базуючись на цьому, авторка висновковує, що дискурсиви

є не основними, а допоміжними одиницями дискурсу й мовленнєвої комунікації в цілому (Андреева, 2005а, сс. 38–39). Погоджуючись зі статусом дискурсивів як допоміжних одиниць, які структурують дискурс, зазначимо, що про відсутність самостійного значення, його втрату йдеться лише тоді, коли аналізуємо дискурсивні слова (далі — ДС), тобто однослівні дискурсиви, а не ДО.

Н. Павлик, аналізуючи дискурсиви в епістолярному стилі української мови, уточнює поняття дискурсивної одиниці в епістолярному мовленні і в результаті розробляє типологію загальнотекстових та специфічних дискурсивних одиниць українського епістолярію як писемної форми мовлення (Павлик, 2005, с. 2). Так, дискурсивною одиницею авторка вважає будь-яку мовну/текстову одиницю, що набуває комунікативно-прагматичного значення у соціально параметризованій ситуації спілкування (Павлик, 2005, с. 5). С. Засекін, на відміну від Н. Павлик, пропонує «вузьке» визначення дискурсивів. Досліджуючи ДМ (термінологія С. Засекіна) когерентності англomовного діалогічного тексту, він дійшов висновку, що дискурсивними маркерами слід вважати лише ті одиниці, які сигналізують про когерентні відношення між висловленнями у дискурсі (Засекін, 2001, с. 4).

Ці одиниці не стосуються сутності того, про що повідомляється, а формують комунікативну рамку висловлення і тексту в цілому (Понятина, 2013, с. 374). К. Кисельова (Киселева, 1996, с. 2) називає дискурсивами одиниці, які, з одного боку, забезпечують зв'язність тексту і, з другого боку, найбезпосереднішим чином відбивають процес взаємодії мовця і слухача, позицію мовця, відносячи до дискурсивної лексики частки та функційно близькі до них слова. Г. Крылова (Крылова, 2002, с. 5) відзначає, що від класичних службових частин мови ДО відрізняє більший ступінь лексичності і функційний синкретизм, який розкривається в поєднанні функцій декількох граматичних класів слів: прислівника і модального слова, прислівника, частки і сполучника, модального слова і текстової скріпи.

Отже, якщо брати до уваги частиномовний статус дискурсивів в українській мові, безперечно, у корпусі ДО найвагомішою є кількість часток / партикул. Якщо розглядати дискурсиви з погляду теорії тексту, знаходимо такі співвідносні терміни, як (текстові / дискурсивні) конектори, (текстові) скріпи. Автори комунікативної граматики російської мови вважають, що всі скріпи несуть у собі прагматично-комунікативну установку впливу на адресата (Золотова, Оніпенко та Сидорова, 1998, с. 423). Такої ж думки Т. Жукова,

яка пише, що використання мовцем різного роду текстоутворювальних одиниць сприяє сприйманню і засвоєнню тексту читачем (Т. Жукова, б. д.).

С. Молчанова (Молчанова, 2006, с. 6) вживає термін *дискурсивні конектори* (далі — ДК), розуміючи їх як одиницю мови, яка виражає тип семантичних відношень, що існують між двома поєднаними за її допомогою компонентами, які мають предикативний характер. Вона зараховує до складу дискурсивних конекторів у сучасній англійській мові сполучники, сполучникові прислівники, сполучникові частки, модальні слова і модальні фрази / вирази / словосполуки, деякі усталені словосполуки, певні типи прислівників, вигуки, сполучникові еквіваленти, деякі числівники (Молчанова, 2006, с. 3). Причому дослідниця визначає сполучники і сполучникові прислівники як ядро поля ДК, тоді як навколоядерну зону, на її думку, складають частки і сполучення ДК. До зони ближньої периферії вона уналежнює модальні слова, модальні вислови, усталені словосполучення, до зони дальньої периферії — прислівники, а крайня периферія представлена вигуками, фразовими вигуками, сполучниковими еквівалентами та числівниками (Молчанова, 2006, сс. 3–4). З вищенаведеним ранжуванням дискурсивних конекторів важко погодитись, якщо йдеться про українську мову. За нашими спостереженнями, сполучники та сполучникові прислівники не завжди, а лише в стилістично маркованих позиціях можуть виступати як дискурсивні одиниці. І справа тут не лише в тому, що ДК мають з'єднувати висловлення в дискурсі, а ДМ не обов'язково виконують цю функцію. Можливо, у випадку з ДК і ДМ йдеться про різні підходи до вивчення дискурсу. У першому варіанті це текстовий, структурно-функційний підхід із позиції синтаксису; у другому — підхід, заснований на позиціях комунікативності, прагматики, теорії дискурсу.

З погляду прагматики роглядає ДМ Л. Крібл (Cribble, 2018, pp. 208–209), яка завдалася метою встановити ступінь впливу дискурсивних маркерів на плин та безперервність мовлення на матеріалі англійської і французької мов. Авторка визначає ДМ як другі головні після пауз **флуансеми** (*fluencemes*), тобто елементи, що можуть впливати на плин мовлення. Авторка висновковує, що місце ДМ у висловленні й дискурсі залежить від того, чи це рідна, друга або іноземна мова для мовця, а також від регістру мовлення (розмова чи новини по телебаченню), підготовленості чи не підготовленості мовлення та ін. Причому, як вважає Л. Крібл, коли ДМ створюють

з незаповненими паузами кластери, вони вживаються як засоби маркування перервності розмови (*disfluency*); в іншому ж разі, коли вони головню вживаються на початку речення і їхнім завданням є структурування дискурсу, вони маркують у мовленні безперервність і поступовість, одним словом — плинність (*fluency*). Пристаємо на думку Л. Крібл і вважаємо слушним зарахування ДМ до засобів створення плинності мовлення, але вбачаємо деяку штучність у розподілі ДМ на ті, що забезпечують плинність дискурсу або його перервність, оскільки, на нашу думку, обидві групи елементів є різними стратегіями підтримання плину розмови, які забезпечують когерентність і когезію дискурсу.

Як вагома частина класу дискурсивів, частки й їхні кваліфікації мають для нас неабяке значення. С. О. Педченко з'ясувала специфіку вивчення модальних часток та запропонувала їхню оригінальну класифікацію на функційно-семантичних засадах. Як і попередні дослідники, авторка слушно вважає усі партикули такими, що містять модальний компонент, відносяться до модусу речення. Дослідниця запропонувала систематизувати модальні частки у вигляді двох груп: 1) власне-модальні (модальні кваліфікатори); 2) невластне-модальні, або логіко-модальні (модальні модифікатори). Для першої групи дослідниця визначила модальне значення як кваліфікативне. Для другої групи кваліфікативними є не модальні, а логічні значення (дейктичне, означальне, видільне тощо), вважає С. О. Педченко, які, детерміновані контекстом, зазнають модифікацій і можуть трансформуватися. Звідси — подальший розподіл партикул на підкласи за функційно-семантичним критерієм: власне-модальні частки поділяються на порівняльно-гіпотетичні, стверджувальні, заперечні, питальні, спонукально-оптативні; логіко-модальні поділяються на вказівні, видільні, обмежувально-видільні, означально-видільні, кількісно-видільні, підсилювально-видільні (Педченко, 2010a, сс. 51–52).

Можна погодитися з авторкою, яка вважає недоцільним виділення в окрему групу емоційно-експресивних часток, оскільки лексемам будь-якої серед названих груп властиво набувати в певному контекстному оточенні виразного конотативного забарвлення (Педченко, 2010b, с. 6). Але це твердження вважаємо справедливим лише відносно дискурсивів, виражених частками, а також вигуками, які за своєю природою визначально емоційні. Щодо дискурсивів, які походять з інших частин мови, то в ЕД видається логічним виділяти серед них клас емоційних дискурсивів.

Важливим з функційного погляду є також виділення дослідницею можливості партикул створювати партикулятивні комплекси різної структури та ступенів граматикалізації. Безумовним досягненням авторки є те, що частки розглядаються у нерозривному зв'язку з категорією модальності, що надало їй додаткових можливостей для їхнього категоріювання, а також те, що власну класифікацію розроблено на основі ґрунтового семантичного аналізу часток різних груп. Вважаємо цілком можливим взяти цю класифікацію за основу для нашого подальшого дослідження там, де це стосується часток в ЕД.

Вітчизняна дослідниця О. Ілик розглянула класифікації ДО в сучасному мовознавстві, окремо зупиняючись на термінологічних питаннях, коли одні й ті самі явища називаються дослідниками по-різному, що говорить про неусталеність термінологічного апарату й, відповідно, класифікацій. Так, дослідниця стверджує, що термін *дискурсивні маркери* вживається багатьма дослідниками, але найбільш уживано є терміносполука *дискурсивні слова*. О. Ілик (Ілик, 2014, с. 74) відзначає, що таке активне вживання цієї терміносполуки є виправданим, оскільки назва *дискурсивні слова* дозволяє обійти псевдопроблему їх належності до однієї з традиційних частин мови.

Однак, на наш погляд, вживання цих термінологічних сполук швидше за все пов'язане з лінгвістичною традицією: термін ДМ вживається в зарубіжному мовознавстві, а ДС — у вітчизняній лінгвістиці. Крім того, вживаючи *слово* як частину терміносполуки ДС, ми вже апріорі думаємо над тим, якою частиною мови це слово є завдяки стереотипові: якщо є слово, то воно повинно належати до якоїсь частини мови. Терміносполука ДМ, як нам здається, навпаки, позбавлена необхідності уналежнювати аналізовані елементи до якоїсь частини мови, оскільки вказує на функцію зв'язку і наводить на думку не про морфологічну належність, а про синтаксичну структуру.

Отже, дослідники вживають для позначення дискурсивних слів різні терміни, які мають дещо відмінний зміст (та й корпус елементів), і тому, описуючи погляди таких лінгвістів, будемо користуватися термінологією їхніх досліджень.

Проаналізувавши всі вищезгадані терміни, приймаємо термін *дискурсиви* (або *дискурсивні одиниці*) як, на нашу думку, найбільшою мірою абстрагований від категорій семантики, морфології (пор.: *дискурсивні слова*, *дискурсивні частки*) та синтаксису (пор.: *дискурсивні маркери*, *скріпи*), а отже, такий, що дозволяє уникнути жорсткої співвіднесеності з ними, яка призвела б до звуження смислового

наповнення терміна і, таким чином, до зменшення корпусу елементів, які цей термін позначає.

Наголошуємо, що *дискурсиви* / *дискурсивні одиниці* (ДО) розуміємо як **слова або висловлення, які відносяться до дискурсу або його частини, а не до окремого члена речення і спрямовані на його організацію й реалізацію**. Розшифровуючи останню тезу, зазначимо, що дискурсиви не лише структурують дискурс, надають йому логічності й послідовності, а й уможливають розуміння авторської позиції, надаючи дискурсу функцію презентації індивідуальної мовної картини світу автора.

2.2. КАТЕГОРІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДИСКУРСИВІВ

Незважаючи на різноманітність підходів мовознавців до вивчення дискурсивів, нам вдалось відстежити найтиповіші характерні риси цієї категорії дискурсу, що їх виділяють усі або чимало лінгвістів, які займалися цією проблемою:

1. Факультативний характер дискурсивів. Майже всі дослідники вважають їх синтаксично факультативними, оскільки їхнє усунення не впливає на граматичний устрій речення (Fraser, 1988, р. 22). Отже, факультативність стосується граматично не позначених дискурсивів, якими є, зокрема, частки й вставні слова та конструкції.

2. Відсутність впливу дискурсивів на умови істинності. Практично всі дослідники до недавнього часу вважали, що дискурсиви не вносять нічого нового в умови істинності пропозиції, яка виражається у висловленні (Blakemore, 1988; Fraser, 1996, р. 167). Із цього випливає, що при усуванні дискурсивів з висловлення умови його істинності залишаються незмінними (Zarei, 2013, р. 108). В основному погоджуючись із висновками шановних лінгвістів, зауважимо, що модусні значення, притаманні дискурсивам, часто проникають у диктумну частину висловлення, і тоді вплив дискурсивів на умови істинності стає неминучим. Це відзначають й інші дослідники — О. Вікторова (Викторова, 2014), С. Педченко (Педченко, 2010) та ін.

На наш погляд, наприклад, дискурсив, виділений комою і наголошений під час локутивного акту, збільшує ілокутивну силу мовленнєвого акту, а відокремлений у речення, може стати окремим мовленнєвим актом, хоча і позбавленим багатьох характеристик:

- **Справді, це так.** (Ілокутивний акт погодження.)
- **Це так. Справді так.** (Два ілокутивні акти погодження.)
- **Це так. Справді.** (Два ілокутивні акти погодження, останній з яких виражений одним дискурсивом.)

3. Відсутність у дискурсивів повноцінного лексичного значення.

Більшість зарубіжних дослідників указують на відсутність семантичного значення дискурсивів, які залежать від контексту та послідовності викладу (Östman, 1982; Schifffrin, 1986). Вітчизняні мовознавці та окремі зарубіжні лінгвісти (Grochowski, 1984; Загнітко, 2011; Defour, 2007; Педченко, 2010 та ін.) вивчають питання полісемантичності часток, які становлять значну частину корпусу дискурсивів. Їхня семантика завжди зумовлена ситуацією й занадто змінювана, щоб можна було її однозначно сформулювати та розкласти на окремі семеми. Зрозуміло, що поняття «сема», «лексичне значення» лише частково можна застосовувати до таких дискурсивів, оскільки часто маємо справу з неповнозначними лексемами. Наприклад, Н. Шведова заперечує можливість приписування частці будь-якого значення, проте не виключає репрезентативної ролі партикул у модальному плані конструкції. Дослідниця індивідуалізує їхні суб'єктивно-модальні значення, які виражають характеристику ставлення до повідомлюваного, експресивне вираження тих чи тих емоцій мовця з приводу змісту висловлення (Шведова, 1960, с. 16). Таким чином, дискурсивам, які представлені службовими частинами мови (частками, сполучниками, вигуками тощо), притаманна референційна дейктична семантика.

Але, водночас, не всі дискурсиви повністю втрачають лексичне значення. Вважаємо, що у складеному дискурсиві (термін наш — Ю. Н.), який має декілька компонентів, їхня частина чи всі компоненти можуть втрачати своє самостійне лексичне значення, десемантизуватися у тих словоформах, у яких вони вживаються як дискурсиви. Але ці конструкції містять слова різного ступеня десемантизації, кожне з яких робить свій внесок у значення конструкції. Так, лексеми *правда* й *кажучи* як складники дискурсива *по правді кажучи* повністю не втрачають семантики окремих лексичних одиниць, яка частково трансформується в граматичне значення.

4. Слабкий зв'язок із реченням. Дискурсиви звичайно вважаються такими, які знаходяться поза структурою речення, або слабо до неї прив'язані (Brinton, 1996, р. 34). Р. Квюрк (Quirk et al., 1985, р. 631), на відміну від багатьох інших англомовних дослідників, включає до класу ДМ кон'юнкти (*conjuncts*) як сполучнико-

ві елементи, що відносяться до речення, але мають відокремлений характер відносно міцно пов'язаних підмета та додатка. Слабкий зв'язок із реченням корелює з фонологічною незалежністю. За спостереженнями М. Хансен (Hansen, 1997, р. 156), дискурсиви часто становлять окремі інтонаційні одиниці, або це може бути «інтонація коми», або швидкий темп вставного речення. Ця характеристика факультативна, тому що досить часто, особливо у вітчизняній традиції, коли виходимо з більш широкого розуміння дискурсивів, ці елементи є частиною інтонаційного малюнка усього речення, інтегровані у нього (наприклад, *Хай вони йдуть!; Ти ледве чи не проспав!* та ін.).

5. Прототиповість. Дискурсиви прототипово уводять дискурсивні сегменти, які вони позначають (Hansen, 1997, р. 156; Schifffrin, 1987, pp. 31–32, 328). На наш погляд, це дійсно так, бо значення дискурсивів прямо залежні від контексту їхнього вживання. Однак слід мати на увазі різні ступені прототиповості, що їх мають різні дискурсиви. На цьому наголошує У. Лутцкі (Lutzky, 2006), розподіляючи дискурсивні одиниці на прототипові та периферійні залежно від того, наскільки багато категорійних рис вони мають. О. Вікторова також поділяє дискурсиви на вищезгадані категорії, вважаючи, що прототипові дискурсиви вживаються в усному мовленні на початку фрази, виділяються інтонацією, тоді як периферійні зберігають пропозиційне значення, тяжіють до писемного мовлення. А. Нікітіна (Никитина, 1999) навіть зазначає, що *прямо* як частка і як модальне слово — це слова, для яких дискурсивна функція є основною.

6. Відповідність реєстру. Деякі автори продовжують традиційно вважати, що дискурсивні маркери трапляються в основному в усному мовленні (Brinton 1996, р. 33; Blakemore 1987, р. 81), чому можна заперечити, оскільки велика кількість дискурсивів вживається у формальному писемному дискурсі (*тим більше, отже, відтак* та ін.). Прив'язка до усного чи писемного каналу мовлення відбувається лише за відносною формальністю чи неформальністю самого дискурсива, тобто його належністю до розмовного чи до книжного реєстру. Наприклад, вживання одного дискурсива означає, що комуніканти добре знайомі, а іншого, що він характерний лише для офіційного листування з незнайомою людиною. Описувана характеристика виділяється обмеженою кількістю мовознавців і описується іншими термінами, наприклад, **моральність**. Припускаємо, що вона може виділятися в прагматично-комунікативній парадигмі аналізу дискурсивів.

7. Просодична виділеність дискурсивів. Серед просодичних характеристик дискурсивів слід згадати такі: дискурсиви можуть бути

акцентно маркованими (виділені або відділені від контексту наголо-сом та інтонацією в усному мовленні та пунктуаційно в писемному мовленні) (Николаева, 1985; Скорикова, 1995). Але так само вони можуть бути ненаголошеними, не виділятися паузами, і можуть на-віть бути фонологічно редукованими. Зрозуміло, що все це є спра-ведливим лише для ДС, які є вужчою за ДО категорією.

Т. Николаева (Николаева, 1985, сс. 121–125) також звертає ува-гу на просодичний критерій систематизації і, враховуючи акцентне виділення, розробляє класифікацію часток за актуацією: 1) неак-центовані й ті, що не акцентують, 2) акцентовані й ті, що не ак-центують, 3) неакцентовані й ті, що акцентують, 4) акцентовані й ті, що акцентують. Частки можуть бути акцентно і просодично виділені залежно від їхньої позиції у висловленні: ініціальної, ме-діальної чи фінальної. На наш погляд, найбільш акцентно виділе-ні частки, які відокремлені від тих елементів, до яких відносяться, чи роз'єднують частини одного речення, перериваючи його на два. Наприклад, порівняймо:

Він не добереться сюди до ранку, хоча йому може підвезти.

**Він не добереться сюди до ранку. Хоча йому може підвезти.*

Але у деяких випадках відокремлення робить висловлення де-віантним:

Ось я прийшов!

**Ось! Я-прийшов!*

або може змінити значення як самої частки, так і висловлення, до якого вона відноситься:

Авжеж, я зателефоную. (= Так, я зателефоную.)

**Авжеж! Я позвоню. (= Так, я зателефоную.)*

Або: = Сподівайтесь-сподівайтесь! Не зателефоную!).

Водночас, завдяки своїй можливості займати вільну позицію в реченні, дискурсиви можуть бути віднесені або до одного члена речення, або до частини речення, або до речення у цілому.

8. Мультикатегорійність. Серед учених, які вивчають ДО, поши-рений погляд, згідно з яким дискурсиви не вийшли зі своїх первіс-них частин мови і зберегли свою категорійність, але у значенні дис-курсивів набули ще додаткових «обов'язків». Наприклад, прислівник *зараз* може вживатися як прислівник і як дискурсив. В останньому випадку він уже не прислівник, а частка. Те саме стосується вжи-вання сполучників (*і, також, але* та ін.), вигуків (*О!* та ін.), дієслів (*вважаю, дивись, бачиш, давай* та ін.). Те ж саме стосується простих речень, які втрачають функцію предикативної одиниці й стають

вставними конструкціями (*я думаю, ми маємо на увазі та ін.*). Коли статус дискурсива розглядається в синтаксичній парадигмі, мультикатегорійність береться в діяchronії, оскільки дискурсиви утворились із різних **частин мови** і, відповідно, мали історично інші категорії. З одного боку, вважаємо такий підхід цілком правомірним, оскільки більшість дискурсивів виконують декілька функцій, можуть вживатися в різних значеннях і не можуть бути віднесені категоріально лише до певної частини мови. З другого боку, якщо послуговуватися ідеєю мультикатегорійності, тобто належності дискурсива відразу до декількох категорійних класів, це, можливо, ускладнюватиме його аналіз. До того ж, доречно співвідносити цю характеристику з характеристикою **відсутність повноцінного лексичного значення** (десемантизація), яка теж пов'язана з невизначеністю частиномовної належності дискурсивів.

Проаналізувавши усі виділені дослідниками риси дискурсивів, висновковуємо, що жодна з них не є характерною для усіх або абсолютної більшості з них. Єдиною абсолютною категорією, притаманною цьому строкатому функційному класу слів, є мультикатегорійність.

2.3. ФУНКЦІЇ ДИСКУРСИВІВ

Усі дискурсиви виконують важливі семантико-прагматичні функції, пов'язані із рухом інформації, і з власне інтеракційними аспектами спілкування (Бацевич, 2014, с. 42). Ці функції можуть різнитися, але можуть бути й схожими в різних дискурсивів, і, навпаки, один дискурсив у різних контекстах може виконувати різні функції (залежно від заданих прагматичних та комунікативних смислів).

Підходячи до питання з прагматичного боку, О. Борисова (Борисова, 2006, с. 3) стверджує, що деякі частки та вставні слова слугують для керування увагою та розумінням адресата, підтверджують його сподівання та імплікатури або повідомляють про їхні порушення. Виходячи із постулатів П. Грайса, О. Борисова (Борисова, 2006) вважає, що мовець порівнює варіанти, які існують (синоніми, трансформації), і для вираження необхідного смислу вибирає той, який, на його думку, буде зрозумілий найбільш легко й безпомилково.

О. Борисова (Борисова, 2006, с. 10) виділяє для деяких дискурсивів такі, зокрема, функції керування розумінням повідомлення адресатом:

- привертання уваги до мовленнєвого акту: його модальної рамки або диктуму (актуальне в усному мовленні, оскільки в письмовому адресат відкриває книгу, файл і т.д.). Можуть подаватися експліцитно та узуалізовано в конструкціях, які характеризують початок тексту (*Ця стаття присвячена...*). В усному мовленні також є ритуальні форми початку бесіди (привітання, вибачення), використовуються вигукки для привертання уваги (*Ей!*), свідчення пригадування (*Так, ледве не забув...*), а також засоби, які звичайно вживаються для переходу до якоїсь інформації: *до речі, між тим, так ось* та ін.;
- керування увагою через коригування можливих імплікатур адресата, наприклад: *по правді кажучи, чесно кажучи, власне, по суті, фактично, насправді* та ін.;
- коригування імплікатур і протиставлення загального і конкретного. Слова *взагалі, взагалі-то кажучи* явно апелюють до протиставлення чогось загального і якоїсь конкретно існуючої заданості.

Авторка слушно зазначає, що аналіз прикладів доводить необхідність ураховувати в семантичному описі не лише експліцитно виражений смисл, а й найбільш вірогідні пресупозиції та імплікатури (Борисова, 2006, с. 10).

За спостереженнями С. Андреевої (Андреева, 2005 а), слід виділяти фактуальну, комунікативну, дискурсивну та емоційно-чуттєву функції дискурсивних одиниць. Розрізняючи пропозиційну, контакто-регульовальну та функцію інтерперсональних відносин співрозмовників як різні види інформативності, які дозволяють побачити інформативну функцію там, де звичайно її не виділяють, дослідниця розуміє комунікативну інформацію як взаємодію між автором мовлення та її адресатом; тобто інформативність у контакто-регульовальному (оформлення етапів інформації), в оцінно-інтерпретаційному плані, у плані міжособистісних відносин.

Функції окремих мовних знаків можна віднайти згідно з функціями мови взагалі, мови як суспільного феномена. У той самий час, деякі з дослідників вважають, що дискурсиви не виконують інформативну функцію, бо мають інше призначення — структурувати, регулювати дискурс. Так, С. Андреева (Андреева, 2005b, с. 14), вивчаючи елементарні конструктивно-синтаксичні одиниці мовлення та їхній комунікативний потенціал, визнає, що ці одиниці використовуються мовцем як фатичні засоби під час інформативного спілкування для забезпечення його успішності. Інформативну та фатичну функції важко розрізнити, а коли інформативне ядро неможливо

виокремити, вони виявляються у складній взаємодії. О. Вікторова (Викторова, 1999, с. 14) також вважає, що дискурсиви орієнтовані на комунікативну й дискурсивну функції, але виключає емоційно-чуттєву, оскільки, на її погляд, дискурсиви не виражають такий тип інформації.

Основними **функціями дискурсивів**, які виділяються більшістю дослідників, вважаються:

1. Релятивна або когерентна функція, тобто функція встановлення локальних та глобальних відношень між граматичними одиницями дискурсу (на синтаксичному рівні) та топіками (на прагматичному рівні), яку виділяють практично всі зарубіжні лінгвісти, виходячи з прийнятого ними обсягу поняття дискурсивного маркера (ДМ). Наприклад: *якщо, тому що; так* та ін. Д. Шифрін (Schiffrin, 1987, р. 31) визначає ДМ як порядково незалежні елементи, що скріплюють **шматки розмов**.

2. Поєднувальна функція є обов'язковою з погляду більшості зарубіжних лінгвістів (Schwenter, 1996). Це може бути поєднання частин тексту або речення, тобто когеренція на рівні тексту або всередині висловлення. Причому, лінгвісти зарубіжної школи не включають до дискурсивів парентетичні вирази (*чесно кажучи, між нами, на щастя*) та вигуки (*ай!, ой!*).

За Д. Шифрін (Schiffrin, 1987), існує декілька планів когерентності та структури: **ідеаційна структура** (*ideational structure*) — включає взаємозв'язки між топіками, ідеями та пропозиціями дискурсу; **актова структура** (*action structure*) — займається зв'язками між мовленнєвими актами; **структура чергування** (*exchange structure*) досліджує механізм чергування ходів у діалозі (*turn-taking*); **інформаційна структура** включає організацію і управління знаннями та метазнаннями учасників комунікації; **структура участі** в комунікації встановлює засоби, за допомогою яких мовець і слухач вибудовують відносини між собою або відношення до інших висловлювань у дискурсі.

3. Актуалізаційна, яка відповідає за актуалізацію елементів дискурсу. Традиційно зарубіжні лінгвісти, зокрема, Б. Фрейзер, та деякі вітчизняні, наприклад, А. Загнітко, виокремлювали **рематичну** функцію. Так, А. Загнітко (Загнітко, 2011, с. 107) виділяє 38 часток в українській мові, що виражають функцію виділення реми: *аж, іч, хоч, бодай, саме, навіть, ледве чи, начеб, от, ось, он* та ін. З огляду на те, що вводячи рему, такі частки одночасно її актуалізують, актуалізаційна функція в цьому разі невід'ємна від рематичної. Додамо, що в цій функції дискурсив зазвичай вживається в ініціальній позиції.

4. Комунікативно-прагматичні функції: а) встановлення авторства, або **авторизація** — *на мій погляд, за Б. Фрейзером* та ін.; б) **коментування інформації** (коментарі щодо ставлення до неї — почуття, наприклад, недовіри, несподіваної звістки — *хіба, невже*); в) **вираження емоцій** — *чи вже, ой-йо!*, *як це* та ін.; г) **ступеня розуміння** — *знаєте, зрозуміло* та ін.; д) **зміни стану** — *о!* (Heritage, 1984), та ін.; е) **дейктична**, до якої зараховують ще й **анафоричну** та **катафоричну**. Ф. Бацевич, наприклад, вважає частки *он* та *ось* дейктичними, значення яких може розширюватись до вираження сигналу внутрішньої близькості до об'єкта особливого зацікавлення (Бацевич 2014, с. 26).

5. Формотворення і словотворення та ін. додаткові, маргінальні функції. Так, функція словотворення (наприклад, *онде, таким чином, таким робом, безсумнівно*) та формотворення (наприклад, *онде — ондечки, лише — лишень*) властива далеко не всім дискурсивам.

Вважаємо, що дискурсиви, завдяки виконанню цих функцій, забезпечують успішність комунікативного акту і дискурсу в цілому. Навпаки, відсутність дискурсивів може призвести до різного ступеня непорозуміння комунікантів, девіантності або відсутності перлокутивного ефекту, у найгіршому випадку — до *комунікативної невдачі*. *Комунікативну невдачу* розуміємо як збій у спілкуванні, який пов'язаний із недостатньою компетенцією учасників спілкування (Бацевич, 2004, сс. 214, 322) або повне нездійснення комунікативних намірів комунікантів, повне непорозуміння, яке маніфестується нульовим ступенем ефективності (Бугрова, 2012, с. 23).

У вітчизняному мовознавстві **прагматичні смисли часток** як найширше представлені підкатегорії дискурсивних слів ретельно дослідив Ф. Бацевич. Хоча вчений не ставив за мету розробити класифікацію дискурсивів, виділені ним прагматичні смисли частково перегукуються з попередньо виділеними функціями (оцінна, рематична, підтримки когезії й когерентності тощо). Він зазначає, що прагматичні смисли часток є маніфестацією суб'єкта мислення в повідомленні і реалізуються в різних вимірах (соціопсихокогнітивних, вольових та ін.) (Бацевич, 2014, сс. 42–49).

Комунікативна інформація, за С. Андреевою, відбиває взаємодію між автором мовлення та його адресатом і, як наслідок, спрямована на організацію спілкування: інформативність у контакто-регулювальному плані (підтримання контакту, оформлення етапів інтеракції); інформативність в оцінно-інтерпретаційному плані (когнітивно-модальні оцінки мовлення / ситуації); інформативність у плані

міжперсональних відносин (інтимізація спілкування, пом'якшення категоричності суждень та ін.) (Андреева, 2005b, сс. 39–40).

Авторка зазначає, що **дискурсивна інформація** скерована на організацію дискурсу й орієнтацію адресата в ньому для оптимального сприйняття як фактуальної, так і комунікативної інформації: інформативність у плані структурування дискурсу, означення ролі фрагменту в тексті, ставлення до нього автора та ін. (Андреева, 2005b, сс. 39–40).

Але з огляду на те, що, на нашу думку, дискурсиви виконують і структурувальну, і комунікативну функції (наприклад, оформлення етапів інтеракції, підтримання контакту принаймні для ЕД є структурувальними елементами, а ставлення автора містить комунікативний складник), тобто є взаємопроникними, приймаємо, що для ЕД **комунікативні одиниці** й **дискурсивні одиниці** в основному представлені класом дискурсивів. Додамо, що такий висновок можливий лише за умови, що до класу дискурсивів залучаємо ширше коло елементів, ніж дослідники, які вивчають виключно частки як дискурсивні слова (ДС). Крім того, низка дискурсивів виконує одночасно і текстоорганізувальну, і суб'єктоцентричну функції.

Ми будемо спиратися на комунікативно-прагматичну класифікацію функцій дискурсивів, де однією з основних вважаємо функцію самовираження автора (суб'єктоцентричну), а також беремо до уваги дейктичну й функцію вираження емоцій. Услід за більшістю дослідників, виділяємо функцію когезії, а також, услід за С. Андреевою, комунікативну функцію. На нашу думку, класифікація дискурсивів з урахуванням **комунікативно-прагматичних функцій** змогла б якнайкраще розкрити їхній комунікативно-прагматичний потенціал, виявивши всі існуючі ілокуції. Про це більш докладно йдеться в третьому розділі, де за виробленою нами класифікацією розглядаються дискурсиви в ЕД М. Куліша.

Як було вказано вище, майже всі дискурсиви **поліфункційні**, бо вони зазнали абстрагування, тож можуть виконувати декілька функцій. О. Вікторова уточнює цей термін для дискурсивних одиниць, вона називає поліфункційними такі дискурсиви, які виконують різні прагматичні функції у різних контекстах (наприклад, в одному реченні *ну* може вживатися як *хезитатив*, а в іншому — як *акцентив*). Якщо ж дискурсив виконує декілька функцій в одному контексті, дослідниця називає його *синкретичним* (наприклад, *до речі* одночасно може виконувати функції виділення і додавання інформації, а також сигналізувати про зв'язок уведеної ним інформації з попереднім контекстом) (Вікторова, 2016, с. 82–83).

В. Чолкан розподіляє частки, що ускладнюють структуру присудка (і виступають дискурсивними елементами), на **поліфункційні** й **однофункційні**. До останніх вона відносить означальні частки *власне, саме, якраз*, видільні — *навіть і, тільки і, таки і, все-таки (усе-таки), вже, ще й, усе й (все ще), хоч*, частки віддієслівного (*давай, було, узяв і*) та відзайменникового походження (*що, собі*). До поліфункційних часток належать кількісні — *трохи не, ледь не, мало не*, порівняльні — *наче, неначе* тощо, видільні — *навіть, лише (лиш, лишень), все (усе), аж, таки, ще*, частки *так і, як*. Зазвичай частки виступають модальними модифікаторами структури простих дієслівних присудків, що, на думку авторки, є підставою для виділення таких присудків в окремий різновид у граматиках української мови. У структурі складених дієслівних присудків модальні частки надають здебільшого тих самих значень, проте виявляють і певну специфіку (Чолкан, 2001, сс. 8–9).

Щодо можливості застосування виділених вище функцій стосовно всіх дискурсивних одиниць, зауважимо, що не всі вони будуть для цих одиниць валідними, оскільки, наприклад, не в усіх дискурсивах реалізуються всі текстові категорії (модальності, емпатії тощо). Один, навіть поліфункційний дискурсив, може виконувати декілька функцій, а не одночасно всі. За провідною функцією, яку виконують дискурсиви, ми й пропонуємо їх класифікувати.

Апріорі зрозуміло, що дискурсиви служать для зв'язування елементів дискурсу, тобто **функція когезії** притатаманна їм усім і не є ознакою окремих їхніх типів. Тому, формуючи власну типологію дискурсивів, ми виходимо з їхньої комунікативної функції.

2.4. ТИПОЛОГІЯ ДИСКУРСИВІВ ЯК РЕАЛІЗАТОРІВ КОМУНІКАТИВНО- ПРАГМАТИЧНИХ ФУНКЦІЙ

Сучасна лінгвістична наука налічує декілька підходів до вивчення дискурсивів, основними з яких є: вивчення дискурсивів або одиниць, з яких вони утворені, у діяхронії; функційно-семантичний; прагматичний; семантико-синтаксичний; функційно-синтаксичний та когнітивний підходи. Інші, такі як, наприклад, **конверсаційний підхід**, застосовуються як метод аналізу лише розмовного мовлення і зосереджені на ролі дискурсивних маркерів у структурі розмови, отже

він не придатний для аналізу ЕД. Для прикладу, Schegloff (1984), яка називає дискурсиви *continuers*, зазначає, що вони вживаються мовцем, щоб показати слухачу, що його / її мовлення є зв'язним та логічним цілим, що розвивається (*a coherent whole in progress*).

Найбільш поширеними в різних наукових парадигмах є класифікації дискурсивів за властивими цим підходам критеріями: **синтаксичним** (виражені окремими словами, словосполученнями чи висловленнями), **морфологічним** (які частини мови залучені до формування корпусу дискурсивів), **структурним** (скільки слів містять), **семантичним** (яку семантичну функцію в тексті виконують), **когнітивним** (яке місце посідають у формуванні думки), **комунікативним** (згідно з комунікативною метою висловлення), **функційним** (яку функцію реалізації категорій тексту виконує у висловленні) тощо. З'ясуємо, які з них відповідають природі дискурсива, його категоріальним ознакам і, як результат, можуть стати ефективними інструментами під час аналізу дискурсу.

Морфологічний критерій виділення для типологізації дискурсивів поширений в академічних граматиках, у яких ДО характеризуються з погляду належності їх до різних частин мови. Але граматичне значення цих слів неможливо чітко сформулювати, оскільки дискурсиви поліфункційні і можуть набувати різних граматичних характеристик у залежності від ситуації вживання.

У сучасному мовознавстві вважається, що дискурсиви не утворюють самостійну частину мови. Але на рівні дискурсу виділяємо ці одиниці в окремий клас, який має спільні характеристики і виконує однотипні функції.

Якщо розглядати **морфологічний склад дискурсивів** як лінгвістичної категорії, ми, услід за більшістю науковців, переважно вітчизняних (А. Загнітко, Ф. Бацевич, С. Педченко та ін.), вважаємо найвагомішою складовою частиною корпусу дискурсивів української мови *частки*. Для інших мов все не так однозначно. Наприклад, частки визнаються спеціальним класом слів у германських і скандинавських мовах, але там вони, за свідченням дослідників, інфлексивні, часто ненаголошені, не можуть формувати речення самостійно, не мають референційного (відносного) значення. Водночас, вони мають змогу комбінуватися між собою (Degand, Cornillie and Paola Pietrandrea, 2013, p. 7). Додамо, що у згаданих мовах частки не такі поширені й різноманітні, як в українській.

Цікаво, що в мовах, де бракує модальних часток, вживаються еквівалентні засоби. Наприклад, при перекладі з німецької на

англійську в англійській мові вживається тип розділового питання як перекладацький еквівалент німецьких модальних часток (Fillmore, 1981). В іспанській мові з тією ж метою застосовується повторення інфінітиву. Наприклад, для перекладу фрази «Він дійсно курить» вживається складна конструкція: *fumar fumar no fuma* (Gras, 2011).

Але дискурсиви можуть бути виражені різними частинами мови. Цю семантично-прагматичну категорію складають не лише частки, а й сполучники, прийменники, іменники, дієслова, прислівники тощо.

Прислівники та прислівникові словосполучення (*зрозуміло, по-друге, насамкінець, ймовірно, взагалі* та ін.) складають вагомий шар дискурсивної лексики. Якщо брати однослівні дискурсиви, вони можуть бути віддієслівного (зокрема, від безособових форм дієслова), відіменникового (від прийменниково-іменникових конструкцій), відприслівникового походження. Але це не означає утворення нового морфологічного класу слів. Дослідниця дискурсивів у французькому мовленні Н. Понятіна відзначає, що багато дискурсивів утворені від повнозначних слів (*voions, tiens, va*), від яких їх відрізняє особлива функція. Зокрема, прислівники у французькій мові можуть виступати як повнозначними, так і дискурсивними словами (Понятіна, 2013, с. 374). Зауважимо, що в українській і французькій мовах ці процеси відбуваються ідентично.

Частки та партикулярні комплекси (*ну, ось, вже, авжеж, нехай, та от, чи не, чи й не, аж ось, все ж таки* та ін.) становлять найбільший клас дискурсивних слів. В академічній граматиці «Теоретична морфологія української мови» зазначається, що статус службових слів точніше було б визначити як службові слова-морфеми (Вихованець, Городенська, 2004, с. 329). Але не всі службові слова перетворились на аналітичні синтаксичні морфеми, окремі з них як похідні одиниці ще зберігають тісний зв'язок із повнозначними словами, від яких вони утворилися.

Функціонування часток у дискурсі відзначається їхньою багатозначністю, поліфункційністю, нечіткими семантичними межами, тісним зв'язком із семантико-синтаксичною структурою речення. Дослідники, зокрема С. Педченко, також відзначають їхню спроможність утворювати особливі партикулятивні комплекси, вступати в омонімічні відношення з іншими граматичними класами, як-от сполучниками, прислівниками, модальними словами тощо (Педченко, 2010). До позиційно вільних належать частки, що можуть стосуватися окремого члена речення і речення в цілому, надаючи

йому відповідного відтінку. Частки протиставлені сполучникам, прийменникам як такі, що можуть поставати особливими висловленнями. Так, А. Загнітко, досліджуючи корпус українських часток, виявив, що з-поміж загальної кількості часток (базу складає «Словник української мови» в 11-ти томах, де зафіксовано 115 словникових статей, у яких реєстрове слово визначене як частка) функцію часток-висловлень можуть виконувати 35 з них або 32,9% (Загнітко, 2011, с. 106). На нашу думку, частки української мови можуть формувати речення здебільшого при емпатичному відокремленні, як-от: *невже?; хіба?* та ін.

У тісному зв'язку з концепцією І. Вихованця В. Чолкан трактує модальні частки як спеціалізовані суб'єктивно-модальні форми, які виражають цілий комплекс значень персуазивної модальності, виступаючи модальними модифікаторами предикативної ознаки; кваліфікаторами модальної рамки речення та модальними актуалізаторами окремих компонентів висловлення чи фрагментів тексту (Чолкан, 2001, с. 14).

З огляду на це можлива **класифікація модальних часток за принципами граматичної семантики**. Частки при присудку, не змінюючи його загального значення, виражають додаткові характеристики до його основної модальності, зокрема: мимовільність дії чи стану; неповнота реалізації дії; тривалість дії; інтенсивність реалізації дії; домінування чи вирізнення якоїсь однієї дії з-поміж інших; результативність попередньої дії; несподіваність, раптовість дії; істинність, справжність, правдивість дії; незалежність, необумовленість, несхитність дії (Чолкан, 2001, сс. 7–8).

Дієслова, дієслівні словосполучення, дієприкметникові та дієприслівникові звороти (*підсумовуючи сказане, скажіть на милість; до речі кажучи* та ін.) також містять повнозначні слова, природа яких змінюється і лексичне значення яких розмивається, коли вони вживаються як дискурсиви.

Іменники та прийменниково-іменникові словосполучення у функції модальників чи вставних слів (*правда, одним словом, на початок, по суті, на нашу думку, до речі* та ін.) складають клас дискурсивів, який викликає чи не найбільше спірних питань серед науковців. Так, І. Масаліна розробила частиномовну класифікацію, у якій вказала, що повнозначні частини мови у службовій функції ведуть себе як ДС.

Частиномовна класифікація І. Масаліної складається з таких компонентів: артиклі; сполучники; прийменники; іменники (у складі

службових словосполучень), займенники та прислівники (у службовій функції). Отже, робить висновок дослідниця, повнозначні частини мови виступають як ДМ у службовій функції. Службові одиниці, вони ж ДМ, втрачають зв'язок зі своєю частиномовною приналежністю, виконуючи функцію зв'язку в дискурсі (Массалина, 2009, с. 14). У цій класифікації займенник забезпечує наступність частин оповіді; прислівник, залежно від семантичної групи, може виконувати причинно-наслідкову, просторову, допустову функції; іменник у складі службового словосполучення втрачає зв'язок зі своєю частиномовною приналежністю, виконуючи сполучну функцію.

Подібне виділення є можливим лише для ДС, одноструктурних одиниць, які мають певну частиномовну віднесеність і функціують як вставні елементи. До того ж, лінгвісти ще не дійшли єдиної думки про частиномовну належність таких вставних модальних слів. Наприклад, В. Горпинич виділяє їх як частину мови — модальники, а В. Виноградов й М. Жовтобрюх виводять за межі частин мови, оскільки ці слова не мають граматичних категорій й не виконують ніяких синтаксичних функцій.

Службові слова, такі як **вигуки та звуконаслідувальні слова** (*Агов!, Ой!, Ех-хе-хе, А-а-а..., гм, Тр-т-т* та ін.); **сполучники та сполучникові комплекси** (*аж поки не, коли б не, як би не* та ін.) також є дискурсивами. Згідно з сучасною концепцією функційної граматики службові слова, у тому числі сполучники, прийменники і частки, не визнаються частинами мови. Такий підхід все активніше обстоюється в сучасних функційно-семантичних розвідках. Так, І. Вихованець у монографії «Частини мови у семантико-граматичному аспекті» вказує, що семантичний критерій не можна застосовувати для службових слів у такому ж плані, що і для повнозначних (Вихованець, 1998, с. 23). Дослідник вважає, що для прийменників, сполучників, зв'язок і часток є доцільним застосування триєдиного критерію (лексичного, морфологічного та синтаксичного), який виявляє морфемний характер цих слів (Вихованець, 1998, с. 23). Називаючи службові слова, зокрема частки, сполучники, прийменники, *аналітичними синтаксичними морфемами*, вчений вказує, що вони обслуговують сферу речення, виділяючи тему, рему при актуальному членуванні чи створюючи комунікативний тип речення.

О. Філімонов (Филимонов, 2003), А. Прияткіна (Прияткина, 2007), П. Тюрін (Тюрин, 2012), Є. Откідич (Откидыч, 2013, 2015) та ін., услід за Л. Булаховським, розглядали зв'язувальні елементи

в складному реченні як *скріпи* (термін Л. Булаховського). Деякі автори, зокрема М. Ляпон (1971), вживають термін *релятиви*; більшість закордонних дослідників вживає термін *конектори*, уведений В. Дресслером (Дресслер, 1978), але, як справедливо відзначає П. Тюрін, поняття *конектор* у зарубіжній лінгвістиці значно ширше, оскільки включає не лише сполучниковий зв'язок. До речі, А. Прияткіна розрізняє текстову *скріпу* і *скріпу-фразу*, яка, на відміну від першого різновиду, виконує не функцію зв'язку, а сигнальну функцію (Прияткіна, 2007). Зауважимо, що скріпи виражаються словами чи сполученням слів і, на нашу думку, співвідносні з поняттям ДС.

М. Ляпон відзначає також, що термін *релятив* використовують стосовно сполучників і всіх сполучникоподібних елементів, зокрема й стосовно модальних слів і часток у разі їх функціонування в ролі сполучника, а також до одиниць, які виконують функцію зв'язку у тексті.

Відіменні релятиви, або складні прийменники, розглядала О. Шереметьєва (Шереметьєва, 2011). Для нас цікавим є її визначення поняття релятивності як функційної категорії та категоризація похідних прийменників. Так, за Шереметьєвою, релятивність — поняття, за допомогою якого можуть бути описані різні мовні явища, поєднані одним — здатністю виражати відношення. Дослідниця уналежнює цей термін також для найменування власне прийменників та інших одиниць прийменникового типу (Шереметьєва, 2011, с. 8). Відіменні релятиви виконують функції, подібні до прийменникових, але не власне прийменникові, причому частини мови не змінюють свій обсяг і номенклатуру. Подібні одиниці (*у випадку, за умови, в ході, в процесі, в порядку, в обличчі, у силу, по частині, з приводу, у світлі, у справі, на предмет* тощо), на наш погляд, можуть виступати дискурсивами (ДО), але терміни *ДО* і *релятив* не можуть бути тотожними, оскільки клас релятивів включає лише частину з них, інші ж залишаються поза розглядом. Термін *текстова скріпа*, на нашу думку, вужчий за поняття ДО, хоча може вживатись у відповідному контексті. Крім того, І. Прібиток, О. Вікторова та ін. виділяють також категорію *релятивних дискурсивів*, але вже у функційно-семантичному й власне прагматичному аспекті.

З семантико-синтаксичного погляду розглядала дискурсиви із значенням результативності О. Шнирик, вона вживає термін *лексикалізовані прийменниково-відмінкові словоформи*, які вважає прислівниковими висловами, що виступають спеціальними показниками міжфразових зв'язків у тексті (Шнирик, 2009). Їхнє лексичне значення

відповідає семантиці текстових відношень наслідку, висновку, що автоматично уналежнює їх до слів-гібридів, які поєднують свою основну функцію з відносно самостійною функцією скріпи (Т. Колосова, М. Черемісіна), релятива (М. Ляпон), сполучникоподібного елементу (А. Прияткіна). У широкому текстовому полі такі скріпи, за О. Шнирік, виконують композиційно-синтаксичну функцію.

Більшість дослідників, які традиційно виходять із морфологічних засад, вказуючи на частиномовну співвіднесеність ДС передусім із частками, розрізняють їх і за **структурою**. Структура ДС постає у світлі вивчення структури тих частин мови, які становлять основу корпусу дискурсивів, зокрема, часток. Наприклад, дискурсиви, виражені частками, за структурою можуть бути: простими, деривативними, складними, такими, що складаються з двох чи більше основ, складеними, які складаються з двох чи більше лексем, більшість з яких фразеологізовано чи частково фразеологізовано.

Але з огляду на різноманітність структури ДО, до яких входять чимало інших частин мови (сполучники, прийменники, іменники, дієслова, прислівники тощо), та специфіку ЕД вважаємо для всіх дискурсивів ЕД придатним поділ на **прості й складені**. Перші з них — однослівні або складні за будовою в межах одного морфологічного класу (*ну, ну-ну, от що, крім того, от тільки, то-то ж, так ото ж, так само, у всякому разі, та й, до того ж, відомо, думаю, гадаємо, виходить, припускаю* тощо). Друга група — ті, що становлять сполучення слів різних частин мови чи висловлення й можуть бути представлені як **вставними** або **вставленими конструкціями** (*як бачите, гляди ж* та ін.), так і **висловленнями** чи **фрагментами дискурсу** (*Цілюю усіх, усіх, усіх!; Вибач, Жане, що спізнився з відповіддю; Привіт вам, привіт!; Ну, Жане, тисну тебе «на сир»* та ін.). Складеними дискурсивами в ЕД є, зокрема, етикетні вислови на позначення рамкової структури епістолу, як-от: звертання, прощання, підписи та ін. Наприклад, у М. Куліша часто спостерігаємо розгорнуті у просторі й комунікативному просторі фрагменти зі складною структурою прощання й підписів (*Привіт вам і спасибі за листи. 16/X їду до Харкова. Звіди́ти напишу. Тисну вашу руку* (Куліш, 1990, с. 644)). Причому фрагменти дискурсу з діалогією спрямованістю мають координату комунікативного простору: *От поки і все. Сердечний привіт. ...Будете писати? За листа спасибі. Хоро-о-ший такий, ладушний лист* (Куліш, 1990, с. 640).

На нашу думку, морфологічна класифікація дискурсивів необхідна для вузького їх розуміння, тобто для ДС. У цій роботі розглядаємо

дискурсиви ширше, ніж ДС, і класифікацію ДС за морфологічними ознаками хоч і не використовуємо для створення власної класифікації, але враховуємо їхній морфологічний статус в описі типів дискурсивів в ЕД.

Висновковуємо, що хоча дискурсиви можуть бути виражені різними частинами мови, всі вони об'єднуються в **дискурсивно зумовлений функційний клас**, представники якого мають такі властивості: 1) слугують маркерами меж окремих сегментів дискурсу (епізодів, подій); 2) репрезентують зв'язок попередніх та наступних фрагментів; 3) виявляються на внутрішньофразовому та понадфразовому рівнях; 4) забезпечують змістову єдність усього тексту.

Для потреб комунікативно-прагматичного аналізу ЕД і його одиниць необхідна непротирічна типологія дискурсивів, яка б урахувала їхню природу й була зручним інструментом лінгвістичного аналізу. Розглянемо детальніше пропозиції науковців у цьому аспекті.

2.4.1. ТИПОЛОГІЯ ДИСКУРСИВІВ ЗА ФУНКЦІЙНО-СИНТАКСИЧНИМ І ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНИМ ПІДХОДАМИ

У класифікаціях дискурсивів з **функційно-синтаксичного** погляду знаходимо ДО на рівнях слова, словосполучення чи речення, що є важливим для ЕД.

Як уже зазначалось, серед дискурсивів знаходимо велику частку часток. В. Виноградов у 1938 році писав про частки в різноманітних функціях (Виноградов, 1938). Серед часток як одиниць мовлення, які слугують для вираження різних смислових відтінків слова чи цілого речення, вчений виділяв значну за складом групу підсилювально-обмежувальних часток. Вони виконують свою роль у певній синтаксичній позиції, знаходячись, більшою мірою, безпосередньо перед словом, яке виділяється чи посилюється, або відразу ж після нього, а іноді відносячись до всього висловлення і надаючи йому більшої виразності і переконливості (Виноградов, 1938, с. 501).

Пізніше в Академічній граматиці російської мови 1954 року уточнювалось, що більшість часток, які вносять відтінки значення у ціле речення, не мають постійного місця у реченні (Грамматика русского языка, 1954, с. 638).

Однак аналіз ДО, який знаходимо в працях зарубіжних лінгвістів у 70-ті та 80-ті рр. ХХ століття, побудовано з використанням формальної логіки і важкою для сприйняття метамовою (Horn, 1969; Hnatowicz, 1981; Bogusławski, 1980 та ін.). Більш того, застосування такої метамови часто ускладнює аналіз дискурсивів як частини природної мови.

Так, Д. Шифрін (Schiffrin, 1987, 2007), К. Аймер (Aijmer, 2002) та ін. аналізували дискурсиви за інтегрованим підходом, вважаючи, що, за їхньою термінологією, аналіз ДМ є частиною більш загального аналізу когерентності дискурсу — як мовець та слухачі інтегрують форми, значення та дії, щоб виробити загальний смисл з усього, що вимовляється (Schiffrin, 1987, с. 49). Д. Шифрін (Schiffrin, 1987, р. 328) вказує на те, що необхідний аналіз широкого кола типологічно різноманітного мовного матеріалу з метою з'ясування того, що лінгвістичні ресурси повинні мати для вживання у функції ДМ. Згідно з теорією Д. Шифрін (Schiffrin, 1987), ці елементи тексту забезпечують його зв'язність на всіх рівнях, що також характерне для ЕД.

П. Лекант (Лекант, 2002, с. 131) класифікує **вставність як комунікативно-прагматичну категорію**, яка потребує урахування позиції мовця. О. Топтигіна (Топтыгина, 2010, сс. 52–56) розглядає дискурсиви в руслі цієї категорії, називаючи їх **дискурсивні конектори (ДК)**, спираючись на бачення цієї категорії слів з огляду на комунікативний синтаксис, як його розуміє П. Лекант. Авторка зазначає, що статус вставних компонентів потрібно розглядати в аспекті комунікативної структури висловлення, що позиція вставного слова — це позиція підпорядкованості ремі, актуалізатора ремі, а саме вставне слово — одиниця висловлення, а не речення (Топтигіна, 2010, с. 54). Якщо з першим положенням варто погодитись, то останнє викликає певні сумніви. Розглядаючи вставні слова як синтаксичну категорію, доведеться визнати, що на рівні тексту вони є одиницями рівня речення, хоча не входять до його складу, тоді як у комунікативному синтаксисі їх можна назвати одиницями висловлення. Тобто, на наш погляд, ці дві кваліфікації не виключають одна одну, а існують у паралельних планах аналізу.

М. Ляпон (Ляпон, 1971) вважає природним розширення класу **вставних слів**, оскільки у процесі розвитку російської мови категорія втягує в себе нові засоби з різних мовних ресурсів. Цей процес пов'язаний, очевидно, з тенденцією до диференціації оцінних характеристик висловлення і призводить до модальної багатозначності речення, до його змістового поглиблення (Ляпон, 1971, сс. 198–199). О. Топтигіна (Топтигіна, 2010, с. 560), у свою чергу, допускає, що приєднання до класу вставних слів різних одиниць мови, наприклад, часток, зумовлене їхньою функцією як **модального кваліфікатора**, тобто самостійного елементу тема-рематичної структури висловлення, **актуалізатора ремі**. Не маємо сумнівів у тому, що це є істинним для часток, але, на наш погляд, справедливості такого аргументу для

всіх дискурсивних одиниць спірна. Частки дійсно є самостійним елементом тема-рематичної структури, буде справедливим віднести їх до модусної частини висловлення, але не всі з них мають модальну природу і здатні прийняти модальні значення. Тобто, як видається, не всі частки мають функцію модального кваліфікатора. Оскільки в цій роботі розглядаємо дискурсиви дещо ширше, ніж вставні елементи висловлення, така класифікація для нас неприйнятна.

Вважаємо справедливим розгляд дискурсивів з огляду на їхню позицію в реченні. Дійсно, синтаксичний критерій може бути кваліфікаційним для визначення слова як дискурсива чи частини мови. Так, у реченні *Я думаю, що справа нагальна* лексема *думую* виступає як повнозначне дієслово в головній частині складнопідрядного речення, а в реченні *Справа, думаю, нагальна* те ж саме слово є вставним і, отже, виступає дискурсивом. Але, на нашу думку, розгляд дискурсивів за синтаксичним критерієм не може бути використаний як основа типології дискурсивів в ЕД з огляду на те, що дискурсиви в широкому розумінні складають досить гетерогенний функційний клас, складники якого можуть виконувати різноманітні синтаксичні функції. До того ж, дискурсиви, які вжито в різних синтаксичних функціях, можуть мати подібне значення. Отже, така класифікація не була б інформативною, тому ми не використовуємо синтаксичний критерій у власній типології.

Дискурсиви як **реалізатори семантичної функції** розглядали В. Виноградов, Н. Шведова, А. Баранов, В. Плунгян, К. Рахіліна, Л. Кадомцева, К. Кисельова, К. Симонова, В. Чолкан та ін.

Заслуговує на увагу розвідка К. Кисельової про співвідношення логіко-комунікативних функцій слова в дискурсі і його вихідного лексичного значення. Дискурсивні одиниці *конечно, розуміється* та *естественно*, як відзначає авторка, залежно від контексту вживання в одних випадках описуються в словниках як частки, а в інших — як вставні слова, тобто їм притаманна суперечливість синтаксичної поведінки (Киселева, 1996, с. 2). На наш погляд, така різниця у трактуванні досліджуваних слів може пояснюватися не контекстом вживання, а різними підходами до їх описування: з позиції морфології і з позиції синтаксису. Вважаємо, що головним теоретичним набутком дисертантки є запропонована нею модель описування дискурсивних слів, яка дозволяє найбільш докладно й формально уявляти інваріантне й варіативне у їхній семантиці (Киселева, 1996, с. 3).

Як К. Кисельова (Киселева, 1996), так і А. Баранов, В. Плунгян та К. Рахіліна (Баранов, Плунгян и Рахилина, 1993) розуміють

ДО як такі, що, з одного боку, забезпечують зв'язність тексту і, з другого боку, найбезпосереднішим чином відбивають процес взаємодії мовця і слухача, позицію мовця: те, як мовець інтерпретує факти, про які він повідомляє слухачеві, як він оцінює їх з позиції ступеня важливості, правдоподібності, вірогідності та ін. Саме ці одиниці керують процесом спілкування: вони виражають істинні й етичні оцінки, пресупозиції, погляди, співвідносять, порівнюють і протиставляють різні твердження мовця чи мовців, які розмовляють один з одним та ін. (Баранов, Плунгян и Рахилина, 1993, с. 7).

У зарубіжній лінгвістиці граматикалізацією дискурсивів займався Р. Трілло (Trillo, 2001), який розробив поняття **дискурсивної граматикалізації** (*discourse grammaticalization*). Згідно з його теорією, дискурсиви — це елементи, які пройшли процес дискурсивної граматикалізації і набули у своєму семантичному / граматичному значенні прагматичний вимір, який має на меті інтеракцію. Унаслідок цього граматикалізовані дискурсиви зменшують важливість пропозиції, яку вони уводять (Trillo, 2001). Відповідно, Р. Трілло визначає три типи дискурсивів за їхнім семантичним наповненням: акатегорійні (**дейктичні дискурсиви**, виражені службовими словами, наприклад, *так, м-м, еге ж* — Ю. Н.), лексичні одиниці (наприклад, *чуєш, добре, чудово*) й лексичні композити (**граматикалізовані дискурсиви**, наприклад, *на мою думку; справа в тому, що; Боже мій* тощо — Ю. Н.). Вважаємо, що наведена класифікація цілком слушно відбиває варіанти семантичного наповнення дискурсивів, але не є досить інформативною й актуальною для їхнього аналізу, особливо в ЕД.

Дж. Е. Фокс Трі й Дж. С. Шрок (Fox Tree & Schrock, 2002), Фанг Гуо (Guo, 2015) та ін. відзначають варіабельність та багатфункційність як дві найважливіші риси дискурсивів (у їхній термінології ДМ). Фанг Гуо (Guo, 2015, р. 70) визначає ДМ як складний феномен, який включає, окрім іншого, текстуальні, прагматичні та когнітивні фактори, що взаємодіють між собою.

А. Баранов, В. Плунгян та К. Рахіліна досліджували, за їхньою термінологією, ДС, за семантичним підходом, базуючись на теорії французького лінгвіста Кюльолі. Згідно з цією теорією службова лексика, з одного боку, регулює розподіл семантичної інформації усередині плану змісту (пропозиція — пресупозиція — наслідки — настанова тощо), а також визначає послідовність прочитання мовленнєвого висловлення адресатом (Баранов, Плунгян и Рахилина, 1993, с. 10). Автори виділяють п'ять семантичних груп дискурсивів, які

різняться за віднесеністю до певних компонентів смислу і вважають за більш доцільне розглядати значення дискурсива як комплекс операцій (процедур) над планом змісту висловлення / тексту (Баранов, Плунгян и Рахилина, 1993, с. 10). Послугуючись цим методом, автори намагались уникнути проблеми розмежування значення дискурсивної одиниці і контексту, критеріїв виділення окремих значень та ін. На наш погляд, саме тому дослідникам вдалося передати внутрішні передумови, які визначають можливість і особливості вживання дискурсивної одиниці в різних контекстах, тобто її повноцінне функціонування в дискурсі.

З тієї ж причини, на нашу думку, значення на рівні великих семантичних блоків подано з урахуванням значення не лише самої дискурсивної одиниці, а, швидше, стійкої словосполучки якогось іншого елемента з нею, а отже, класифікація не лише семантична, а й семантико-синтаксична, отож проблема розмежування значення окремої дискурсивної одиниці і контексту залишається, хоч як її не намагались уникнути автори книги й учасники проекту. Іншими словами, значення дискурсива подано максимально формалізовано, абстраговано і стисло, що робить саму дискурсивну одиницю, на наш погляд, більш формальною, ніж вона насправді є, а значення колокацій **ДО + залежне слово** — максимально глибоким, хоча іноді різниця між ними буває настільки великою, що, як видається, можна виокремити такі колокації в окремі дискурсивні одиниці.

С. Молчанова (Молчанова, 2006) називає дискурсиви **дискурсивними конекторами** (далі — *ДК*). Дослідниця розглядає їх як конституенти функційно-семантичного поля, намагається виявити особливості їхнього вжитку в науковому та публіцистичному стилях з погляду теорії дискурсу та теорії функційних стилів. С. Молчанова (Молчанова, 2006, с. 3) формулює поняття ДК як одиниць, спільним значенням яких є значення відношення, які оформлюють зв'язок у тексті як мінімум між двома самостійними реченнями, що виражають зміст цього зв'язку, які передають інтенцію мовця і його ставлення до змісту висловлення.

Вітчизняна дослідниця О. Ілик (2014, сс. 78–79) проаналізувала декілька відомих класифікацій ДО та створила узагальнену функційно-семантичну класифікацію, виділивши класи дискурсів, що: 1. вказують на ставлення мовця до істинності (впевненість, реальність, правдивість висловлених суджень; невпевненість у висловлених судженнях); 2. виражають композиційно-змістову організацію

тексту (ДО висновку, підсумку, узагальнення, результату; ДО, що вказують на послідовність, перерахування, ступінь важливості тексту); 3. деталізують повідомлювану інформацію (поєднання, приєднання інформації; уточнення, корекції); 4. виражають емоційну оцінку (ДО, пов'язані з позитивними емоціями; ДО, пов'язані з негативними емоціями); 5. характеризують висловлення з точки зору суб'єкта оцінки (ДО суб'єктивації повідомлюваного; ДО об'єктивації повідомлюваного); 6. Виражають протиставну семантику, більшу або меншу міру допустовості.

О. Ілик (2014, с. 79) доводить, що функційно-семантична класифікація ДО якнайкраще відповідає їхній природі, а частиномовна класифікація є другорядною, оскільки для таких одиниць, як дискурсивні слова, на перший план виходять їхні функції в дискурсі, а не частиномовна характеристика. Зауважимо, однак, що, незважаючи на всі переваги класифікації О. Ілик, зокрема її докладність, авторці не вдалося охопити всі ДО (в основному враховані однослівні дискурсиви), а також оминати деяку суперечливість у своїй класифікації. Так, дискурсиви на позначення впевненості й невпевненості О. Ілик уналежнює по різних підпунктів, що, на нашу думку, не є доцільним, оскільки у більшості випадків ці значення існують у межах одного діапазону й розташовані на протилежних крайніх точках однієї шкали. Тракткування ж відтінків значення як упевненості або невпевненості здебільшого суб'єктивне.

Серед науковців, які також виділяють групи дискурсивів за функційно-семантичним критерієм, слід відзначити, зокрема, І. Огієнко (2009, с. 14), яка, досліджуючи дискурс болгарських мас-медіа, виділяє такі групи дискурсивів, називаючи їх ДС: 1) суб'єктивної оцінки (упевненості, невпевненості, заперечення, байдужості, бажаності); 2) емоційної оцінки (пов'язані з позитивними та негативними емоціями); 3) міри ознаки (інтенсифікації та квантифікації); 4) релятивні (поєднання та уточнення). Вважаємо таку класифікацію важкою в застосуванні, оскільки суб'єктивна оцінка є, на нашу думку, дуже широкою категорією, яка включає в себе емоційну оцінку як один із компонентів. До того ж, значення упевненості / невпевненості, які авторка відносить до суб'єктивної оцінки, можна вважати проявами міри ознаки.

Таким чином, незважаючи на виявлені позитивні моменти, жодна з розглянутих класифікацій не позбавлена суттєвих недоліків і жодна з них не враховує специфіку функціонування дискурсивів саме в ЕД.

2.4.2. ТИПОЛОГІЯ ДИСКУРСИВІВ У ПРАГМАТИЧНО-КОМУНІКАТИВНІЙ І КОГНІТИВНІЙ ПАРАДИГМАХ

У прагматично-комунікативній парадигмі дискурсиви розглядали Дж.-О. Остман (Östman, 1981); Б. Фрейзер (Fraser, 1990); С. Засекін (Засекін, 2001); О. Топтигіна (Топтыгина, 2010); Л. Дерá, Б. Корніллі й П. П'єтрандреа (Degand, Cornillie and Pietrandrea, 2013) та ін.

Деякі зарубіжні дослідники, такі як Дж.-О. Остман (Östman, 1981) й Б. Фрейзер (Fraser, 1990, pp. 386–387), вважають ДМ (або ДЧ) підкласом **прагматичних маркерів / прагматичних часток** (далі — ПМ й ПЧ), хоча вживають на їхнє позначення різні терміни. Дж.-О. Остман заявляє, що ПЧ однаково функціують в усіх мовах. Дослідник стверджує, що відповідні один одному класи ПЧ існують в різних мовах, й, можливо, для кожної ПЧ існує прототип значення або функція, і ця функція незалежна і може бути віднайдена з реально існуючих випадків вживання ПЧ.

Для позначення того класу слів, що інші зарубіжні лінгвісти називають ДМ, Дж.-О. Остман вживає термін «прагматична частка». Цей термін є цілком актуальний у наш час, оскільки лексема «частка» в Дж.-О. Остмана передає не частиномовну приналежність, а змінюваний, рухомий, потенційно усуваний компонент прагматичної структури висловлення.

Дж.-О. Остман вважає, що ПЧ можуть розглядатися на різних рівнях, одна і та ж частка — теж. Наприклад, *I guess* (укр. (Я) думаю — Ю.Н.) на рівні висловлення означає ступінь упевненості мовця, а на текстовому рівні — співвіднесеність одного висловлення або тексту, або репліки у діалозі з іншим висловленням чи іншою реплікою. Аналізуючи цю ПЧ з соціолінгвістичного погляду, автор вказує, що її частіше вживають жінки у спонтанній розмові, і зовсім в іншій манері, ніж чоловіки.

Дж.-О. Остман визнає (Östman, 1981), що потенційно ПЧ можуть одночасно мати одну або декілька функцій. Він стверджує, що і структурні, і функційні перспективи необхідні для того, щоб забезпечити повноцінну характеристику ПЧ. Автор спостерігає між вживанням прагматичної частки у дискурсі та його «спонтанністю» тісний зв'язок. Він висловлює думку, що існування першого вказує на існування другого, а вживання ПЧ підтримує непідготовлене мовлення, і це означає, що природа дискурсу — експромт.

Якщо у висловленні вживається ПЧ, то граматичний плин речення переривається нею, речення стає граматично фрагментованим, часто з цього виходить те, що Дж.-О. Остман називає граматично

девіантним реченням. Дослідник пропонує визнати, що якщо речення граматично девіантне, воно спонтанне, з чим ми погоджуємося, вважаючи у якійсь кількості випадків такий постулат справедливим. Однак постульована Остманом теза про пряму залежність вживання ПЧ й невідповідності мовлення видається такою, що обмежує сам корпус ПЧ, оскільки, на нашу думку, далеко не всі дискурсиви позначають спонтанну мовленнєву діяльність.

Дж.-О. Остман також стверджує, що ПЧ з'являються в дискурсі у результаті планування. Мовець може планувати свої висловлення мовчки (застосовуючи паузи) і лінгвістично (вживаючи такі ПМ, як *Мм*). Останній варіант може вибиратися мовцем з метою переконатись, що співрозмовник не використає це мовчання для власного вислову; тоді мовець «тягне час», використовуючи відповідну прагматичну частку. Вважаємо, що таке вживання є своєрідною комунікативною стратегією мовця, яка має забезпечити йому збереження ініціативи, продовження його черги у діалозі.

Дослідник також стверджує (Östman, 1981), що в імпровізованому мовленні «планування» та «ввічливість», які є важливими факторами поведінки людей, впливають на вживання ними ПЧ. Планування є орієнтованим на мовця і прямо впливає на зміст і форму висловлення, фокусується на когнітивних аспектах мовної поведінки. Ввічливість є орієнтованою на інтеракцію комунікантів і впливає на форму та зміст непрямо, є соціальним поняттям.

Погоджуємося з тим, що за продуктом комунікації стоять причини та процеси соціально-психологічного характеру, і вважаємо надзвичайно цінним спостереженням Дж.-О. Остмана те, що прагматичні частки не бувають випадковими явищами в мові, їхнє вживання регулюється як лінгвістичними, так і комунікативними правилами побудови дискурсу. Вважаємо за необхідне враховувати думку Дж.-О. Остмана про те, що для адекватного опису ПЧ в межах універсальної системи їхнього опису необхідно зважати як на їхні лінгвістичні характеристики, так і на характеристики їхньої взаємодії та їхні функції.

Б. Фрейзер у праці «Прагматичні маркери» (*Pragmatic Markers*) (далі — *ПМ*) виробив власну класифікацію цих елементів дискурсу. Це: 1) базові маркери (*basic markers*); 2) маркери-коментарі; 3) паралельні маркери; 4) дискурсивні маркери. Згідно з цією класифікацією, ДМ є підкласом ПМ (Fraser, 1990, pp. 386–387).

Особливо цінним для нас є те, що дослідник, на відміну від багатьох інших, включає до класу, за його термінологією, ПМ не лише окремі слова й словосполучення, але й цілі висловлення, а також звертання.

Однак учений не визнає дискурсивами модальні частки, модальні слова, вигуки і вокативи, оскільки останні додають інформацію до повідомлення, і не позначають відношення між сегментами повідомлення. За Б. Фрейзером, усі ці елементи є прагматичними ідіомами, які можуть вживатися як повне, незалежне повідомлення (Fraser, 1999). На відміну від Б. Фрейзера, у своє розуміння дискурсивів включаємо вищепераховані елементи, оскільки, на нашу думку, вони додають інформацію не до пропозиційної частини висловлення, а до її модусної частини.

В аплікації на українську мову ми також спостерігаємо парентетичні висловлення на вираження коментаря, окремі повідомлення, які відносяться до наступного сегменту (*чесно кажучи, очевидно тощо*), але, за Б. Фрейзером, не виражають відношення між сегментами дискурсу і є не ДМ, а прагматичними маркерами-коментарями (cf. Fraser, 1996b). Проте, на нашу думку, подібні елементи виражають евіденційність або акцентоване авторство. З тієї ж причини автором не включені до корпусу ДМ частки та вигуки на позначення фокусу (*навіть, тільки, тільки-но*) та пауз (*Хмм...; Добре.../Так...; Ох...; Ах...*). Слід зазначити, що вітчизняні лінгвісти відносять ці і подібні елементи до дискурсивів, на що ми також пристаємо.

Інтегрований підхід до вивчення дискурсивів (ДМ) демонструють Л. Фанг та К. Картер (Fung and Carter, 2007), коли пропонують такий погляд на ДМ, коли ті визнаються соціально чутливими і прагматично важливими (Fung & Carter, 2007). На основі підходу, орієнтованого на корпус цих одиниць, автори створили багатокатегорійну модель, яка включає інтерактивний (**комунікативний** — Ю. Н.), референтний, структурний та когнітивний аспекти. Результати їхнього дослідження доводять, що як для носіїв мови, так і для тих, хто її вивчає, ДМ формують частину базової «тканини» розмови в дискурсі і є корисними засобами, які організують мовленнєву діяльність та координують її структуру у всіх аспектах. В **комунікативному аспекті** дискурсиви використовуються як засоби для створення сукупної бази позначення та активізації спільного для комунікантів знання, ставлення до чогось та реакцій на щось (*фонових знань*, які виступають основою спільних пресупозицій — Ю. Н.).

Л. Дегá, Б. Корніллі й П. П'єтрандреа (Degand, Cornillie and Pietrandrea, 2013, p. 15) розрізняють дискурсиви (ДМ) та модальні частки і відзначають, що обидва класи елементів виконують індексальну функцію, але ДМ пов'язують частини дискурсу з іншими його частинами, у той час як модальні частки кваліфікують мовленнєві

акти відносно контексту, заданого прагматичною пресупозицією. Розуміючи поняття дискурсива дещо ширше, вважаємо, що всі описані елементи мови (дискурсивні маркери та модальні частки) є дискурсивами, які виконують різні функції.

Дж. М. Фуллер (Fuller, 2003) досліджує використання дискурсивів, які називає *ДМ*, в англійській мові в контексті двомовності, інтерв'ю та повсякденних розмов. Авторка намагається визначити роль *ДМ* у встановленні ролі мовця в інтеракції. Дослідниця доводить, що ролі мовця разом зі стосунками між співрозмовниками впливають на вживання і локацію *ДМ*. Вона пише, що деякі маркери, такі як *well*, *oh* та *you know* (укр. *так / добре, о!, знаєте* — *Ю. Н.*) виявляють різні патерни вживання, якщо базуються на різних мовних контекстах. З позицією дослідниці варто погодитися: стосовно дискурсивів, які вживаються в ЕД, це спостереження є справедливим, більш того, існують цілі групи дискурсивів, які «спеціалізуються» на маркуванні певних частин листа, «закріплені» за ними.

ДО у прагматичному аспекті розглядала й О. Вікторова, яка приймає термін *дискурсиви*, а пізніше — *комунікативи*, щоб уникнути питання про частиномовну віднесеність цих слів. Услід за С. Андреевою (Андреева, 2005а), вона визнає існування комунікативно-організувального (допоміжного) рівня та комунікативно-інформативного (основного) рівня мови. О. Вікторова об'єднує класифікації макрофункцій мови М. Хелідея (ідеаційна (когнітивна), міжособистісна (комунікативна), текстова (синтаксична)) та С. Андреевої (фатична, комунікативна, дискурсивна та емоційно-чуттєва). Останню, емоційно-чуттєву, на думку О. Вікторової (Вікторова, 2016, с. 11), не слід брати до уваги, оскільки цей тип інформації дискурсивами, як правило, не виражається, з чим ми, однак, не можемо погодитися. Як і С. Андреева (Андреева 2005а, сс. 95–96), авторка вважає, що дискурсиви є допоміжними комунікативними одиницями, вони не мають самостійного значення у дискурсі, а тільки організують його.

Зазначаючи, що дискурсиви не формують єдиного функційного класу одиниць, не мають чітких меж і власних диференційних структурно-семантичних і функційних ознак, О. Вікторова (Вікторова, 2016, с. 11) вводить більш загальний клас одиниць — комунікативи і пропонує визнати основним критерієм їхнього виділення функційну спрямованість дискурсивів у комунікації. Так, комунікативи-інформативи вона вважає основними комунікативними одиницями, а комунікативи-фативи — допоміжними, оскільки

вони лише доповнюють одиниці, що несуть актуальну інформацію (Вікторова, 2016, с. 12). Справді, Р. Якобсон під фатичною функцією розуміє повідомлення, призначене для встановлення, продовження або припинення спілкування, тобто для перевірки каналу зв'язку, а також для того, щоб привернути увагу співбесідника та утримати її у разі необхідності (Якобсон, 1975, с. 355).

О. Вікторова (Вікторова, 2016, с. 13) доводить, що деякі дискурсиви поєднують у собі функцію допоміжну з інформативною, тобто є синкретичними, а також що, функціуючи одночасно і як дискурсивні маркери, і як носії пропозиційного смислу, вони не можуть належати до одного класу, що, на нашу думку, є досить логічним.

Окремо авторка розглядає авторизовані конструкції. У широкому розумінні вона включає до цієї категорії вставно-модальні слова і конструкції, частки, сполучники, модальні слова, слова повнозначних частин мови і вигуки, прирівнюючи їх до поняття *допоміжні комунікативні одиниці* (Вікторова, 2016, с. 12). Таким чином, авторка не проводить чіткої межі між дискурсивами і комунікативами, не розрізняючи достатньо чітко сфери вживання і обсяг цих термінів.

Такі дискурсиви, як *на наш погляд*, *по-моєму* авторка відносить до власне дискурсивів, а синонімічні їм одиниці з дієсловами в теперішньому чи минулому часі за винятком дієслів на позначення вираження думки, — до синкретичних, таких, що поєднують фактичну і додаткову інформацію (Вікторова, 2016, с. 13). Однак, якщо взяти, наприклад, дискурсивні слова *скажімо* або *як би я сказала, сказала б* та ін., то інформативної функції їм явно бракує. Окремо розглядається лексема *може*, яка, на думку Вікторової, є синкретичною у словосполучі *може зміниться*, передає і основну інформацію (фактуальну), і допоміжну. Дозволимо собі не погодитись з таким твердженням: незважаючи на те, що *могти* є модальним дієсловом з визначенням лексичним значенням, воно містить, на наш погляд, лише модусну інформацію. Так, у СУМ знаходимо таке визначення *могти*: «1. Бути в стані, в силах що-небудь робити. 2. Означає можливість дії, вираженої інфінітивом» (СУМ, 1973, с. 774).

О. Вікторова запропонувала власну класифікацію, засновану на прагматичному критерії. Дослідниця виділила дві великі групи комунікативів: комунікативи-фативи і комунікативи-інформативи. Перша група поділяється на три менші: процесиви слухача (ресептиви-стимулятиви, прості ресептиви, ресептиви-коенсиви), процесиви мовця (доцентрові та відцентрові) та коенсиви. Як на наш погляд, такий розподіл цілком слушний з огляду на прагматичні критерії, але

викликає сумнів доцільність поділу на комунікативи мовця і слухача, оскільки очевидно, що вони можуть виражати одні й ті ж значення.

Цікавим є досвід вивчення дискурсивів, які є одночасно граматициними і прагматичними операторами (В. Гладров, Є. Уздинська, О. Вікторова), зокрема сурядні сполучники *а, але* можуть, крім граматичного значення протиставності, виражати і прагматичне значення як додаткові аналізатори, які показують сутність зв'язків між елементами речення.

Польська дослідниця А. Вежбицька (Wierzbicka, 1986, p. 519) називає ДМ «маленькими словами, такими як *well, why* чи *even (так / ну, чому чи навіть — переклад наш. Ю. Н.)*, які є тим, що відрізняє людську мову від мови робота». Вона впевнена, що саме ці маленькі слова передають квінтесенцію людської комунікації, і розглядає тринадцять підходів до їхнього вивчення (Wierzbicka, 1986, p. 519–534), а саме:

1. Підхід «лексичного еквівалента», який А. Вежбицька вважає найпростішим, і який визнає правомірною повну відповідність певних дискурсивів один одному, що не є добре.
2. Функційний підхід (“functionalist” approach), згідно з яким характеризується функція дискурсивів у конкретному контексті.
3. «Конверсативний» чи «дискурсивний» підхід, пов'язаний зі структурою розмови, а отже, вважаємо, й з конверсативним і дискурсивним аналізом. Авторка зазначає, що цей підхід «вводить партикули із тіні».
4. Підхід «абстрактного пояснення» шляхом прикріплення абстрактних дескриптивних ярликів до партикул. Для прикладу, ми спостерігаємо такий підхід у Кюльолі та його послідовників.
5. «Логічний» підхід, який передбачає переклад певних партикул на цільову мову.
6. «Перформативний» підхід, сутність якого у тому, щоб аналізувати партикули через перформативні дієслова.
7. «Скалярний» підхід, згідно з яким різні партикули класифікуються за позиціями, які вони займають відносно семантичного «континууму».
8. «Радикально-прагматичний» підхід, який, на противагу «скалярному», приписує часткам семантичні експлікації.
9. Підхід «здорового глузду» або «перефразування», коли частки свідомо перефразуються.
10. Підхід семантичних примітивів, який націлений на виявлення семантичної цінності партикули шляхом її перефразування.

11. Підхід «за Локком», коли для вирахування значення партикули потрібно реконструювати речення з нею через інтроспекцію. Цей підхід також передбачає споглядання того, що «відбувається у нашому мозку».
12. «Лейбніціанський» підхід, комплементарний «Локковому», пропонує формулу, яка задовольнятиме, за словами авторки, усі приклади партикул. За цим підходом полісемія серед часток також можлива, як і серед повнозначних частин мови.
13. Підхід «екземпліфікації вживання» (“example of use”) визнає правомірною ілюстрацію вживання партикул шляхом наведення прикладів їхнього вживання замість «методу наведення синонімів».

Вважаємо теоретичні викладки авторки цінними, особливо близькі нам функційний і конверсативно-дискурсивний підходи, які ми приймаємо й використовуємо для власне аналізу дискурсивів в епістолярії М. Куліша. У цій роботі ми розглядаємо ДО ширше, ніж А. Вежбицька, але визнаємо влучним спостереження дослідниці, що ДО є тим, що відрізняє мову людини від мови робота. На нашу думку, саме це спостереження дозволяє визнати, що дискурсиви виконують функцію формування ідіостилу, що ми й використовуємо у своєму дослідженні.

Вітчизняний лінгвіст, дослідник дискурсивних слів Ф. Бацевич також використовує прагматичний підхід до вивчення ДО. Учений не пропонує окрему класифікацію дискурсивів, проте виділяє та об'єднує деякі дискурсиви у групи за прагматично-семантичними критеріями (Бацевич, 2010):

- дискурсиви, скеровані на: внутрішній світ адресанта (*ну*); зміст повідомлення (*навіть, типу*); внутрішній світ адресата (*бачиш, чуєш, знаєш*);
- дискурсиви, що коментують ментальні процеси в свідомості мовця (*ось, так би мовити*);
- дискурсиви, скеровані на контроль ментальних процесів адресата (*розумієш, січеш*);
- дискурсиви наукового дискурсу (*таким чином, підсумовуючи сказане, отже, по-перше, по-друге, насамкінець*);
- дискурсиви розмовного дискурсу (*ну*);
- дискурсиви «об'єктивізованого» коментаря (*як свідчать дані, таким чином, можна з упевненістю твердити, з цього випливає*);
- дискурсиви, що демонструють щирість, симпатію, особисту заангажованість особою співрозмовника (*знаєш, чуєш, бачиш, ну, ось*);

- дискурсиви, об'єднані семантико-прагматичною ознакою — «мовець допускає те, до чого відсилає зміст висловлення», загальний смисл — «допустовість» (*зрештою, втім, однак, проте*).
- дискурсиви, що показують ставлення мовця до істинності (*мабуть, можливо, здається, аякже*).

Вважаємо, що виокремлені Ф. Бацевичем смисли слушно виділені й складають докладну типологію, яку ми приймаємо й враховуватимемо при створенні власної типології дискурсивів в ЕД.

Методи дослідження шведської авторки К. Аймер засновані на корпусному вивченні як однієї, так і декількох мов. Дослідниця визначає ДЧ як повністю або частково граматикалізовані елементи, у яких прагматичні функції (текстуальні та фатичні) превалюють над «прямим» значенням, яке може бути лексичним або референційним. За К. Аймер, ДЧ можуть бути орієнтовані в дискурсі на плин інформації або вперед, або назад (Aijmer, 2002).

Підхід К. Аймер загальний, корпус-орієнтований, «від початку до кінця», тобто починається з лінгвістичного опису кожної ДЧ. Відмовляючись від таких технік аналізу, як теорія мовленнєвих актів та теорія релевантності, дослідниця бере за основу функційну перспективу і застосовує багато дискурсивно-аналітичних технік. Множинні функції ДЧ, зазначає авторка, часто можна пояснити референцією до таких лінгвістичних факторів, як колокації, просодія і належність до певного типу тексту. Дослідниця шукає ядерне значення для кожної частки, відносячи різні її функції до цього первинного значення чи прототипу (те, що вона називає «модифікований мінімалістичний опис» (Aijmer, 2002, р. 21)).

На відміну від Д. Шиффрін, яка застосовує аналіз ДМ на всіх рівнях дискурсу, К. Аймер вважає достатнім виконати свій аналіз на двох макрорівнях — текстуальному та інтерактивному (interpersonal). Науковець відзначає, що ДЧ на текстовому рівні можуть функціювати на рівні зв'язності, на інтерактивному (комунікативному — Ю.Н.) рівні — виступають у складі виразів на позначення евіденційності, можуть бути обмежувачами або посилювачами, можуть виражати ввічливість для продовження своєї репліки та ін. (Aijmer, 2002, р. 21).

Для К. Аймер важливі дві головні кваліфікації ДЧ. Це їхня індексальність та граматичний статус. Індексальність для дослідниці — це зв'язок ДЧ з відношенням до чогось, з учасниками та з текстом (Aijmer, 2002, р. 39). Авторка зазначає, що ДЧ, як і інші індексальні елементи, вимагають для свого декодування побудови багатьох

логічних припущень. Індексальність (indexicality) грає певну роль у процесах граматикалізації чи прагматикалізації ДЧ. Саме індексальні риси та граматикалізація обумовлюють поліфункційність ДЧ та їх повний перехід у категорію ДЧ як повноцінних ДЧ. Прагматичні функції ДЧ виводяться з їх пропозиційного значення шляхом граматикалізації та на основі прагматичних принципів (наприклад, логічного припущення). Слід також відзначити, що авторка розглядає граматикалізацію у ключі, визначеному П. Хопером (Р. Norper) й Е. Траго (Е. Traugott).

С. Засекін (2001, с. 4) розглядав дискурсиви у когнітивному та прагматичному аспектах як один із засобів когерентності в діалогічному тексті. Теоретична модель дискурсивної когерентності, розроблена С. Засекиним, на його думку, дає змогу визначити типи когерентних відношень у діалогічному дискурсі й описати функції ДМ (у його термінології). Автор розглядає ДМ як **прагматичні маркери**, бо вважає, що у **діалогічній фазі дискусії** комуніканти вживають ДМ, які позначають не семантичний, а **прагматичний** тип відношення, тобто зв'язки між мовленнєвими актами (Засекін, с. 13). ДМ з *другого боку*, наприклад, віднесено до прагматичних маркерів на позначення контрасту, але ми вважаємо, що, по-перше, потрібно враховувати той факт, що аналізована мовна одиниця, вставне слово, складається з двох частин (*з одного боку...*, *з другого боку*), і по-друге, тоді на перший план виходить вираження авторського міркування, яке, можливо, містить поряд із головним значенням і контрастивні відношення. Дослідник значно звузив обсяг категорії дискурсивів, залучивши до неї лише ті одиниці, які є зв'язковими елементами дискурсу. Таким чином, дискурсиви на позначення емоцій, на позначення авторства, вставні модальні слова та ін. залишаються поза межами цієї категорії. Ми не приймаємо такий погляд на склад дискурсивів і розширюємо обсяг цього поняття, вважаючи всі вищеназвані підкласи складниками цієї семантико-прагматичної категорії.

М. Хартман (Hartman, 1986), К. Ізуцу та М. Ізуцу (Izutsu and Izutsu, 2013) фокусують свою увагу на таких значеннях модальних часток: афективні (*affective*), на позначення ставлення (*attitudinal*), на позначення думки (*opinionating*), на позначення ілюкативних зв'язків. З огляду на функційність та універсальність такого розподілу, вважаємо можливим взяти його за основу своєї класифікації дискурсивів.

Коли ж ідеться про використання дискурсивів в епістолярному дискурсі, на перше місце виходять функції саморепрезентації

та впливу. Так, П. Грайс (Grice, 1971), досліджуючи поняття *значення*, вказував, що воно повинно, попередусім, розглядатися в контексті впливу мовця на слухача.

У процесі дослідження ЕД, на нашу думку, слід розглядати його одиниці, зокрема й дискурсиви, услід за К. Аймер, С. Засекіним, К. Ізуцу й М. Ізуцу та ін. на комунікативно-прагматичному рівні, оскільки, як ми виявили раніше, ЕД має діалогічну природу.

Як відомо, **дискурсивні слова та конструкції з погляду когнітивної лінгвістики** розглядаються як одиниці мовного впливу.

Психологи давно помітили, що в будь-якому тексті закладено певний потенціал впливу (Леонтьев, 1972, сс. 30–33). За словами З. Фрейда (Фрейд, 1989, с. 448), слова викликають емоції і, в цілому, виступають засобом, за допомогою якого ми здійснюємо вплив на наших близьких. У психології над проблемою мовленнєвого впливу працювали М. Еріксон, О. Леонтьев, Л. Кисельова, С. Коледа, І. Черепанова та ін. Серед лінгвістів з погляду дискурсології цю проблему вивчали М. Алефіренко, В. Борботько, Г. Почепцов; з погляду когнітивістики — О. Кубрякова, В. Маслова, О. Селіванова, Е. Шуберт та ін.

Зокрема, Е. Шуберт (2006) присвятила свою роботу вивченню мовного впливу в когнітивному аспекті, у якій дослідила одиниці всіх рівнів мови як одиниці впливу у різних видах дискурсу. Дослідниця вивчила специфічні дискурсивні одиниці впливу та зіставила дані дискурсів у трьох мовах — російській, англійській і французькій. Так, вона довела, що в різних видах дискурсу як одиниці впливу можуть виступати одиниці всіх рівнів — фонологічного (фоносемантичне наповнення); просодичного (систематичність в ритмічності впливаючого мовлення); соматичного (мета-лінгвістичного); лексико-семантичного (зв'язок між словниковим запасом і галуззю застосування тексту впливу); морфо-синтаксичного (зв'язок між граматичним складом впливаючого мовлення і настановою реципієнта); екстралінгвального (Шуберт, 2006, с. 4). Авторка підкреслює, що в ролі специфічних дискурсивних одиниць, які безпосередньо забезпечують вплив, найбільш поширеними є паремійні одиниці, культурно-мовні стереотипи. Е. Шуберт включає до цього класу стійкі порівняння та дискурсивні ідіоми, але не дає їхньої чіткої класифікації.

На нашу думку, надзвичайно корисним для розуміння макроструктури ЕД й перебігу інформації в ньому є погляди Р.С. Сінклера й М. Уорена. М. Уорен у книзі «Риси натуральності в розмові» (Warren, p. d., p. 182) цитує дослідника когнітивного напрямку

Р. С. Сінклера (Sinclair, 1988, p. 20), який пропонує в надзвичайно узагальнених рисах уявляти дискурс як тричленну структуру:

P, на позначення висловлення ПРОПОЗИЦІЇ, заперечення, нав'язування або визначення власної позиції (proposing, opposing, imposing, positing);

R, на позначення РЕАКЦІЇ, тобто реакції на висловлену думку;

D, на позначення ОЦІНКИ визначення попередніх реплік як стимул і реакція на нього.

М. Уорен (Warren, n. d., p. 182) вважає, що можна презентувати послідовність **P — R — D** на різних рівнях, організовану як ієрархію такого типу, що пропонується ним як базис **добре сформованого тексту**.

Подібно до структури **добре сформованого тексту** Р. С. Сінклера (Sinclair, 1988), вважаємо можливим уявити корпус усіх дискурсивів на позначення ілокутивних актів, структури, емоційно-оцінних відношень та ін. поділенням згідно з їхніми загальними функціями в дискурсі: **P** (позиціонування, тобто асертація) — **R** (реакція на позиціонування — реактивні дискурсиви) — **D** (визначення обидвох попередніх, їхнє оцінювання — структурувальні, підсумовувальні, оцінні дискурсиви). Вважаємо також, що така узагальнена схема справедлива для епістолярного дискурсу й може співвідноситися з ним.

Подібний розподіл вважає можливим на матеріалі української мови і Ф. Бацевич. У монографії «Частки української мови як дискурсивні слова» він пише, що можна поділити частки української мови на три групи за напрямком руху інформації в спілкуванні:

- 1) **ретроспективні**, тобто скеровані на попередню інформацію (слова співбесідника, власні роздуми тощо);
- 2) **проспективні**, тобто скеровані на розгортання наступної інформації;
- 3) **двоскеровані**, тобто такі, що ніби підсумовують сказане і намічають шляхи до розвитку нової теми, «скріплюють» попередній контекст з наступним його розгортанням (Бацевич, 2014, с. 45).

Хоча класифікації Р. С. Сінклера — М. Уорена та Ф. Бацевича засновані на різних підходах, когнітивному та комунікативному, у них простежується однакова орієнтація на дискурс як породження комунікації. Предметом класифікації Р. С. Сінклера — М. Уорена є текст, а ширше, дискурс, тобто вона розроблена для структурування всього корпусу дискурсу. У Ф. Бацевича класифікація обіймає фрагменти загального корпусу дискурсу, які виступають дискурсивними словами. У Р. С. Сінклера джерелом його тричленної структури дискурсу

є сприйняття мовця, того, хто породжує комунікацію, і її результатом є дискурс. У Ф. Бацевича джерелом класифікації виступає сам дискурс, а точніше, його інформативна функція.

Слід погодитися з тими дослідниками, які вважають, що дискурсиви виступають одиницями мовного впливу на всіх рівнях мови. Більше того, якщо розглядати дискурс у цілому, то саме дискурсиви займають в ньому лівову частину засобів впливу і тому потребують відповідної класифікації, яка б враховувала й цей фактор.

2.4.3. ТИПОЛОГІЯ ДИСКУРСИВІВ В ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДИСКУРСІ

Зваживши переваги й недоліки проаналізованих типологій дискурсивів у різних наукових парадигмах і розуміючи «окремість», особливість епістолярного дискурсу, про характерні риси якого йшлося в першому розділі, маємо на меті створення окремої типології, яка б задовольняла потреби комунікативно-прагматичного лінгвістичного аналізу саме цього типу дискурсу.

Для ЕД, наприклад, важливе розуміння локації дискурсивів відповідно до його матрично-рамкової організації, ініціальність чи реактивність епістоли та ін. Так, Дж. М. Фуллер (Fuller, 2003) намагається визначити роль ДМ (термінологія автора) у встановленні ролі мовця в інтеракції. Дослідниця доводить, що ролі мовця разом зі стосунками між співрозмовниками впливають на вживання і локацію ДМ. Вона пише, що деякі маркери виявляють різні патерни вживання, якщо базуються на різних мовних контекстах. Із позицією дослідниці варто погодитися: стосовно дискурсивів, які вживаються в ЕД, це спостереження є справедливим, більш того, існують цілі групи дискурсивів, які «спеціалізуються» на маркуванні певних частин листа, «закріплені» за ним, різняться відповідно до типу листа (ініціальний, лист-відповідь; лист-прохання, дружній лист чи різновиди офіційно-ділового листа).

Серед типологій ДО в ЕД, безумовно, заслуговує на увагу **класифікація Н. Павлик**, що частково відбиває належність таких одиниць до мовленевих актів, ураховує різні типи листів (приватні, побутові, публіцистичні, ділові, наукові та художні) та особливості саме українського ЕД. Дослідниця виокремила дев'ять типів дискурсивних одиниць, які виступають складовими епістолярних текстів. Насамперед, Н. Павлик (2005) розділила усі ДО на дві великі групи за їх функційними і структурними ознаками: загальнотекстові ДО та специфічні ДО.

До **загальнотекстових ДО** авторка віднесла такі типи:

1. Директивні вислови, що репрезентують волевиявлення адресантів: прохання, порада, дозвіл, заклик, застереження, бажання, наказ, команда. Вона також виявила використання супутніх експресивних засобів, які надають директивам більш стриманого, послабленого характеру, зокрема дієслів недоконаного виду, звертань, вставних слів, формул мовного етикету. Вважаємо таке виділення за типом ілокуції цілком допустимим, але зауважимо, що частиною структури епістоли, зачасту займаючи в ній певне місце, є не лише ДО, які виражені директивами, а й іншими типами ілокуції.
2. Авторизовані наративні моделі. Повідомлювані формули, або наративи, розглядаються Н. Павлик як розповідь про деяку послідовність подій, що відбуваються. Подія ж розуміється як зміна вихідної ситуації — зовнішньої чи внутрішньої, або ментальної. У тематичному плані, вважає авторка, наративні конструкції містять повідомлення у вигляді сюжетної розповіді про особисте життя чи професійну діяльність дописувача, цікаві випадки з життя спільних знайомих або з власного (Павлик, 2005, с. 11). Однак приватні листи, за спостереженнями інших дослідників, політематичні, тому авторизованими наративними моделями в такому разі доведеться вважати чи не весь текст листа. На нашу думку, до такої чи подібної категорії слід відносити лише ті, які мають типову для окремого автора форму, містять конвенційні для його епістолярного ідіостилю елементи.
3. Засоби вираження емоційного стану, серед яких найбільш поширеним є експресиви, або емоційно забарвлена лексика, за допомогою якої описуються почуття, а також передаються емоційні відтінки в оцінці явищ, подій, людей тощо. Вважаємо, що виділення такого підтипу є недоцільним (див. коментар до п. 1 класифікації Н. Павлик).
Водночас, цілком згодні з висновком Н. Павлик, що неабияку роль в експресивній лексиці займають **просторічні слова та вирази**, які віртуально зменшують відстань між учасниками епістолярної комунікації. Причому, чим більш фамільярною та лайливою є просторічна лексика, тим меншою є соціальна відстань між комунікантами.
4. Питальні та окличні речення в ролі дискурсивних одиниць. У структурі різних типів епістолярної комунікації особливий акцент припадає на питальні речення, що виконують функцію одного із засобів отримання необхідної інформації. Граматично вони оформлюються питальними частками *чи, хіба, невже*,

питальними займенниками або прислівниками **чий, що, як, куди, чому**, які стоять на початку речення. На нашу ж думку, лише питальні речення, які виконують інші функції на додаток до функції інформаційного запиту, можуть вважатися дискурсивами, про що йтиметься в наступному розділі.

5. Маркери соціального статусу, які вживаються відповідно до формального та неформального рівня комунікації, позначеного обов'язковим дотриманням вимог, зумовлених ієрархією у стосунках, розбіжністю у віці, терміном знайомства тощо. Н. Павлик (Павлик, 2005, с. 12) зазначає, що показниками неформального рівня комунікації виступають особові займенники 1-ї і 2-ї особи однини та множини (*я, ми, ти, ви* та їх відмінкові форми), а також присвійні займенники.

Погоджуємося з необхідністю брати до уваги маркери соціального статусу під час аналізу ДО в ЕД, але, на наш погляд, категорія ввічливості є функційно-семантичною універсалиєю, яка реалізується за допомогою етикетних висловів. Дійсно, адресант, послугуючись різноманітними мовними засобами, реалізує семантику суб'єктивного ставлення до адресата — ввічливості / фамільярності, категоричності / некатегоричності (Wierzbicka, 1986, 179; Формановская, 1989, с. 60—61). Маркерами ввічливої мовленнєвої поведінки дослідники визначають: звертання; модус мовленнєвої дії та засоби створення бажаної тональності спілкування, включаючи оцінні мовленнєві дії (Кострова, 2001), що безперечно характерне і для ЕД.

Н. Павлик вважає описану категорію дискурсивних одиниць домінантною для визначення стилю епістоли, її комунікативної спрямованості, прагматичних завдань тощо. На наш погляд, ця думка цілком слушна, і, як наслідок, вона стосується типології епістол, для якої саме такі маркери стають кваліфікативними.

У цілому, перша частина класифікації Н. Павлик, зважаючи на те, що авторка намагалася охопити всі типи дискурсивів загального вжитку, доволі повна, але видається надто строкатою, оскільки ці типи виділені не за єдиним критерієм. На одному шаблі опиняються як дискурсиви, виділені за ілокутивними типами, так і за синтаксичною будовою (типами речень) чи за семантичним критерієм (емотивна лексика, маркери соціального статусу), що не надає класифікації цільності.

Друга частина класифікації Н. Павлик представлена **специфічними дискурсивними одиницями**, серед яких дисертантка виділяє чотири типи:

1. Засоби ініціалізації. Ініціалізація, тобто змістовий початок епістоли, — це перше речення основного тексту, яке знаходиться в стилістично сильній позиції й виконує функцію організуючого елементу для всього листа. Змістове наповнення ініціальних конструкцій включає інформацію про те, що стало приводом до написання, або відображає ідейне спрямування епістол (особливо цей засіб поширений у публіцистичному листуванні) (Павлик, 2005, сс. 13–14). Пристаємо на думку Н. Павлик, що в ЕД надзвичайно важливі специфічні дискурсивні одиниці на позначення структури, а саме структурної рамки листа.
2. Засоби завершення епістолярного тексту, прощальні формули. Це, як правило, традиційні одиниці українського мовного етикету, до складу яких входять вислови прихильності, подяки, побажання, вітання. Їхнє семантичне наповнення залежить від характеру взаємин між автором й адресатом та функційної спрямованості епістолярного тексту (Павлик, 2005, с. 14). Погоджуючись із Н. Павлик, зазначимо, що семантичне наповнення таких етикетних формул часто містить засоби оцінності, модальності, дейктичні елементи та ін.
3. Стандартизовані формули звертання, привітання — дискурсивні одиниці, для яких у листі є чітко окреслена конвенційна локація — над текстом, графічно позначаються абзацним відступом і виражаються іменником у кличному або називному відмінку та прикметником, що містить ознаки поваги, пошани тощо, й виконують апелятивну, фатичну та експресивну функції (Павлик, 2005, с. 14). Погоджуємося з Н. Павлик, що такі формули є етикетними.
4. Стандартизовані формули побажання, поздоровлення, віншування, вибачення, вдячності, запрошення виражаються здебільшого в епістолах за допомогою дієслів відповідного ілокутивного типу.

Отже, Н. Павлик розподіляє **специфічні ДО** на чотири типи, перші два з яких (засоби ініціації й засоби завершення) виділено за структурними ознаками епістоли, а два останні (стандартизовані формули звертання, привітання й стандартизовані формули побажання, поздоровлення, віншування, вибачення, вдячності, запрошення) — за функційним критерієм, що, на наш погляд, не сприяє цілності її будови.

Загалом, класифікація Н. Павлик видається нам функційною та придатною для аналізування епістол. Однак трапляються випадки, коли загальнотекстові та специфічні ДО перетинаються, що може перешкоджати об'єктивному комунікативно-прагматичному

аналізу епістолярію. Це підтверджує нагальність створення прозої за структурою і наповненням типології дискурсивів, які функціують в ЕД.

Для потреб роботи — розробки типології дискурсивів в ЕД й визначення ролі дискурсивів як маркерів епістолярного ідіостилу М. Куліша — ми простудіювали листи відомих персоналій українського письменства, літературознавців і мовознавців, написані у 20–40-х роках ХХ століття: А. Гака (І. Антипенка), І. Багрянного, В. Винниченка, О. Вишні, М. Драй-Хмари, М. Зерова, М. Рильського, П. Тичини, М. Хвильового, Ю. Шевельова, Ю. Яновського та інших. Вивчення цих епістоляріїв дозволяє простежити основні тенденції структурування приватних, приватно-ділових та офіційно-ділових листів, що панували в описуваній період в українському епістолярному дискурсі, й засоби самовираження й самопрезентації їхніх авторів; а також визначити, використання яких дискурсивів є характерним для всього українського ЕД того періоду, а яких — рисами ідіостилу окремих адресантів.

Услід за більшістю дослідників, вважаємо, що в ЕД необхідно розрізняти загальнотекстові ДО й ДО, специфічні для ЕД.

Перші представлені директивами, експересивами й комісивами. Серед усіх ілокутивних типів найчастіше знаходимо **директиви**: *Якщо матимеш час, то зайді до В-ва і поцікався. І напиши мені. Дуже об цім прошу* (Багрянний, 1992, с. 7); *Будьте ласкаві, розвідайтесь у І. В. Майстренка, чи одержав він мого листа з 10. 4. і попрохайте його написати мені в усіх справах, якщо Ви, звичайно, бажаєте побачитися з ним* (Винниченко, 1992, с. 37); *Не посилайте мені листів ні авіоном, ні експресом, бо вони довше йдуть сюди, ніж прості* (Винниченко, 1992, с. 37), але трапляються й ДО, виражені експресивами (*«Чорне озеро» я одержав і сердечно Вам дякую за нього* (Винниченко, 1992, с. 38); *На жаль, я не одержав першої половини посилки, 5-го числа, мабуть, десь у пересилці, на якійсь пошті пропала* (В. Винниченко 1992, с. 39); *Вітаю воднораз і тебе з твоєю «весною», що стукне за місяць од сьогодні. Бажаю я тобі сили, мудрості, здоровля, радості й любові. Любові краще за все ... до мене. А тебе щоб усі любили!* (Вишня, 1989, с. 410) або комісивами (... я ні з ким більше ніяких переговорів провадити не буду. Мені відомо, що в Парижі є одна українська книгарня Созонтова. *Постараюєь довідатись її адресу і напишу Вам* (Винниченко, 1992, с. 38). З огляду на це, на нашу думку, саме для ЕД доцільніше об'єднувати вищевказані ілокуції, прив'язуючи їх до структури епістоли.

Важливою рисою ЕД, а також складником ідіостилю автора листа є наративні фрагменти епістоли, які переривають хід оповіді, «втручаються» у структуру листа, розриваючи її. Ми називаємо такі фрагменти **міні-дискурсами**. Міні-дискурси, які відносимо до дискурсивів, мають бути повторювані в епістолярії одного автора. Типізовані за темою й прагматичною функцією сюжетні розповіді всередині листа, що переривають плин авторської оповіді, вклинюються в неї, звичайно засновані на спільних пресупозиціях адресанта й адресата.

Міні-дискурси інколи оформлюються як **постскриптами**, тоді вони не переривають хід оповіді. *P. S.: В Нью-Йорку, нібито в архівах Державного департаменту деякі особи розкопали купи радянських газет за 1930 рік і за раніші, й пізніші роки, а в числі них — журнал «КРИТИКА», а в тім журналі погромну статтю О. Правдюка про мене під н. «КУРКУЛЬСЬКИМ ШЛЯХОМ» [виділення автора — Ю. Н.] Ви пригадуєте цю статтю? І американці нібито дуже зацікавились моєю особою й щось там комбінують. Подивимось, що з того вийде. Я потім Вам про це напишу, якщо буде щось цікаве* (Багрянний, 1992, с. 11).

У дискурсивах-міні-дискурсах, виражених постскриптами, оповідь виноситься за межі внутрішньої, стилеутворювальної, рамки епістоли до її зовнішньої — структуроутворювальної — рамки. Зміна конвенційної локації наративного фрагменту епістоли сприяє емпатизації повідомлюваного, акцентує його.

Властиві ЕД **експресиви**, які є засобами вираження емотивності, численні та різні за типами. Їх можна знайти в епістолах на всіх мовних рівнях: просодичному (фонологічному) (*Починаю третє літо на півночі. Охо-хо-хо!* (Вишня, 1989, с. 403)), лексичному (*Голівне ж, повсякчас повідомляй, де ти і що з тобою* (Вишня, 1989, с. 422)), морфологічному (словотвірному) (до прикладу, звертання О. Вишні до пасербиці Марії набуває таких форм, як *Мура, Муркетон, Мурапетон, Муркетка, Муретка* (Вишня, 1989), семантико-синтаксичному (до прикладу, дискурсив на позначення структури повідомлюваного, який звичайно вживається як вставний елемент, може бути відокремлений у речення з метою емотивної акцентуації повідомлюваного: *До речі! Чи отримали Ви «Синю далечінь» з моїм написом?* (Рильський, 1988, с. 140). Вважаємо, однак, що доцільно виділяти не лише їх позитивну й негативну емотивність, але й розрізняти серед них засоби створення емотивності (наприклад, емотивний прикметник *ясний* не перетворює наратив на експресив: *Ваші ясні постаті, твоя і Мурина, що стояли сумні на баржі, назавжди залишаються в мене в серці...* (Вишня, 1989, с. 389)) й власне експресиви на рівні ілюкції, оскільки

позитивно емотивний прикметник не перетворює, до прикладу, репрезентатив на експресив тощо. Але, експресив на вираження подяки може містити підсилювальні емотивні прикметники, як-от: *Складаю велику подяку за надіслані листи Щупака й Якубовського. Ще більше дякую за «Мазепу»* (Хвильовий, 1991, с. 879).

Експресиви дають можливість адресанту повною мірою реалізувати функцію впливу на адресата. Вони провокують емоційний відгук адресата внаслідок виникнення в нього почуття причетності до подій (на ґрунті спільного фону знань, а отже, пресупозицій), яке, за вдалого спрацювання всіх авторських тактик та стратегій комунікації призводить до виникнення відповідної до наміру автора емпатії адресанта (Павлик, 2005, с. 13). Приміром, у листі М. Рильського до М. Зерова знаходимо дискурсив, виражений експресивом: *На жаль, доля мене цим не дуже часто тішить* (Рильський, 1988, с. 137), якому передує такий текст: *Оточений різними дріб'язковими людьми і стосунками, всякими безконечно одноманітними папірцями із «Наробразу» і т [ому] подоб [ною] прозою, — я прямо оживаю, коли отримаю звістку од когось із товаришів по Парнасу* (Рильський, 1988, с. 137). Зрозуміло, що застосування адресантом дискурсива на позначення жалю спрямоване на викликання емпатії, досягає своєї мети і підсилює емоційний відгук в адресата.

Епістоли позначені широким використанням питальних речень, функцією яких є запит про інформацію. На нашу думку, з усієї кількості питальних речень дискурсивами є тільки ті, які, крім функції отримання інформації, несуть додаткове смислове й емоційне навантаження, мають на меті встановлення, підтримання й розірвання контакту. Саме такі **метакомунікативні питання** (риторичні, автоцентричні, контролювальні, інтригувальні, верифікаційні та ін.) (Грабовська, 2014) виступають, на наш погляд, дискурсивами, як-от: *А чому це, скажіть мені, Ви мені уперто не відповідаєте? Так Ви, значить, не надрукували мого роману в № 6-му?* (Хвильовий, 1983, с. 576); *Чи встигли ж ви, мої діти, сісти! Оце мене страшенно непокоїть* (Вишня, 1989, с. 388). В останньому випадку знак питання змінено на знак оклику, унаслідок чого метакомунікативне питання набуває рис окличного речення, комунікативної спрямованості. О. Вишня ніби голосно гукає з місця свого заслання, щоб дружина його почула.

Етикетні засоби створення увічливості, на нашу думку, є складниками різних підтипів дискурсивів, зокрема звертань, привітань, заклучних етикетних формул, підписів та ін. Пропонуємо не виділяти їх в окрему групу, оскільки кожному з перерахованих підтипів при-

таманні окремі етикетні формули. Наприклад, позначення адресанта й адресата в ЕД представлені опозицією **я — ти / ви**, у межах якої можливе акцентування соціального статусу за рахунок вживання формул увічливості. Особливо показовими є випадки, коли таке вживання не збігається із загальноновживаними формами. Так, спостерігаємо в листах М. Рильського до колег і приятелів М. Зерова й М. Алексеєва (написаних російською мовою) нетипове для української мови звертання *Ти*, написане з великої літери: *Вдруге був у Києві, тричі (у другий приїзд) заходив до Тебе — і все не заставав* (Рильський, 1988, с. 144), водночас, у листах до М. Могилянського такої тенденції немає. У такий спосіб, поет, очевидно, виказує своїм однодумцям особливу пошану.

Погоджуємося з дослідниками ЕД, що епістола обов'язково містить **ініціальні конструкції**. Вважаємо, що більшість з них функціують як етикетні формули (*Не гнівайтесь на мене, що довго не писав* (Багрянний, 1992, с. 9). Наголошуємо однак, що такі елементи є формальними, але не обов'язковими, втім їхнє застосування чи їхня відсутність у листі однаково стилістично значущі. Більш того, до ініціальних структур дослідники зараховують **звертання й привітання** (*Вельмишановний Дмитре Васильовичу!* (Гак (Антипенко), 1992, с. 82); *Дорога моя, люба моя, сонце ти моє єдине* (Вишня, 1989, с. 393), які вважаємо за можливе виділити окремим пунктом типології, оскільки за часту лист починається з подяки за попередній лист чи за якусь послугу, і відсутність звертання й привітання в такому разі є прагматично зумовленою і стилістично маркованою: *Дорогий товаришу, я й Сосюра дякуємо за антологію римських поетів* (Хвильовий, 1991, с. 842); *Дуже були ми зворушені одержанням Вашого листа. Адже великі тисячі кілометрів розділяють нас тепер* (Гак (Антипенко), 1992, с. 65); *Дякую за поздоровлення. Я завжди радий Вашим листам і Ви в цьому певні* (Багрянний, 1992, с. 16); *Дякую за листа. Дякую за пораду щодо лікування легенів* (Багрянний, 1992, с. 16)).

Привід до написання приватного листа може бути й іншим: відповідь на ініціальний лист (*Нарешті я дістав листа од Вас!* (Тичина, 1990, с. 75)); інформативний (*Моя найдорожча, голубко моя! Вертаюсь з Уси* (Вишня, 1989, с. 427); *Лідусю! Приїхав я і скоро після того побачив Барбюса. Із аероплана вийшов, хитається, лице якесь стомлене, сіре, а говорить — з запалом!* (Тичина, 1990, с. 77); *Посилаю Вам вірші, що Вам — кажете — сподобались* (Рильський, 1988, с. 163), але не завжди він віддзеркалений у перших рядках листа: *Лідусю дорога! Бувають у мене цілі місяці, коли я ні до кого не пишу, отак і зараз* (Тичина, 1990, с. 78).

Навпаки, в офіційно-діловому чи публіцистичному листі привід до його написання завжди експліцитно проявлений. Так, М. Рильський, пишучи до видавництва «Література і мистецтво», починає свої листи відповідно: *У відповідь на Ваш лист 23/XII сповіщаю: ...* (Рильський, 1988, с. 161), *Сьогодні, згідно з умовою, посилаю свою збірку «Вибрані поезії»* (Рильський, 1988, с. 160) та ін.

Після подяки звичайно є перехід до приводу написання чи відповіді: *Дякую за листа. Отже — до заторкнутих у ньому питань: ...* (Багрянний, 1968, с. 16).

Опозицію ініціальним складають заключні конструкції епістоли, де містяться передавання привіту, прохання відповідати, обіцянки писати, приїхати, щось зробити, а також етикетні формули, виражені перформативами, спрямовані на встановлення тактильного контакту і, як наслідок, посилення позитивної емпатії (*Цілую, Обнімаю*).

Зазначимо, що семантичне наповнення таких етикетних формул часто містить засоби оцінності, дейктичні елементи, засоби на позначення авторства, «самості», модальності та ін.: *Пиши, моя голубко, пиши!* (Вишня, 1989, с. 410); *Пришли, голубко, гребінця з футлярчиком* (Вишня, 1989, с. 415); *Посилаю тобі мою любов — і любов, і повагу, і пошану, і все, що є кращого в мене. І Муретку цілую кріпко* (Вишня, 1989, с. 393); *Як же Вам живеться? Пишіть, Ліда, наша Лідусю! Поки всього доброго! Головушка Ви славная!* (Тичина, 1990, с. 37); *Поки що — всього доброго!* (Тичина, 1990, с. 201), хоча occasionально трапляються й більш поетичні кінцівки: *Ну, дівча любе, прискочи горностаєм до мене на обід* (Тичина, 1990, с. 183).

Причому в листах до одного адресата дискурсиви на позначення кінцівки зачасто різняться лише поширювальними компонентами чи емотивними суфіксами, як-от в листах М. Хвильового до М. Зерова: *Цілуйте карпетика; Цілуйте свого карпета; Цілуйте карпета* (Хвильовий, 1991, с. 881), *Цілую Вашого карпета* (Хвильовий, 1991, сс. 876, 879, 881). П. Тичина закінчував свої листи до Л. Папарук звичайно так: *Всього доброго!* (Тичина, 1990, сс. 42, 42, 201). Листи О. Вишні із заслання до дружини закінчувалися звичайно так: *Цілую кріпко всю! І люблю, і жду, і надіюсь. Муреточку цілуй. Всіх вітаю; Чекаю слів твоїх теплих; Обнімаю кріпко мою любов і люблю* (Вишня, 1989, сс. 403, 424, 427) та ін.

Стандартизовані формули звертання й привітання — також дискурсивні одиниці. Дослідники відзначають, що такі формули є етикетними, а отже, багато в чому формалізованими й стандартизованими. Вважаємо, що кожен адресант виробляє власний стиль написання

епістол і залежно від вправності у мовленнєвій діяльності може перетворювати ці стандартні формули на авторські. Особливо результативним є розглядання не однієї епістоли, а зібрання епістол — епістолярію одного адресанта до одного й того ж адресата чи зібрань епістол одного адресанта до різних адресатів. У такому разі можна стверджувати факт стандартизованих формул звертання до кожного окремого адресата. Так, М. Рильський звертався в листах до М. Могилянського *Любий Мих Мих!* (Рильський, 1988, с. 149); *Любий Мих!* (Рильський, 1988, с. 164), *Дорогий мій Мих!* (Рильський, 1988, с. 184) та ін.

Однак не завжди звертання до одного адресата конвенціалізуються. Інколи адресант з метою інтимізації, різними способами посилює звертання до одного адресата, що робить їх емпатизованими. Так, тяжко хворий М. Драй-Хмара звертається до дружини й доньки із заслання, поєднуючи в одному всі конвенційні звертання, що він їх застосовував у попередньому листуванні: *Мої дорогі, мої ненаглядні, мої кохані, мої любі, не знаю, як ще вас назвати. Я так за вами тужу, так хотів би вас бачити, що важко й сказати і на папері віддати* (Драй-Хмара, 1947, с. 43).

Із 265 листів Ю. Шевельова до С. Ізарського повторюваними постають форми звертання не більше, ніж у третій частині, що підтверджує уміння автора віднайти щораз нову, оригінальну, оказіонально-авторську форму, яка передає глибинно товариське ставлення Ю. Шевельова до адресата: *Дорогий «Старий Ізарський»* (це цитата) (Шевельов, 2014, с. 257), *«Дорогий Озерянин» / Лісовиче, сиріч лейквудівче* (Шевельов, 2014, с. 322) та ін.

Відсутність звертання у звичайній локації теж може бути рисою ідіостилу адресанта. Так, лише перші два з п'яти листів М. Хвильового до А. Любченка, які написані під час подорожі Хвильового до Австрії, містять звертання (*Дорогий Аркашо!*), ще в одному листі звертання метафоричне, у складі непрямої цитати: *Отже і ти, Бруте!* (Хвильовий, 1983, с. 575), яке виконує функцію радше присоромити, м'яко покартати, але разом із функцією привітати. Натомість Хвильовий може вживати звертання всередині листа: *Словом, запишіть, дорогий Аркашо, до нашого лексикону ці дві симпатичнія слові...* (Хвильовий, 1983, с. 577). Ще один лист починається іронічним докором, який містить звертання: *Нарешті, дорогий друже!* (Хвильовий, 1983, с. 576).

Звертання всередині листа частотно вживані в епістолах П. Тичини: *Їздив я, Лідусь, у Полтаву* (Тичина, 1990, с. 15); *Пишіть же, Лідусь, що Ви там і як* (Тичина, 1990, с. 16), *Як же Ви, Лідусю?* (Тичина, 1990, с. 22) та ін.

Типові для епістол формули побажання, поздоровлення, вішнування, вибачення, вдячності, запрошення звичайно також стандартизовані й виражаються здебільшого за допомогою дієслів відповідного ілокутивного типу. На їхнє позначення функціують стандартизовані формули — експресиви (*світlich надій, сердечно, подяки слів гарячої*), порівняння (*цвітуть, як маківочки*), прислів'я (*будь здоровий, як вода, багатий, як земля*) тощо (Павлик, 2005, сс. 15–16). У зразках українського епістолярного дискурсу знаходимо багато структур на позначення побажань (*Хай будете ви здорові, мої голуб'ята* (Вишня, 1989, с. 418)); поздоровлень (*Вітаю Вас сердечно; Вітаю Вас з Великодніми святами! Христос Воскрес!* (Багрянний, 1968, с. 16); *Муркетона вітаю з днем народження. Бажаю їй хорошого, красивого життя. Їй розумного* (Вишня, 1989, с. 425)), вибачення (*Вибачте, їй-богу, спішу; Їй-богу, немає часу всім відповідати завчасно* (Хвильовий, 1991, с. 851)), вдячності (*Спасибі, Лідо, за книжки* (Тичина, 1990, с. 30)); привітання (*привіт не од поета Максима Рильського, а од зарослого рудого бородою напівдикуна-мисливця Максима Рильського (та його дружини і Жоржика — рако-щучо- і т. д. лова)* (Рильський, 1988, с. 135)) та ін.

Частотними для ЕД досліджуваних авторів є структури, у яких поєднано декілька значень, наприклад, вдячності й вітання: *Ще раз дякую Вам за листа і вітаю Вашу симпатичну дружину* (Хвильовий, 1983, с. 577).

Аналіз дискурсивів функційного типу (звертання, привітання; стандартизовані формули побажання, поздоровлення, вішнування, вибачення, вдячності, запрошення) показав, що такі стандартизовані формули можуть бути прикладами структуроутворювальних елементів дискурсу з відповідними їхній семантиці прагматичними функціями, тобто, на нашу думку, велика кількість таких дискурсивів може бути віднесена й до типологічних для ЕД ДО.

Отже, завдяки аналізу листів українських культурних діячів А. Гака, І. Багряного, В. Винниченка, О. Вишні, О. Досвітнього, М. Драй-Хмари, М. Зерова, М. Рильського, П. Тичини, М. Хвильового, Ю. Шевельова, Ю. Яновського та інших, які були написані у 20–40-х роках ХХ століття, стає зрозумілим, які дискурсиви панували в осередку української інтелігенції для побудови структури приватних та приватно-ділових епістол, на якому тлі слід розглядати тексти епістол М. Куліша. Спираючись на епістолярії відомих українських адресантів, ми **реконструювали типові**, внаслідок чого проявилися **авторські дискурсивні одиниці** українського епістолярного дискурсу 20–40-х років ХХ століття.

Так, у багатьох із них спостерігаємо вживання суб'єктоцентричних, самопрезентативних дискурсивів, які є росіянізмами чи церковно-слов'янізмами (наприклад, *канешно* чи *конешно* тощо (Ю. Шевельов, М. Драй-Хмара, М. Хвильовий, Ю. Яновський та ін.)).

Письменники з «ближнього кола» М. Куліша мають деякі спільні риси ідіостилу порівняно з іншими. Наприклад, для В. Винниченка, М. Рильського, М. Хвильового, П. Тичини та ін., як і для М. Куліша, типовим було вживання дискурсива *йй-богу* або його просторічної форми *йй-бо* (*Йй-бо, злякався* (Тичина, 1990, с. 18)); для І. Багряного, М. Рильського, М. Хвильового та ін. — дискурсива на позначення кінцівки епістоли *Тисну* (*Вашу*) *руку*, особливо на початку знайомства. В епістолах М. Рильського, М. Хвильового та ін. трапляється, що звертання відсутнє на початку листа, але його вжито нетипово — усередині епістоли. Причому для О. Вишні характерні повторювані звертання наприкінці в родинних епістолах до дружини й пасербиці (*голубко моя, рідна моя* тощо), які не збігаються з формою звертання на початку епістоли (наприклад, на початку: *Варю, голубко моя дорога!*, а наприкінці: *Не забувай мене, рідна моя, єдина моя втіхо!* (Вишня, 1988, сс. 398, 400)).

Типовим прийомом підвищення емотивності висловлення, надання йому жартівливого колориту є для письменників описуваного періоду використання росіянізмів. Причому навіть визнані майстри слова використовують росіянізми переважно в дружніх епістолах, як-от: *Це, КАНЕШНО, дуже мило супроти дисидентів, чиє життя не мед* (з графічним виділенням!) (Шевельов, 2014, с. 233); *Не алькоголем, а творчістю, звиняйте за таке вираження* (Шевельов, 2014, с. 268). Оказіонально у такий спосіб оформлюється майже вся зовнішня рамка епістоли, наприклад, у листі Ю. Яновського до А. Любченка: *Дарагой папаша Аркадій!; Харашо?; Ну, пакá. Ваш Ю.* (Яновський, 1983, с. 636).

Для деяких з аналізованих епістоляріїв письменників характерне використання постскриптів. Де в кого вони «сухі» і короткі, містять суто необхідну інформацію, що її забули написати в «тілі» листа, але, наприклад, у М. Хвильового трапляються постскриптами досить довгі, часто структуровані як і самі листи. Постскриптом може починатися після підпису, як-от: *Від дружини і Любочки Вам щирий привіт. Ваш Мик. Хвильовий.*

[P. S.] *Ваш термін «третє відродження» мене страшенно зацікавив. Те, що Ви даєте теоретичну розвідку, мене дуже хвилює і радує: це зміцнює наші відродженські позиції.*

Цілуйте карапета.

Статтю на книжку Загула й Савченка присилайте якомога скоріш. Вітайте неокласиків (Хвильовий, 1991, с. 881).

Структура постскрипту є «урізаною» структурою епістоли: без адресування, потім подаються репрезентативи, які звичайно виконують інформативну функцію, потім знову повторюється заключна формула епістоли із передаванням привітів, поцілунків тощо тим, кому їх уже передавали, або тим, кому забули передати. Трапляється нумерування пунктів у постскрипті:

[P. S.] 1. Як буде час — пишіть на «Вісті».

2. Про те, що я син народного вчителя, гадаю, треба сказати в біографічній замітці, а то надто кристального «самородка» хочуть з мене зробити. Їй-богу, ніяково (Хвильовий, 1991, с. 842)).

У багатьох епістолах спостерігаємо використання прямої (чув я тощо) й непрямой евіденційності (мовляв, як кажуть, як вияснилось тощо): *Краса життя, казав якийсь велосипедист, лише в борні. Ну і т.д.* (М. Хвильовий 1983, с. 576); ... *такі професори, як Плевако тощо, чув я, не хочуть мене визнавати за письменника на тій підставі, що я друкуюся в Харкові, а Харків — це ж Харків, а Київ — то ж Київ і т.д.* (Хвильовий, 1991, с. 844).

До того ж, в останніх прикладах простежується риса, притаманна ідіостилі епістол саме М. Хвильового — адресант використовує *і т.д.* не як показчик подальшого переліку всередині висловлення (у групі додатка, присудка, обставини та ін.), а як показчик переліку думок, що виражені цілими висловленнями. Формальний вираз *і т.д.*, нетипово вжитий у розмовно-побутовому стилі мовлення, до якого відносимо дружні епістоли, таким чином набуває дискурсивності, слугує економії мовних засобів, коли адресант вважає, що адресату буде зрозумілий подальший хід його думок.

Отже, проведений аналіз дискурсивів в епістоляріях української інтелігенції 20–40-х років ХХ століття засвідчив широке використання адресантами різного роду дискурсивних одиниць і підтвердив необхідність їхньої типологізації для потреб лінгвістичних досліджень комунікативно-прагматичного характеру.

Підсумовуючи огляд найістотніших поглядів на поняття дискурсива, його природу, категорії, функції в ЕД й запропоновану дослідниками типологію, маємо зазначити таке:

1. Жодна з класифікацій не охоплює все різноманіття дискурсивів ЕД в широкому розумінні. Особливо це характерно для зару-

біжних дослідників (Дж.-О. Остман, Д. Шифрін, К. Аймер та ін.). Варто відзначити, однак, що Б. Фрейзер, на відміну від багатьох інших, включає до класу, за його термінологією, ПМ не лише окремі слова й словосполуки, але й цілі висловлення, а також звертання, що є особливо цінним для нас.

Зарубіжні вчені звичайно не визнають дискурсивами модальні частки, модальні слова, вокативи, вигуки, частки та вигуки на позначення фокусу (*навіть, тільки, тільки-но*) та пауз (*Хмм...; Добре.../ Так...; Ох...; Ах...*), оскільки останні додають інформацію до повідомлення і не позначають відношення між сегментами дискурсу (Fraser, 1996 b). За Б. Фрейзером (Fraser, 1999), усі ці елементи є прагматичними ідіомами, які можуть вживатися як повні, незалежні повідомлення. Слід зазначити, що вітчизняні лінгвісти відносять ці і подібні елементи до дискурсивів, на що ми також пристаємо (Ф. Бацевич, Т. Космеда, О. Борисова, В. Чолкан та ін.), оскільки, на нашу думку, такі дискурсиви додають інформацію не до пропозиційної частини висловлення, а до її модусної частини.

Вважаємо, що з огляду на **структуру** дискурсиви в ЕД бувають **простими** (*Ах, як часто я їх в уяві їв, нудьгуючи в проходах, набитих людьми, що вешталися!* (Драй-Хмара, 1947, с. 44); *Звичайно, щодо Ваших рецензій ніхто й ніяких приміток не буде робити* (Хвильовий, 1991, с. 843); *Купив я оце Ваші книжки — ювілейне видання...* (Тичина, 1990, с. 34); *І коштує, кажуть, дуже дешево, а наслідків ніяких* (Шевельов, 2014, с. 33); *Розуміється, це не надовго, бо літо тут взагалі гаряче* (Драй-Хмара, 1947, с. 41)) й **складеними**, причому останні можуть виражатись як **вставними** або **вставленими конструкціями** (*Мені здавалося, що й Вам вона повинна бути ближча од інших моїх писань, а тому — скажу правду — мені трошки ніби боляче...; ... і, як фінал, «срібний корабель», що пливе в майбутнє; Окремі місця, на Вашу думку, темні* (М. Рильський 1988, с. 140)), так і **висловленнями й фрагментами дискурсу** (*Сердечно обіймаю Вас і весь світ ...* (Хвильовий, 1983, с. 576)).

Спостерігається й одночасне використання адресатом обох типів дискурсивів з метою посилення якогось значення чи надання йому певного акценту. Так, наприклад, складений дискурсив на позначення вітання посилено простим дискурсивом, який має викликати в адресата посмішку й відповідну емпатію (*Вітаю, КОНЄШНО* [виділення великими літерами наше — Ю. Н.], *Вашу дружину і мої сограждане второй раз* (Хвильовий, 1983, с. 577)). Складений дискурсив містить архаїчне, характерне для старослов'янської мови

узгодження, до того ж обидва дискурсиви містять росіянізми, що надає висловленню жартівливого колориту.

2. Практично всі класифікації дискурсивів засновані на вузьких, специфічних теоретичних засадах і розглядають дискурсиви за допомогою лише одного з критеріїв: просодичного, морфологічного, семантичного, прагматичного чи когнітивного, що не вирішує проблеми «покриття» класифікацією всього корпусу дискурсивів (Кисельова, 1996; Япон, 1971; Крилова, 2002 та ін.). Деякі дослідники намагались цього уникнути і пропонують дві класифікації паралельно (Засєкін, 2001; Массалина, 2009 та ін.).

3. Більшість класифікацій дискурсивів заснована не на єдиному критерії, а на декількох, що, безумовно, призводить до протиріч всередині класифікацій (Павлик, 2005; Илик, 2014 та ін.).

4. Практично відсутні спроби вибудувати типологію дискурсивів, які функціують саме в ЕД, за поодиноким винятком (Павлик, 2005).

5. Є класифікації, які настільки розгалужені за структурою, що їх складно сприймати й використовувати для аналізу дискурсивів (Илик, 2014 та ін.).

6. Практично немає типологій, заснованих на комунікативних чи прагматичних функціях дискурсива.

За нашими спостереженнями, найбільш органічними для класифікації дискурсивів виявилися два критерії: структурний і функційний. Базуючись на аналізі представлених класифікацій, доходимо висновку, що досить важко врахувати функційні особливості дискурсивів, які накладаються на структурні характеристики ЕД. Від самого початку вважаємо провідною функцією дискурсивів **комунікативну**, а з її підтипів стрижневою визнаємо **функцію саморепрезентації** автора, що є визначальним для кваліфікації дискурсивів як елементів на позначення суб'єктоцентричності для будь-якого дискурсу, а особливо для епістолярного. Саме епістолярний дискурс, структура якого передбачає підпис адресанта наприкінці листа, є **експліцитно авторським**. Його суб'єктоцентричність, авторизованість забезпечується дискурсивами різних рівнів, першим з яких виступає останній елемент епістоли — підпис, а також усі інші дискурсиви, оскільки навіть висловлення, які характеризуються об'єктивною модальністю, на нашу думку, в ЕД є виключно авторськими.

У широкому смислі принаймні **в ЕД усі дискурсиви слід уважати суб'єктоцентричними**, навіть ті, які вказують на структурні відношення, оскільки структура ЕД формується за волевиявленням автора

і з його позиції. Однак, спираючись на таке розуміння проблеми, у вузькому сенсі вважаємо за доцільне виділяти дискурсиви **структурно-формального типу** й дискурсиви на позначення **самопрезентації автора**. В українській мові спостерігаємо численні парентетичні вирази на висловлення коментаря, окремі повідомлення, що відносяться до наступного сегменту (*чесно кажучи, очевидно* тощо), які, на нашу думку виражають самопрезентацію або евіденційність.

Таким чином, вживання будь-якого дискурсива є способом самовираження адресанта, тобто суб'єктивізації висловлення. Це призводить до висновку, що типи дискурсивів на позначення самопрезентації визначаються тими модусами, яких набуває висловлення, коли в ньому вжито дискурсив.

Услід за Н. Павлик, до дискурсивів **структурно-формального типу** відносимо декілька підгруп. Дослідниця, як зазначалося вище, розділяє дискурсиви на **загальнотекстові**, тобто характерні для будь-якого дискурсу, й **специфічні**, характерні лише для епістолярного дискурсу. Дискурсиви, характерні для епістолярного підтипу, виимальовують структурну рамку листа (Л. Мацько, 2003; Н. Павлик, 2005 та ін.). Дослідники виділяють серед них формули ініціалізації епістоли; заключні формули епістоли; стандартизовані формули звертання й привітання; стандартизовані формули побажання, поздоровлення, вибачення, вдячності, запрошення та ін. Додаємо до цього підкласу ще й **підпис**, оскільки він, на нашу думку, обирається автором свідомо, з певною комунікативною метою, частіше однотипний в епістолах до одного, але може бути різним в епістолях, адресованих різним адресатам. Наприклад, О. Вишня в епістолах до дружини В.О. Маслюченко підписувався *Твій Павло*, але здебільшого *Твій Пав* або *Пав*, інколи скорочуючи підпис до однієї літери *П*. Для М. Рильського ж нехарактерне скорочення підпису. Навіть у дружніх епістолах він підписується, повністю вказуючи прізвище, інтимізацію позначає лише заміна присвійного прикметника *Ваш* на товариське *Твій*: *Твій Максим Рильський*, *Твій М. Рильський* тощо, одноразово трапляється емпатизований підпис *Ферапонто Безголовий* (Рильський, 1988, с. 208). П. Тичина в дружніх епістолах до А. Любченка, М. Могилянського підписувався абрєвіатурою *П Т* або *П. Т.*, однак в інтимних епістолах до Л. Папарук простежуємо декілька варіантів підпису: *Ваш Павлусь*, *Твій П.*, *П.*, *Твій*, які мають оказіональні емотивно забарвлені емпатизовані варіанти *Пушки*, *Ваш Пушки* (Тичина, 1990, сс. 12, 16), *Ваш Ваший Вашая Пушка*

(Тичина, 1990, с. 22). М. Хвильовий в епістолах до друзів звичайно підписувався *Твій / Ваш Микола, М. Хвильовий*, а у відкритому листі до літературного критика В. Коряка підписався *не Ваш Микола* (Хвильовий, 1986, с. 411). Такий нетиповий підпис стає останнім гучним акордом у полеміці, підкреслює публіцистичність стилю. В епістолах до М. Куліша друзі часто жартівливо до нього зверталися *Славний друже Гуровичу!* або *Славний Гуровичу!*, що очевидно містить якусь лише їм відому пресупозицію, і тому це звертання вважаємо емпатизованим. Наприклад, О. Досвітній у листі до М. Куліша вживає таке емпатизоване звертання-дискурсив чотири рази, але з різними поширювачами: *Славний друже Гуровичу!; ... славний Гуровичу, ...; славний Миколо Гуровичу, ...; добрий Гуровичу, ...* (Досвітній, 1986, сс. 628–631). Такого ж типу підпис (емпатизований) *Твій Жан* спостерігаємо в дружніх епістолах І. Дніпровського до А. Любченка й до М. Куліша.

Вважаємо також, що коло **стандартизованих звертань** слід розширити, включивши до цієї групи власні імена. На нашу думку, стандартизованим звертанням стає, коли вживається в усіх або в більшості епістол до певного адресата, може складатися з декількох слів, містити ім'я, прізвисько, прізвище та ін. Наприклад, дискурсиви-звертання в епістолах П. Тичини до Л. Папарук надзвичайно поетичні і налічують багато варіацій: *Лідочко!; Лідусю!; Лідо, Лідусю!; Любая Лідуся!; Дорогий Лідусь!; Лідусик хороший, золотий!; Супутник моєї слави, Лідо хороша!; Лідин зайцю!;* Оказіонально Тичина використовує у звертаннях прийоми мовної гри: *Пушиночко наша, Пушка!* (Тичина, 1990, с. 18), *Носик. Вушко. Ротик.— Драстуйте, наш любий носку, вушку, ротку!* (Тичина, 1990, с. 95), що ще більше інтимізує дискурс листа.

Вважаємо, що система структурно-формальних дискурсивів в епіistolі є частиною структури її **матриці**. Виділяємо **дві структурні рамки: зовнішню й внутрішню**. Зовнішня містить дискурсиви на позначення привітання, прощання, стандартизованого звертання та подібні до них, типологічні для ЕД. Внутрішня рамка складається, на наш погляд, із дискурсивів, які організують дискурс усередині листа. Окремою групою є **синкретична група дискурсивів функційної природи**, що вживаються у складі внутрішньої рамки і позначають типові для ЕД ілюкції (побажання, прохання, вибачення та ін.), які саме в ЕД налічують багато стандартизованих форм.

Отже, виділяємо такі підтипи **дискурсивів структурно-формального типу**, характерні для епістоли, як:

1. Дискурсиви на позначення **структури зовнішньої рамки епістоли**. Обмежуємо цей тип **етикетними формами звертання, привітання, прощання та підписом**: *Привіт киянам* (Хвильовий, 1991, с. 851); *Ти ж дякуй, і вітай, і цілуй усіх земляків, що допомагають тобі в скруті* (Вишня, 1989, с. 394); *Ну, цілую міцно. Катя і Богданчик шлють привіт* (Рильський, 1988, с. 182); *Вітаю Вас і міцно тисну Вашу працюовиту руку. Привіт. Вам і Вашій родині. Щиро Ваш І. Багрянний* (Багрянний, 1992, с. 21).

Виділяємо ці дискурсиви в окремий підтип, тому що вони складають основну структурну рамку епістоли, без якої епістола як одиниця ЕД не існує.

2. Дискурсиви, які створюють своєрідну **внутрішню структурну рамку епістоли**:

- а) дискурсиви на позначення **логіко-композиційного членування** епістоли (на позначення початку чи кінця теми, переліку, підсумку та ін.), які можна вважати **загальнотекстовими**, оскільки вони можуть структурувати будь-який дискурс;

- б) **функційно-епістолярні дискурсиви**: **ДО структури «тіла» епістоли**, які окреслюють **початок (зачин) епістоли** — домагання прихильності, повідомлення про отримання листа та ін.; **кінцеву частину епістоли** — перехід до прощання; а також **функційні дискурсиви** на позначення **різних ілокуцій**. Пам'ятаємо при цьому, що привітання і прощання також належать до функційних ДО, але відносимо їх до попереднього підтипу, зважаючи на їхню фіксовану локацію на початку й наприкінці епістоли.

Дискурсиви функційно-епістолярного класу можуть вживатися в матриці епістоли у вигляді конвенційних для ЕД формул (*Вітаю з Різдом!* (Багрянний, 1992, с. 22), *Прийміть моє вінування з тридцятип'ятилітнім днем Вашої діяльності!* (Тичина, 1990, с. 84) та ін.) або у неспецифічному для ЕД формулюванні (*Шкода! ...* (Хвильовий, 1983, с. 576)).

Причому вказані тут дискурсиви на позначення початку і кінця не перетинаються звичайно з формулами, наприклад, привітання й прощання на початку й наприкінці епістоли. Як правило, вважаємо, що ці дискурсиви слугують для позначення **початку й закінчення теми**, яка є однією з тем епістоли. Наприклад: *Отже, я Вам раджу, по-перше, намітити, в які краї Ви поїдете, а по-друге, треба зарання знати, в яких городах Ви побуваєте* (Хвильовий, 1990, с. 885). Структурувати офіційно-ділові епістоли, а інколи й дружні, полюбляв М. Рильський:

По-перше — спасибі велике за піклування й за гроші, які й справді були мені он як потрібні.

По-друге — привіт не од поета Максима Рильського, а од зарослого рудою бородою напівдикуна-мисливця Максима Рильського (та його дружини і Жоржика і рако-щуко- і т. д. лова).

По-третє — хоч у цих днях, певне, й сам буду в Києві, але заманулось мені коротенько... (Рильський, 1988, сс. 153–154).

У цьому підтипі знаходимо й **дискурсиви на позначення перебігу повідомлюваного** (висновковування, узагальнення, акцентування тощо): *І утінська, і усть-таєжїна комісія знайшли, що у мене міокордит і, як наслідок, набрякання ніг...* (Драй-Хмара, 1947, с. 46); *Правда, від писання трохи болить рука, та терпіти ще можу...* (Драй-Хмара, 1947, с. 42.); *Та ба!* — освіти музичної нема! (Тичина, 1990, с. 21); *Словом, логіка неабияка, і я з нею почасти погоджуюся; Словом, «візьму себе в руки» і допишу останню статтю* (Хвильовий, 1991, сс. 844, 880); інколи по декілька разів в одному листі: *Між іншим: йшли у нас, в комісії, розмови про те, що гарно було б ...; Проте це — між іншим, бо ж важко «перетягти» киянина в брудну столицю* (Хвильовий, 1991, с. 847).

Особливо помітно акцентує дискурс просторічна лексика. Так, М. Рильський в епістолі, адресованій М. Могилянському, після наративного перерахування всіх новин висновковує: *Take-то...* (М. Рильський 1988, с. 182). Знаходимо просторіччя, які вживаються і як дискурсиви зовнішньої рамки (*Отже, голубе, там росте нове покоління* (Шевельов, 2014, с. 295)), і як дискурсиви функційного типу (приміром, Ю. Шевельов в епістолі до М. Могилянського зазначає: *Політика — пхе... Я визнаю тільки чисту поезію* (Шевельов, 2014, с. 25)).

Багато прикладів акцентування знаходимо в епістолярії М. Хвильового. Так, письменник доволі часто вживає підсилювальну частку *саме*: *Тепер про внутрішню свободу. ... Саме внутрішня свобода і є одно із моїх хворих місць. ... Саме її і бракує мені; Саме тому й подібність двох речей; Саме підхід до моїх творів ...* (Хвильовий, 1991, с. 841).

Зрозуміло, що коли ДО обох рамок структурно-формального типу (зовнішньої й внутрішньої) функціують в одному висловленні, вони надають йому різних значенневих та прагматичних характеристик, як-от: *Словом, «Христом-Богом» прошу: оживіть наш журнал* (Хвильовий, 1991, с. 847). Наведене висловлення є директивом з ілокутивною силою прохання, яке підсумовує попередній

контекст. Або: *Пишіть, дорогая Лідусю, і не сердьтесь!* (Тичина, 1990, с. 51), де в одному висловленні, у заключній формулі листа, вжито три структурно-формальні дискурсиви, перші два з яких (прошальна формула й звертання) апіорі є ДО зовнішньої рамки епістоли, а третій — функційна ДО — у цьому разі також належить до зазначеного класу.

За такого розподілу ми свідомо ігноруємо той факт, що деякі дискурсиви на позначення зовнішньої рамки, зокрема привітання й прощання, можуть бути представлені у підгрупі функційних дискурсивів, серед експресивів, яку окремі дослідники називають **соціативами** — мовленнєвими актами на вираження визнання мовцем адресата як члена однієї з ним соціальної групи, що відбивається в стандартних ситуаціях привітання, вибачення, благословення, тостування, поздоровлення, подяки, співчуття, жаління (Трофимова, б. д., с. 11).

Серед **функційних дискурсивів** розрізняємо **ДО-експресиви** — клішовані варіанти подяки, вибачення, співчуття, жалкування, вітання (поздоровлення) та ін. (*Дуже мені прикро, що з нашим листуванням виходять непорозуміння* (Винниченко, 1992, с. 37); *Спасибі й Вам за Вашу милу послугу та за товариське ставлення!* (Винниченко, 1992, с. 39); *Зичу всім добра, сили і душевної та фізичної витривалості, щоби перебути найтяжчі часи нашого скитання та повернутися на звільнену землю наших предків, про яку ми вдень і вночі мріємо* (Багрянний, 1992, с. 22); *Сердечна дяка всім тим, що підписалися в листі до мене, — голові сільради, колгоспному активу, учителям та учням* (Тичина, 1990, с. 158); *Йй-богу, ніяково* (Хвильовий, 1991, с. 842); **ДО-директиви** — клішовані варіанти прохання, умовляння та ін., характерні для епістолярного жанру (*Коли б він мені як-небудь черкнув, що то там за справа з перекладами із Багрицького, що він доручає мені перекласти (тільки не в е л и к е, ради бога!), і який термін подачі — це було б добре* (Рильський, 1988, с. 163); *Не гнівайтесь на мої до цих статей зауваження, а все-таки — прочитайте їх* (Рильський, 1988, с. 180) й **ДО-комісиви** — клішовані варіанти присягання та обіцянок (*Я, по змозі, буду до Вас писати частіше; інформуючи про наше життя — буття* (Багрянний, 1992, с. 10); *Як тільки буду в стані, — напишу. Неодмінно* (Багрянний, 1992, с. 30). Саме такі функційні значення характерні для ЕД й навіть мають конвенційне місце в його структурі. Так, прохання відповідального секретаря журналу «Червоний шлях» П. Тичини в офіційно-діловому листі до С. В. Васильченка прислати до редакції його твори є експліцитним, підтримує

офіційно-діловий стиль епістоли: *Прохання — не відмовити* (Тичина, 1990, с. 17); у приватних епістолах П. Тичина використовує інший дискурсив: *Прошу Вас не гніватись на мене* (Тичина, 1990, с. 22). Взагалі ж, у приватних епістолах здебільшого спостерігаємо неекспліцитні дискурсиви-директиви, оскільки, як відомо, це робить форму висловлення ввічливою, а стиль — вишуканим, як-от в епістолі В. Винниченка до Д. Нитченка: *Був би Вам дуже вдячний, коли б Ви прислали мені дещо з Ваших літературних праць, для нашого ближчого знайомства* (Винниченко, 1990, с. 36).

Усі описані значення передаються дискурсивами, які в кожного окремого адресанта набувають авторських рис. Наприклад, для М. Хвильового в дружніх епістолах характерні такі варіанти дискурсивів на позначення вибачення: *Пробачте, дорогий Миколо Федоровичу. Мені так ніяково перед Вами!..* (Хвильовий, 1991, с. 24); *Дуже винен перед вами* (Хвильовий, 1991, с. 26); *Так мені соромно перед Вами, що й не сказати!* (Хвильовий, 1991, с. 33); *Тільки зараз дістав листівку Вашу з Одеси, і так мені ніяково стало перед Вами!* (Хвильовий, 1991, с. 46).

Вважаємо, що для листа як окремої одиниці ЕД важлива його матрична структура, для побудови якої і вживаються всі згадані експресиви й директиви. Тому ця частина класифікації заснована на структурному принципі — принципі вираження форми і підпорядкована йому.

Також класифікаційними для дискурсивів вважаємо їхні комунікативно-прагматичні функції, які є віддзеркаленням комунікативної природи дискурсива і тому в ньому реалізуються. Зауважимо, що вихідною й визначальною серед комунікативно-прагматичних функцій дискурсивів нам видається **функція емпатії**. Саме **емпатійна домінанта** визначає суб'єктивованість ЕД, його авторське начало, зумовлене бажанням самопрезентації, а отже і впливу на адресата, з чого виводимо підтипи **суб'єктоцентричних (самовиражальних) дискурсивів** на позначення 1) **емоцій** (*Чи буваєте Ви в редакції «У.В»? Щось мені звідти нічого не напише. Які такі вони? Забули сукини сини* (Багрянний, 1992, с. 8); *Ну, й чудесний же Дніпрогес, матері його чорт!* (Рильський, 1988, с. 165); 2) **оцінки** (*Видно, що вона дуже недурна, дуже запальна і трохи з бзиком. Але читати було цікаво* (Шевельов, 2014, с. 243); 3) **акцентованого авторства й «самості»** (*Великий майстер новели Чехов, на мій погляд, невдадо назвав багато своїх оповідань* (Рильський, 1988, с. 137); *Про те, що я син народного вчителя, гадаю, треба сказати в біопр [афічній]*

замітці (Хвильовий, 1991, с. 842); 4) **дейктичних категорій** (*Побачитися я хочу. Що то за подія там така з Вапліте, що то за бурі там такі?* (Тичина, 1986, с. 616); *Коли там спочинеш потім?* (Тичина, 1986, с. 618); *Це була творча поїздка без усяких лапок* (Рильський, 1988, с. 165)).

Усі чотири підтипи дискурсивів на позначення самопрезентації адресанта виконують комунікативні і прагматичні функції, іншими словами, у них знаходимо вияви комунікативно-прагматичних категорій емпатії, евіденційності, модальності й оцінки, яку ми виводимо окремим підтипом дискурсивів на позначення самовираження адресанта.

Підтипи дискурсивів на позначення емоцій і позначення оцінки виведено як ДО самопрезентації, тому що суб'єктоцентричність, самовираження неможливі без вираження емоцій, оцінок (*А в нас — о, горе наше! — що не критик, то й Шупак, а то ще краще — Ключья* (Вишня, 1989, с. 421); *Сливе певний, що — 'si fata sinant' кінчу в глибоку осінь усю поему* (Рильський, 1988, с. 148)).

В авторському тексті зазвичай трапляється багато дискурсивів, які позначають опозицію «автор / адресант ЕД» — «адресат ЕД» (*У мене одно бажання: щоб не впала ти в розпач, щоб не кинула тебе енергія, щоб і далі ти стоїчно боролася за життя, за краще для нас з тобою й для дітей наших майбутнє* (Вишня, 1989, с. 421)), а також такі, де автор підкреслює свою «самість», яка звичайно теж протиставляється адресату / усім іншим (*Я собі як прекрасну мрію малюю можливість працювати укупі з Вами, з пп. Якубським та Филиповичем, коло одного літературного діла* (Рильський, 1988, с. 138)). Це дає підстави виокремити дискурсиви на позначення акцентованого авторства й «самості».

Дискурсиви на позначення дейктичних категорій особи, часу і простору виявляються через опозиції <близькість> — <віддаленість> (*По-перше — спасибі велике за піклування й за гроші, які й справді були мені он як потрібні* (Рильський, 1988, с. 153)) й <належність до себе> — <чужість> (*Ось уже 8 березня! У вас уже тепло... Але й тут наближається весна...* (Драй-Хмара, 1947, с. 171)).

Таким чином, вказані підтипи виконують усю низку функцій, які позначають суб'єктоцентричні дискурсиви, з чого висновковуємо, що виділена типологія є цілком придатною для аналізу й водночас прозорою і простою.

Викладену типологію дискурсивів схематично зображено у **Таблиці 1** й уналежено до відповідних комірок матриці епістоли.

Виділені класифікації дискурсивів:

- за структурою елементів дискурсива,
- за структурними характеристиками епістоли,
- за комунікативно-прагматичною функційною спрямованістю епістоли,

на нашу думку, можуть стати важливими інструментами аналізу дискурсу, які надають дослідникові можливість повноцінно характеризувати дискурсив як одиницю ЕД. З огляду на вказане вище в наступному розділі вироблений апарат дослідження буде застосовано для аналізу дискурсивів в епістолярії українського культурного діяча й драматурга М. Куліша.

=== ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ ===

Вважаємо, що інтеграція й аналіз результатів опису дискурсивних слів, отриманих у межах різних теоретичних парадигм, є нагальним завданням сучасної лінгвістики: такі дослідження стануть у пригоді для розвитку як лінгвістики тексту, так і дискурсивного аналізу.

Проаналізувавши відомі на сьогодні підходи до дискурсивних слів, а також їхні класифікації, ми виробили власне розуміння цієї лінгвістичної категорії. *Дискурсиви* — це необхідні варіантні дейктичні рухливі елементи, які організують дискурс, надаючи йому зв'язності та напрямку розвою в часі, локусі та комунікативному просторі. Вони багато в чому визначають його унікальність, стиль, емотивність згідно з когнітивними й комунікативними характерологічними особливостями одного з комунікантів (мовця), актуалізують спільні пресупозиції комунікантів, завдяки чому виводять дискурс на рівень людського спілкування, тобто роблять його живим, «вдихають у дискурс душу».

Як було з'ясовано в результаті аналізу лінгвістичних праць, у різних наукових парадигмах дискурсиви класифікуються по-різному. За основу ми взяли комунікативно-прагматичне розуміння цієї категорії, а саме функційно-прагматичні категорії модальності, емпатії, оцінки й евіденційності, які серед виділених дослідниками функцій найбільш повно відповідають особливостям ЕД. Як саме ці функції знаходять своє вираження й реалізують текстові категорії в епістолярії М. Куліша, розглядаємо у третьому розділі.

Серед усього багатоманіття типологій дискурсивів, на нашу думку, заслуговує на увагу прагматично орієнтована класифікація

(Hartman, 1986; Izutsu and Izutsu, 2013), яку, як і функційно-семантичну класифікацію дискурсивів в ЕД, розроблену Н. Павлик, вважаємо за можливе використати для вибудови власної типології.

Усі дискурсиви в ЕД поділяємо на дві групи: **структурно-формального типу**, які структурують дискурс епістоли (початку, закінчення, клішовані формули привітання, прощання та кліше в різних типах мовленнєвих актів), і **суб'єктоцентричні**, тобто такі, що виступають засобом **самопрезентації адресанта**.

Дискурсиви **структурно-формального типу** поділяємо на ті, що **складають зовнішню структурну рамку епістоли** і ті, що **складають внутрішню структурну рамку епістоли**.

Структурно-формальні дискурсиви, які **складають зовнішню рамку епістоли**, є специфічними, характерними лише для епістолярного дискурсу, маркуючи його **типологічні елементи** — привітання, стандартизоване звертання, прощання, стандартизований підпис. Структурно-формальні дискурсиви, які **складають внутрішню рамку**, вживаються і в інших видах дискурсу, маркуючи його структурні елементи й типові для ЕД ілокуції — побажання, вітання, поради, прохання та ін.

Суб'єктоцентричні дискурсиви (або **дискурсиви на позначення самопрезентації адресанта**) розрізняємо за функціями, як-от: на позначення емоцій, оцінки, **акцентованого авторства або «самості»**, **дейктичних категорій**, з-поміж яких виокремлюємо ті, що позначають **близькість — віддаленість** або **чужість — належність до кола свого**.

Структура епістоли **нелінійна**, її неможливо звести до двох структурних рамок. Кожна епістола має складну **матричну структуру**, комірки якої заповнюються дискурсивами різних типів, зокрема тими, які складають зовнішню та внутрішню рамки епістоли, а також суб'єктоцентричними дискурсивами.

Різномірні дискурсиви на позначення структури, самовираження, ілокуцій мовця та ін. можуть скласти «хребет» будь-якого дискурсу, який будуватиметься з низки мовленнєвих актів, що легко довести, якщо наповнювати по-різному його зміст; надають дискурсу «обличчя».

Особливий «малюнок», який складається з дискурсивів усіх типів, відбиває неповторність дискурсу окремої епістоли, і водночас, за ним можна простежити спільні для всіх епістол одного автора стилістичні риси та їхню авторську комбінаторність, неповторну, як і відбитки пальців, що становить собою **основу, базис ідіостилу автора листа**, завдяки чому можна виокремити **код мовної особистості**.

Дискурс, насичений відповідними типами дискурсивів, є добре сформованим, а отже, успішним. Без дискурсивів дискурс (текст) стає

- 1) **дискурсом, який не відбувся**, тобто тим, у якому мовленнєвий акт у вигляді невідповідним чином висловленої ілокуції не може вважатися виконаним, а перлокутивний акт з цієї ж причини швидше за все не відбудеться, тобто зв'язок між прагматичними складниками виявляється порушеним, що призводить до комунікативної невдачі, коли характеристики акту комунікації (ілокуції, перлокуції, комунікативні настанови тощо) неможливо встановити дослідникові й зрозуміти читачеві; або
- 2) **неуспішним дискурсом**. Неуспішний дискурс — це дискурс, у якому важко визначити низку важливих характеристик на трьох структурних рівнях: семантичному, прагматичному й топікальному; крім того, текст-результат не відбиває авторські наміри, але не виключається досягнення очікуваної перлокуції. У цьому разі топікальне членування цього дискурсу, комунікативні настанови й ілокуції, закладені автором, стиль і авторство дискурсу важко встановити дослідникові й важко зрозуміти читачеві; а перлокуції малоімовірні й непередбачувані внаслідок незрозумілості ілокуцій адресанта.

Проаналізувавши епістолярії українських письменників і культурних діячів, які були сучасниками Миколи Куліша, доходимо висновку, що практично всі адресанти в особистому, а надто інтимному й дружньому листуванні відзначалися емоційністю, емпатичністю викладення й, як наслідок, уживали багато дискурсивів, як структурувальних, так і самопрезентативних, комірки матриць їхніх листів досить щільно заповнені.

Пиши, Жане, та частіше, це для мене потрібне, як повітря.
Микола Куліш, лист до І. Дніпровського від 9 липня 1924 р.

Ну а тепер ... давай, Жане, поговоримо... Погомонимо, Жане.
Микола Куліш, лист до І. Дніпровського від 10 грудня 1924 р.

Розділ 3

ДИСКУРСИВИ ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТИЗОВАНОГО ВИСЛОВУ В ЕПІСТОЛЯРІЇ М. КУЛІША

3.1. ЕМПАТІЙНА ДОМІНАНТА ДИСКУРСИВІВ В ЕПІСТОЛАХ МИКОЛИ КУЛІША

3.1.1. ЕМПАТІЯ В ПРИВАТНОМУ ЛИСТУВАННІ М. КУЛІША

Приватні (родинні, дружні та інтимні) епістоли М. Куліша становлять основний корпус епістолярію драматурга, у якого було декілька «постійних» адресатів: по-перше, його гімназійний друг, пізніше письменник і драматург, Іван Дніпровський; по-друге, письменник Аркадій Любченко; по-третє, кохана жінка О. К. Корнеєва-Маслова й, звичайно, дружина, А. І. Куліш.

В епістолах, адресованих І. Дніпровському, М. Куліш часто ділиться творчими планами, наводить схеми майбутніх романів і п'єс і навіть окремі уривки з творів, що зараз у роботі.

Встановлено, що **фокусом позитивної прагматичної емпатії** в епістолах М. Куліша, адресованих І. Дніпровському, є мотив творчості Куліша, бо в 90 % листів ідеться про його власні твори, їхню постановку в театрах та світобачення Куліша-письменника, що відбивається через події його життя та емоційні впливи, які виникали як їхній наслідок. Саме тому, вважаємо, мовленнєва діяльність М. Куліша в його епістолах така багата на фігури художнього мовлення, коли він пише про муки творчості, про роботу над своїми творами, обставини їхнього написання тощо.

Фокусом негативної прагматичної емпатії Куліша в цих листах є тема роботи в «соцвисі» (відділі соціального виховання). Розповіді про цю роботу короткі, наративні, наприклад: *Трамвай, кабінети, комісії, прийом, циркуляри, операційні плани, діти, дим, чад — і так до самої ночі* (Куліш, 1990, с. 499).

Фокусом емпатії в усьому корпусі епістол, адресованих дружині, є турбота про родину, за винятком епістоли від 22 грудня 1925 року, підписаного *Мусій Копистка* (Куліш, 1990, с. 658). Це не єдиний в Куліша випадок вживання дискурсива на позначення підпису з ознаками метафоризації, але єдиний в епістолах до дружини, і свідчить він про те, що автор, коли приїхав проводити революційну агітацію на селі, ототожнював себе з Кописткою, про образ якого пише І. Дніпровському: *Копистка, Парася і Вася — кістяк революції* (Куліш, 1990, с. 501). Очевидно, деякі риси образу Мусія Копистки Куліш взяв у себе, інші риси «піддивився» під час життя і поїздок на село, і навіть вже після написання п'єси писав у листі до Дніпровського: *Блукаючи степом од школи до школи, побачив я ще раз село... базар, а на ньому Кописток та дідів з цінками* (1990, с. 513). Таким чином проявилась емпатія Куліша до одного з своїх, як йому здавалось, влучних і «живих» персонажів.

Кожна епістола до дружини містить багато стилістично маркованої просторічної лексики, написана з гумором. Істотно різняться від вищерозглянутих епістоли із в'язниці й заслання. Спочатку Куліш намагається писати, як завжди, зберігає жартівливий тон і лексику, але згодом, виснажений і без перспективи вирватись з тенет заслання, він звертається до дружини *Тосю рідна!, Рідна моя!*, а підписується *Твій Микола*. Епістоли повні турботи про майбутнє жінки й дітей, тоді як власне майбутнє було невідомим. Надія на те, що життя рідних налагодиться без нього, що вони ще колись побачаться, спомини про щасливі хвилини з життя є фокусом емпатії епістол М. Куліша до дружини із заслання.

Ще один корпус епістол заслуговує на увагу, бо має наскрізну **емпатичну домінанту** ніжності й кохання. Це епістоли до О. К. Корнеевої-Маслової (1924–1934 рр.), загальним корпусом 60, з яких 25 останніх написані українською мовою. Епістоли написані в піднесеному стилі, містять велику кількість дискурсивів на позначення зовнішньої й внутрішньої рамок епістоли, виражених окличними реченнями, пестливо-ніжними формами звертань (*Моя Ладушка!*), дискурсивними висловами у формі окличних та питальних речень та вигуків (*Що-що, а мудріший став, їй-бо...*) (Куліш, 1990, с. 644),

... (ой якими трафаретами я висловлююсь — *жах!*) ... (Куліш, 1990, с. 653), *Ага! Отож цілую вас, друже* (Куліш, 1990, с. 654), *Ну скажіть на милість, чого мені з вами хитрити. Ну чого? Ну?.. Дивіться мені в очі й кажіть... То-то ж* (Куліш, 1990, с. 645)), дієсловами на позначення фізичного та ментального чуття у формі питальних речень, покликаних привертати увагу адресата (*Пам'ятаєте?* (Куліш, 1990, с. 653, 652), *Розумієте тепер?* (Куліш, 1990, с. 652), *Ви уявляєте?* (Куліш, 1990, с. 642)), вставленими реченнями, які є дискурсами у дискурсі й створюють враження, що людина має дуже багато чого висловити, і це не вміщується у формат листа (*От приїздить, повертайтесь і тоді побачите. (А небо на вашій півночі завжди нагадує мені дешевенький перкаль — ситец!)* (Куліш, 1990, с. 637), *Я вже такої думки і в такому настрої, що краще буде (бо так більше хочеться) приїхати просто в Одесу, а звідти вже (якщо буде охота) рушити Дніпром абощо* (Куліш, 1990, с. 653)), вставними словами (*Словом, і вірте мені, — це краще, ніж ...* (Куліш, 1990, с. 653), *звичайно, мабуть*), парцельованими конструкціями (*А так ще хочеться. Підскочити й побігти* (Куліш, 1990, с. 642)) тощо. У цьому корпусі епістол простежується багато складених функційно-епістолярних дискурсивів, які мають форму речень чи вставлених речень, часто містять епітети й метафоричні епітети (*Побажая вам свіжих прекрасних дощів і зірниць на степових нічних обріях. І таких ще дощових спогадів, щоб почували себе трошки схвильовано, зворушено, піднесено і хороше* (Куліш, 1990, с. 654)).

Як зазначає Ф. Бацевич, одним із найчастотніших виявів емпатії у дискурсах є презентація фактів, їхня інтерпретація з позиції одного з учасників подій, про які йдеться в повідомленнях дискурсу. Однак існують цілі дискурси і мовленнєві жанри, що відпочатково передбачають емпатію адресанта до конкретного учасника певної події або факту (Бацевич, 2010, с. 173). Отже, вважаємо, що інформація, яка викладена в епістолярному дискурсі, подається під кутом зору автора-оповідача, що визначається нами як *емпатизований оповідач*, який спостерігає за тим, що відбувається, й емпатизує самому собі як персонажу в 1-й особі однини, зазвичай за відсутності підмета, але з відповідною формою присудка, співвідносними присвійними займенниками тощо. Тобто у фокусі емпатії в широкому розумінні — особистість автора — свідка та дійової особи описуваних подій, тлом емпатії слугують різні особи та випадки з життя письменника.

У дискурсі всіх аналізованих особистих епістол М. Куліша спостерігаємо певні *емпатичні домінанти* — вияв певного типу емпатії

не лише в межах одного висловлення, а й їх сукупності, зв'язних фрагментів, що дає підстави говорити про емпатичну домінанту (домінанти) тексту або його частин, яка поряд з іншими засобами когезії та когеренції формує зв'язність і цілісність дискурсів, мовленнєвих жанрів та їх частин (Бацевич, 2010, с. 171). Таким чином, Куліш робить головним фокусом семантичної емпатії в епістолах до І. Дніпровського свої твори, — тобто емоції, переживання щодо творчості виявляються на тлі його стосунків з Дніпровським, іншими словами, постать друга, І. Дніпровського, є *тлом емпатичної домінанти*. Але було б несправедливо вважати, що в дискурсі переписки з І. Дніпровським виявляється лише одна емпатична домінанта.

Щирі відносини між друзями, ніжна турбота про здоров'я один одного, про їхніх рідних, тобто емпатія до адресата та його родини, складають другу емпатичну домінанту цих епістол. Про це можна дізнатися з ніжно-пестливих форм звертання М. Куліша до друга та його рідних (*Жанчику, дружина і моя Пенелопа* (1990, с. 545), *тьоття Маруся і друк-Ленчик* (1990, с. 567), заключних етикетних формул епістоли, які далеко виходять за межі конвенційних, завдяки вжитій неформальній лексиці, пестливим епітетам, іменам, що зрозумілі лише у вузькому колі двох родин, різноманітному експресивному синтаксису, що включає як традиційні форми, так і несподівані питання, відповіді на які даються у формі запитань, численні вигуки: *Тисну. І тьоттю Марусю тисну. І друк-Ленчика...* (1990, с. 567), *Як там ся має хорошая тьоття Маруся? Сердечний привіт. А друк-Ленчик? У Києві? Бож-же мій, боже! Тисну, Жане-Генріху Кирдяго, і вітаю тьоттю Марусю і друк-Ленчика аж у Києві! ... Ант [оніна] Іллін [ічна] передає гарячий привіт. Льоля і Вова теж. А також бабушка і Джой* (1990, с. 571).

Таким чином, у результаті проведеного аналізу приватного епістолярію М. Куліша стає очевидним, що фокус прагматичної емпатії виступає не як характеристика окремої епістоли (окремого дискурсу), а як характеристика дискурсу всього корпусу епістол до кожного окремого адресата. Так, в епістолах до дружини — це ніжність, любов і турбота про неї та дітей, про їх добробут; в епістолах до коханої жінки — це почуття любові до неї; в епістолах до друга, І. Дніпровського, — творчість Куліша, їхня щира дружба й братерство.

Вважаємо, що в епістолярному дискурсі, зокрема у дискурсі приватного листування, повною мірою відображаються погляди автора-оповідача-адресанта, його емоційні стани, смаки та уподобання. Тобто епістолярний дискурс однозначно містить емпатично марко-

вану інформацію. Справа лише в майстерності адресанта донести до адресата той рівень емпатії, ті емпатичні домінанти, які він має на увазі, щоб не виникло комунікативне непорозуміння. Найвищим рівнем майстерності адресанта є вміння викликати в адресата емоції, подібні до тих, які відчуває він сам. Як наслідок, в ідеалі, він досягає комунікативної мети — розуміння, співчуття, співпереживання тощо. Так виникає рефлексія і відповідна емпатія адресата до повідомленого і, як наслідок, до адресанта.

Мовними засобами створення ефекту присутності, наближення адресата до адресанта є: 1) введення інформації попередньо вжитим дискурсивом у формі питального речення зі структурою **дієслово на позначення чуттєвої або розумової перцепції + звертання** (*Чуєш, Жане?*), або **вигук + звертання** (*Га, Жане?*); 2) множинне вживання дискурсивів у формі звертань, зокрема у формі імені адресата, у тексті листа, тобто **полівокативів** (Куварова, 2018, с. 161); 3) множинне вживання стилістично маркованої лексики, характерної для прямої комунікації, зокрема, просторічної (*Це мої укохани типи...* (Куліш, 1990, с. 495), *ниньки* (Куліш, 1990, с. 555), *Сидю-бо, аж «гепи» болить, та пишу свого «Малахія»* (Куліш, 1990, с. 555), *і все ж таки дуже кепськo розуміють цю мою річ* (Куліш, 1990, с. 557), *завтра-позавтра* (Куліш, 1990, с. 637), *страшенно приємно* (Куліш, 1990, с. 639), *черкніть коли-не-коли* (Куліш, 1990, с. 645), *і ось нате* (Куліш, 1990, с. 663) тощо), у тому числі дискурсивів, які відбивають емоційне ставлення (*та чорт з ним* (Куліш, 1990, с. 557), *Ну, трясу руку...* (Куліш, 1990, с. 508) тощо) й 4) вживання дискурсивів на позначення прямої й непрямої евіденційності (*Я думаю, ...!*, *Мені здавалось, і я потерпав, що не вистачить глини і фарби...* (Куліш, 1990, с. 497), *Як бачите, я не поспішався з відповіддю* (Куліш, 1990, с. 639) тощо); 5) експресивний синтаксис та ін.

Часто Куліш хоче почути думку друга, тоді маємо апелювання до категорії евіденційності, до сенсорних відчуттів адресата. Зокрема, адресатами в такому разі є друзі — І. Дніпровський та, зрідка, А. Любченко. З цією метою М. Куліш часто вживає дискурсиви на позначення відчуттів у фатичній функції (*Як бачиш, ...* (1990, с. 491), *Чуєш, ...* (1990, сс. 491, 538), *..., як ти знаєш, ...* (1990, с. 492), *Віриш ...* (1990, с. 523), *Ну, Жане, справа серйозна! Слухай!* (1990 с. 526) та ін.), які ніби зменшують відстань між адресантом і адресатом до відстані, характерної для прямої комунікації. Тій самій меті слугують численні метакомунікативні питання до адресата, завдяки яким створюється враження полеміки між друзями,

враження, що Дніпровський от-от відповість, кивне головою (*Бачив коли, Жане, рибалку, на Конці...?* (Куліш, 1990, с. 498), *Розумієш, Жане?* (Куліш, 1990, с. 499), *Га, Жанчику?* (Куліш, 1990, с. 552)). Переважна більшість питань має в структурі речення звертання, що звичайно робиться для привертання уваги співрозмовника під час безпосередньої комунікації. Куліш використовує звертання у різних частинах епістоли, у різних типах речень (питальні речення, серед них багато риторичних запитань, окличні речення з питальною інтонацією (*Чуєш, Жане!* (1990, с. 499)).

Засобів вираження прямої евіденційності знаходимо в епістолах М. Куліша в декілька разів більше, ніж непрямой. Це легко пояснити особливістю жанру, де автор приватних епістол має за мету встановити сенсорний контакт для створення ефекту тісного спілкування, яке передбачає емоційний, чуттєвий та ментальний контакт з адресатом.

Бачимо, що М. Куліш ставиться до своїх адресатів — друзів, знайомих, жінки, коханки — із симпатією, любов'ю, інколи іронічно або критично, що свідчить про вияв позитивної прагматичної емпатії (Бацевич, 2010, с. 171). Завдяки різноманітним мовним засобам, серед яких превалюють суб'єктоцентричні дискурсиви різних підгруп на позначення самопрезентації адресанта, відстань від автора-оповідача до читача зменшується і, таким чином, можемо стверджувати, що в організації дискурсу особистого листування М. Куліша простежується емоційна та когнітивна емпатія в різних ілокутивних типах: розуміння, співпереживання, співчуття, підбадьорення, схвалення, несхвалення тощо, що становить принципову стилеутворювальну домінанту аналізованих дискурсів.

3.1.1.1. Омовлення взаємної емпатії в листуванні М. Куліша й І. Дніпровського

Як було зазначено раніше, емпатія як здатність людини до паралельного переживання тих емоцій, що виникають в іншій людині під час спілкування чи безпосередньо перед тим, відіграє важливу роль у міжособистісній комунікації (Кузнецова, 2010, с. 21).

У лінгвістиці розрізняють когнітивний й емотивний типи емпатії. Пристаємо на думку О. Філімонової, яка відзначає, що когнітивна емпатія, тобто взаєморозуміння комунікантів на основі спільності інтересів, рівня освіти, вікових і культурних особливостей, тісно пов'язана з емпатією емоційною, тому що однаковість у світосприйнятті викликає у співрозмовників позитивні емоції один

до одного (Филимонова, 2007, с. 345). Емотивна складова поняття емпатії, на нашу думку, є її обов'язковим компонентом, оскільки емоційний відгук адресата є очікуваною перлокуцією ілокутивного акту з емпатійною складовою.

Розрізняють три основні етапи повного емпатичного процесу: сприйняття слухачем; експресивна констатація цього відгуку особою, що емпатизує; фаза отриманої емпатії або усвідомлення того, що вас зрозуміли (Barrett-Lennard, 1993). Ці фази не є замкненою системою, на практиці вони напіваавтономні.

Отже, вважаємо, що емпатія є категорією, яка залучає обох комунікантів, включає до себе *суб'єкт емпатії*, тобто того, хто переймається станом й емоціями іншої людини, й *об'єкт емпатії*, тобто того, хто викликає ці відчуття. Розрізняють також *емпатійний відгук*, коли співрозмовник розуміє, що суб'єкт переймається його відчуттями і, в свою чергу, відчуває внаслідок цього приязнь і позитивні емоції. В епістолярному дискурсі це звичайно адресант і адресат. І, щоб зрозуміти, чи виник між ними такий складний взаємозв'язок, потрібно розглядати епістоли обох комунікантів. На рівні макропрагматики дистанційне епістолярне спілкування приймає форму *мовленнєвої події (SE)*, у якій кожна епістола є *мовленнєвим ходом (M)*, і разом зі зворотною епістолою утворює *мовленнєвий крок (Ch)*. Нас цікавить саме рівень мовленнєвого макрокroku, оскільки саме в інтеракції можна виявити відповідність стилістики й прагматики епістол обох адресантів. Побіжно зазначимо також, що якщо ми вважаємо епістолярій діалогом, розтягненим у часі, то традиційні терміни *адресант* і *адресат* залишаємо для розгляду на нижчому рівні аналізу — для аналізу мовленнєвого ходу (епістоли). На рівні ж комунікативно-прагматичного аналізу мовленнєвої події і кроків, які її складають, розглядаємо епістоли **адресанта X — (EX)** й **адресанта Y — (EY)**.

З урахуванням зазначених особливостей аналізу розглянемо прояви емпатії, а також способи її омовлення на матеріалі дистанційної комунікації Миколи Куліша з Іваном Дніпровським, представленої в епістоляріях цих українських драматургів, адресованих один одному.

І. Дніпровський був найчастотнішим адресатом М. Куліша, їхня дружба й, відповідно, листування тривали роками. У комунікативному просторі їхньої дистанційної комунікації існує як мінімум 110 кроків — стільки епістол М. Куліша фігурує в описі фонду І. Дніпровського у ЦДАЛМ України за № 144 (Опис фонду

№ 144 І.Д. Дніпровського у ЦДАЛМ України). Але видано з них лише 61, саме вони й слугували нам матеріалом для аналізу. Декілька епістол І. Дніпровського до М. Куліша було надруковано лише в канадському виданні творів М. Хвильового, до якого, крім творчості власне М. Хвильового, укладачі залучили й інші матеріали з тогочасного літературного життя (Дніпровський, 1983, сс. 620–624). Лише орієнтуючись на видані друком епістоли М. Куліша, розуміємо, що мовленнєва подія їхнього спілкування тривала понад 11 років. Уважаємо, що за цей період в обох адресантів виробився власний стиль дистанційного спілкування, спільна емпатійно позначена метамова.

Локус епістолярного спілкування Куліша з Дніпровським має розгалужену систему координат. Координати локації Куліша: Ел-дабешт (Зінов'євськ), Одеса, Харків, Кисловодськ та ін. За нестачі інформації, через відсутність листів І. Дніпровського, у листах Куліша знаходимо інформацію про місцеперебування друга. Це Харків, Крим (зокрема Ялта, санаторій), Одеса (санаторій), Чернігівська область (с. Бобровиця, тубсанаторій) та ін.

У фокусі емпатії тривалого листування М. Куліша й І. Дніпровського була їхня літературна творчість — письменництво, його приємні й важкі моменти, пов'язані з натхненням і технікою письма, жанрами. З епістол Куліша видно, як він відгукується на відповідні «посили» Дніпровського писати свої твори, творчо розвиватися. Друзі часто давали один одному поради щодо того, у якому напрямі і як краще розвивати свою творчість, свій таланти. Так, неодноразово спостерігаємо в Куліша подібні рядки: *У тебе є ще одна сила, якої ти не вичерпав. Це твій природний юмор. З'єднай його з твоїм багатим словом і побачиш тоді, що вийде щось нове і несподіване... Не губи цієї сили. Використай до краю* (Куліш, 1990, с. 505). В епістолах Дніпровського знаходимо відповідні Кулішевим нотки: *Хвильовий показав, як духмяно пахне слово, а твоє завдання показати його щирі вагу, дике золото в руках ювеліра. Слово на зір, на ухо, на смак, на нюх і на дотик, синтез слова, щоб початок його пішов од тебе. Ти бо взяв його свіже, рахманне і чисте од самої землі і тут на землі його маєш лишити* (Дніпровський, 1983, с. 623). Практично всі роздуми про слово, літературу, дружбу позначені метафоричністю: *Як ти там, Жане? На сонці — чи звернув до вечірньої зорі?* (Куліш, 1990, с. 529).

В результаті аналізу дискурсу епістоляріїв обох драматургів встановлено, що **фокусом позитивної емпатії** в епістолах М. Куліша до І. Дніпровського є літературна творчість адресанта. Так, в епістолах Куліша це його творчість і, навпаки, в епістолах І. Дніпровського

до Куліша фокусом є творчість Дніпровського. Майже в усіх епістолах М. Куліша й І. Дніпровського знаходимо роздуми про власні твори і власну літературну долю, просякнуті емоційними відгуками на події, пов'язані з літературною діяльністю. Саме тому, вважаємо, епістолярна мовленнєва діяльність М. Куліша й І. Дніпровського багата на фігури художнього мовлення, коли митці відображують роботу над своїми творами, позначену тривожними роздумами й муками творчості.

Фокусом негативної емпатії М. Куліша в цих листах є його робота, не пов'язана з творчістю, а саме редактора районної газети в Одеській області й у відділі соціального виховання. Фокусом негативної емпатії в епістолах Дніпровського є його хвороба — туберкульоз, від якої письменник лікувався багато років і від якої врешті помер, а також стан його душі: *Оці два роки останні в Харкові висушили мене, збіднили, зубожили, отруїли мене. Втратив я все, що приніс із нашої милої Таврії...* (Дніпровський, 1983, с. 620). Схожу риторичу знаходимо й у Куліша, який часто згадує *милу Таврію*, рідний край: *Ще напиши, Жане, чи не видно тобі з гори нашої Таврії, Каланчака та Чапліни* (Куліш, 1990, с. 548). Таким чином, висновковуємо, що спільність ідеалів, сподівань і загалом світосприйняття підсилює емпатійність комунікації в діалогічному дискурсі, зокрема епістолярному. Іменники-топоніми на позначення об'єктів емпатії у цьому випадку вживаються разом з емотивними прикметниками або з дейктичними особовими займенниками, які позначають спільну для адресантів локацію, а отже, також є емпатизувальними елементами.

У М. Куліша частотним є вживання **емпатійної лексики**, представлена в основному емотивними прикметниками й вигуками-дискурсивами: *любий, дорогий, щирий, єдиний друже, друже мій, чи не, як же, чи, ну, так-от* та ін. У Дніпровського відповідно: *єдиний друже, щирий, любий, скупив, дружня ласка, ніжний лист* та ін.

Морфологічно в епістолах обох друзів спостерігається багато речень з дієсловами майбутнього часу в першій особі множини: *Підночуємо, коней погодуємо і рушимо далі, важку хуру везучи* (Куліш, 1990, с. 540), *зустрінемося і поговоримо* (Дніпровський, 1983, с. 622) й з дієсловами теперішнього часу другої особи однини, що пояснюється вживанням обома адресатами великої кількості звертань: *Щось ти таємничаєш і лякаєш мене* (Куліш, 1990, с. 517), *Хоч я знаю, і знаю гаразд, що ти робиш для театру, а все таки дуже жаль, що ти не пробуєш прози* (Дніпровський, 1983, с. 623), а також імперативів:

Гляди ж, Жане, зроби так, як я пишу тобі (Куліш, 1990, с. 506), *Тільки знай про це, любий мій* (Дніпровський, 1983, с. 622), *Затям це собі, перевір десять раз — і роби* (Дніпровський, 1983, с. 623). На нашу думку, велика кількість усіх перерахованих груп дієслів в епістолярному творі свідчить про значний ступінь емпатизації, оскільки зазвичай адресант більше повідомляє про себе, вживаючи дієслова у першій особі однини або в родовій формі минулого часу. Виходячи з того, що епістоли Куліша більше представлені, простежуємо на їхньому тексті, що протягом комунікативної події дистанційного спілкування Куліша й Дніпровського кількість ужитих груп дієслів суттєво зростає, що додатково свідчить про підвищення емпатизації між обома адресантами.

На синтаксичному рівні спостерігаємо емпатійну домінанту **питальних речень**: *Що ти робиш в Одесі? Що лікуєш?* (Дніпровський, 1983, с. 622), часто риторичних, у яких ужито багато дискурсивів, виражених частками: *Як ти думаєш, чи не схибнувся я, давши таку згоду?* (Куліш, 1990, с. 528).

Мовленнєвий акт **прощання** часто поєднаний з **дискурсивом звертання** й містить дискурсиви лексичного рівня, виражені частками: *Ну, Жане, до скорого побачення* (Куліш, 1990, с. 529).

Простежується, що ідеї, які перебувають у фокусі емпатії обох адресантів, виражаються схожими синтаксичними конструкціями й наповнені суголосною лексикою і дискурсивами: *Немає там і не буде ні друга, ані півдруга* (Куліш, 1990, с. 529), ... *я думав, що як не останеться в мене ані матері, не дружини, ні друга, ні сестри — останеться мені мистецтво, яке я буду кохати докраю...* (Дніпровський, 1983, с. 620).

Спостерігаємо, що обидва адресанти виказують бажання зустрітися, побачитися і обговорити разом життя, творчість: *Коли ми зустрінемось, Жане?* (Куліш, 1990, с. 569), *Як до того місяця «палочки» не доїдять мене, то ще зустрінемось і поговоримо «тихо й ніжно».* *Скучив я за твоєю розмовою, за твоїм словом щирим і шукаю тебе* (Дніпровський, 1983, с. 622).

Одним із проявів емпатії в дискурсі є вживання дискурсивів. Для епістолярного дискурсу, окрім дискурсивів загального вжитку, поширених в усіх типах дискурсу, вживаються й специфічні — так званої зовнішньої рамки, серед яких виділяються звертання, привітання, прощання й підпис (Див. Розділ 1). Найбільш виразними й емпатизованими в адресантів М. Куліша й І. Дніпровського є звертання й підписи, оскільки давні друзі не підписувалися в лис-

тах справжніми іменами, а вживали вигадані ще з гімназійних років імена *Кляус*, або *Август Халява* (М. Куліш) і *Жан*, або *Генріх Кирдяга* (І. Дніпровський). В епістолах Куліша звертання (*Любий*) *Жане!* спостерігається в усьому корпусі епістол, адресованих Дніпровському, трапляється й подвійне звертання: *Любий Жане — Генріху Кирдяго!* Постійною рисою й емпатійною домінантою є полівокатив — вживання Кулішем звертань декілька разів упродовж тексту епістоли. Дніпровський, у відповідь, підтримуючи емпатійність спілкування, у текстах епістол неодноразово звертається до друга на ім'я *Кляус*.

Епістолярний дискурс має таку природу, що дозволяє побачити у зворотних епістолах адресата *взаємну емпатію, емпатійний відгук*. У листуванні Дніпровського й Куліша простежуємо емпатійний відгук на рівні дискурсивів звертання й підпису. Так, в епістолах Дніпровського звертання відповідає підпису у зворотних епістолах Куліша: *Кляусе (любий)!, Любий Кляус!, Кляусе любий, єдиний друже духа мого!* (Дніпровський, 1983, с. 622–624) — *Твій Кляус, Твій старенький уже Кляус, Ваш Август Халява* та ін. (Куліш, 1990, сс. 491–574). Підпис І. Дніпровського в листах, адресатом яких є М. Куліш (*Твій Жан*), відповідає звертанням в епістолах Куліша (*Жане!, Любий Жане!*). Отже, спостерігаємо, що дискурсив звертання в ініціальній епістолі стає дискурсивом на позначення підпису у зворотній епістолі, що свідчить про насичену емпатійність цих одиниць структури епістолярного дискурсу, і відтак, присутність повноцінного емпатійного відгуку в обох адресантів.

Дискурсиви звертання поєднуються в текстах епістол М. Куліша й І. Дніпровського з **директивами**, мовленнєвими актами **наказу**: *Налягай, Жане! Торкай!* (Куліш, 1990, с. 528), *Отже н'єсу ти роби* (Дніпровський, 1983, с. 623); **прохання**, сповнених турботи: *Так озовись, Жане* (Куліш, 1990, с. 541), *Ти гляди ж, Жане, лікуйся...* (Куліш, 1990, с. 549); **побажання**: *Отож, видужуй, спи, їж, спочивай і набирайся, Жане, сил* (Куліш, 1990, с. 548); а також **репрезентативами** (зокрема **повідомленнями**): *Читаю, Жане, «Культуру і побут»* (Куліш, 1990, с. 540) й **питаннями**: *Та не вже, Жане, примушує мене?* (Куліш, 1990, с. 540) та ін.

Таким чином, доведено, що в аналізованому дистанційному макродіалозі емпатія між обома друзями — М. Кулішем й І. Дніпровським — експліцитно виражена на декількох рівнях: лексичному, морфологічному, синтаксичному й комунікативно-прагматичному. Емпатія ця **взаємна** й майже цілком **симетрична**, тобто симетрично вербально експлікована обома адресантами. Так, **емпатійний відгук**

спостерігається в основному на рівні функційно-епістолярних дискурсивів, дискурсивів зовнішньої рамки, як-от дискурсивів звертання й підпису, підсилених емотивною лексикою. Отже, ступінь взаємної емпатії адресантів **дистанційного епістолярного макродіалогу** — М. Куліша й І. Дніпровського — високий. Втім, вважаємо, що це питання вимагає залучення роботи з архівами й подальшого дослідження, оскільки основний корпус листів І. Дніпровського не виданий. Взаємне листування творчих особистостей М. Куліша й І. Дніпровського варто також розглянути з погляду теорії комунікації, психолінгвістики тощо.

3.1.2. ЕМПАТІЯ ТА ФОКУС ЕМПАТІЇ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИХ ЛИСТАХ М. КУЛІША

Із відомих та опублікованих офіційно-ділових епістол мож-на назвати листи до відділу преси ЦК КП(б)У, до газети «Комуніст», до Головреперткому НКО, до редактора «Літературної газети», до Харківської облпрокуратури слідчому Кушарському, лист до Івана Кочерги. Ці епістоли Куліш писав або у відповідь на запити офіційних установ, або відстоюючи інтереси українського письменства як президент ВАПЛІТЕ, або на захист себе як драматурга, коли йшлося про публікацію та постановку власних п'єс.

Лист до відділу преси ЦК КП(б)У є відповіддю на два листи з цього відділу, тон листа підкреслено офіційний, «сухий», у фокусі емпатії автора — виключення з ВАПЛІТЕ письменників М. Хвильового, О. Довітнього та М. Ялового. Комунікативна роль Куліша в цьому заочному діалозі — пояснення, викладення такого погляду, що максимально сприяв би збереженню літературної організації, у лавах якої, на думку М. Куліша, були кращі письменницькі сили. Автор вживає такі засоби персуазивності, як чітка побудова — структуроване й навіть пронумероване висвітлення суті претензій до виключених письменників (1) ..., 2) ...) з апелюванням до можливих наслідків їхнього перебування в організації, висновки «партійної частини ВАПЛІТЕ», теза про недовіру «одмовлянням» товаришів, а далі — антитеза, що організація їм не довіряє.

Ужито такі штампи, як *утворили несприятливі умови для літературної роботи, резонатор політичних суперечок, прийшли до таких висновків, наберуть загостреного суто політичного значення* тощо. Досить часте вживання дієприслівникових зворотів, характерних для офіційного стилю (*Строго додержуючись постанов ...; зваживши всю цю ситуацію* та ін.). Формалізує мову листа наявність підрядних

речень, уживання дієслова-зв'язки, а також дискурсивів різних груп у формі парентезійних конструкцій *мабуть, крім того, на нашу думку* (Куліш, 1990, с. 452). Із лексико-синтаксичних засобів — уживання словосполучення *єдиний спосіб* (Куліш, 1990, с. 452), коли йдеться про виключення з організації трьох членів задля збереження самої організації; етикетне звертання на *Ви* (уже в першому рядку листа міститься формальна структурна фраза офіційного листа-відповіді на *Ваші листи з 4/II і 10/II цього року пояснюємо: ...* (Куліш, 1990, с. 451).

Такий самий фокус емпатії і в наступному листі до газети «Комуніст», написаному приблизно в той самий час. Ступінь емпатизованості автора до описуваних подій стає більшою, риторика перетворюється з офіційно-ділової на публіцистичну, доказова база автора містить більше структурованих підпунктів (*а) ... — г) ...*), авторський тон з розважливого змінюється на збуджений. Офіційно-діловий стиль превалює, але наявні вкраплення конструкцій публіцистичного стилю (епіфора *про це організація сказала і точно, і ясно, і без хитрувань* (Куліш, 1990, с. 453), вживання дискурсивів на фоні тема-рематичної транспозиції і надлишковості стилістичних засобів: *Трапилась п о л і т и ч н а п о м и л к а, що її редакція цілком ясно тепер собі уявила* (Куліш, 1990, с. 454), що, можливо, пояснюється різним характером адресатів: у попередньому листі це офіційна партійна установа, у цьому — редакція газети, що й зумовлює певні риси публіцистики.

У листі до Головреперткому, датованому 1929 роком (Куліш, 1990, с. 455–456), із самого початку бракує таких важливих складників листа, як звертання і привітання. Вважаємо, що ігнорування етикетних норм свідчить про те, що автор перебуває у край знервованому стані і виявляє, таким чином, **антиемпатію** до адресата. У фокусі емпатії адресанта, М. Куліша, — доля його п'єси. Автор починає з головного — вибір теми й матеріалу до п'єси були ним ретельно обдумані, «вивірені ідеологічно». Далі міститься опис перебігу подій, що відбувалися навколо визначення п'єси «Мина Мазайло» як «ідеологічно сумнівної». Загалом, у листі витримано офіційно-діловий стиль, але «між рядками» проглядається роздратування, напруга, що видає високий ступінь емпатизованості автора. На тлі офіційно-ділового стилю окремі фігури мовлення і дискурсивні слова експлікують ці відчуття М. Куліша. Із самого початку автор розрядкою акцентує увагу адресанта на темі п'єси, додатково вживаючи вставний вислів *в першу чергу*, який використано не як вставну синтаксему на позначення переліку (наприклад, у низці подібних:

в першу чергу, по-друге, по-третє тощо), а на позначення першочерговості, важливості цього пункту для адресанта.

У листі до редактора «Літературної газети», написаного з приводу утисків щодо п'єси «Народний Малахій», спостерігаємо публіцистичний стиль викладу, автор вдається до цього тому, що лист призначений для широкої аудиторії — читачів «Літературної газети», тому передбачаються два адресати: редактор газети, якого Куліш просить надрукувати лист; другий адресат збірний — це читачі тієї ж газети, до яких Куліш звертається так: *старі й молоді мої друзі ...* (1990, с. 477). Сам М. Куліш кваліфікує свій лист як відповідь на питання колег, молоді та інших щодо своєї творчості, зокрема ідеї та головного персонажа п'єси «Народний Малахій».

Спробуємо визначити топік аналізованого тексту, що, за Ф. Бацевичем (Бацевич, 2010, с. 170), є узагальненою, концентрованою його когнітивно-інформаційною ідеєю, яка виявляється з опертям на складники нижчого рівня абстракції — точку зору і емпатію. Отже, топік цього листа — це визнання адресантом своєї провини в *ідеологічній неясності, нечіткості п'єси, загадковості Малахія в першій редакції...* (Куліш, 1990, с. 474), що призвело до відмови в її постановці, визнання помилок і готовність «удосконалити» п'єсу. Очевидно, що самолінчування М. Куліша було викликане спробою дати п'єсі можливість вийти на сцени українських театрів, типовим актом визнання провини є та частина тексту, що виділена розрядкою і задає тональність авторському викладу: *Це моя політична помилка, це був результат моїх ідеологічних хитань і подвоєності, що їх я згодом усвідомив і тепер засуджую* (Куліш, 1990, сс. 475–476).

Ситуація, що склалася навколо цієї та інших п'єс М. Куліша і змусила його написати відкритого листа, стала причиною особливого характеру емпатії адресанта. Звичайно адресант, розповідаючи про себе, називає себе за допомогою особового займенника 1-ої особи однини, така референція означає, що йдеться про ідентичність *я*-адресанта і *я*-суб'єкта оповіді, тобто про стовідсоткову емпатію. М. Куліш, як відомо, є одночасно і автором п'єси, і автором листа, але, говорячи про себе як про автора п'єси, адресант вживає іменник «*автор*» і дієслова у 3-й особі однини, що, зрозуміло, сигналізує про зниження рівня емпатії адресанта до себе-драматурга. Таким чином, М. Куліш намагається якнайбільше відмежувати себе як особистість від себе-драматурга, який *на д т о в ж е*

л і б е р а л ь н о поставився до свого героя»: *Особисті того часу авторові почуття і настрої я б схарактеризував так: опозиційна туманність, яка згодом розійшлась, не мавши в собі ідейно-політичного центру, і яка через це не могла сформуватися в певну політичну концепцію* (1990, с. 474). Наведений приклад демонструє, як в одному і тому самому реченні вживаються дві теоретично кореферентні одиниці — **автор** і **я**, але їх кореферентність сумнівна, практично нульова, бо **я**-коментатор ментально локалізує ситуацію, практично відокремлюючи себе від **я**-автора п'єси, і тим самим розставляє аксіологічні акценти, намагаючись показати, що **я** змінився, **я** розуміє, що вчинив неправильно, коли виписав такого героя, як Малахій: ... **автор** ставиться до свого героя як до жалюгідного чудія...; на авторову думку. Йдеться про «роздвоєне» **я** М. Куліша, виходить, що він не згоден сам із собою, уникнути двозначності допомагає дейктичний темпорально-адвербіальний вислів «того часу».

Спробуємо виявити засоби втілення М. Кулішем прагматичної емпатії. Наприклад, загальна негативна авторська емпатія до своєї творчості чітко маркована майже в кожному мовленнєвому акті: *претензії на розв'язання національної проблеми...,— все це не має під собою реального ґрунту і жодної революційно-наукової теорії* (Куліш, 1990, с. 474), *Та була ще одна ... туманність, що позначилася на п'єсі та в якій перебував наш автор* (Куліш, 1990, с. 475) тощо.

У прагматичному фокусі емпатії треба розрізнати ставлення до загального об'єкта емпатії (тут — негативне) та до інших об'єктів: а) **нейтральне** і **позитивне** (редактор, соціалістичне будівництво); б) **негативне**, подане з песимізмом і скепсисом (п'єса, автор, Малахій Стаканчик, Малахієва реформа людини, політична помилка, ВАПЛІТЕ, хвилювізм, загнивання, дисонанс, виправлення п'єси).

В аналізованому листі М. Куліш вживає багато дискурсивів у формі дієслів у 1-й особі однини теперішнього часу дійсного способу в синтаксичних структурах з асиндетичним зв'язком, характерних для публіцистичного стилю промов та виступів (... , *кажу*, ..., *підкреслюю*: ..., *повторюю*: ..., *закликаю себе і вас*), що мають на меті виділити в дискурсі важливі для автора думки, спрямувати увагу адресантів-читачів на слова та заклики автора. По суті, ці дієслова є інструментами впливу автора на особливості сприймання інформації читачем, близькі до перформативів. Наприклад, у реченні *Повторюю: Малахій з своєю дудкою с ь о г о д н і дисонуватиме на кону* (Куліш, 1990, с. 477) дієслово *повторюю*, швидше, має значення «застерігаю», «попереджаю», тобто значення перформатива.

Ужито досить багато стилістичних засобів, що чітко виражають ставлення автора до головної пресупозиції: п'єсу не допущено до постановки. Ментальна відстань адресата до цієї події досить близька, мовлення автора містить її оцінку, виражену за допомогою риторичних прийомів. У тексті вжито багато вставних модальних синтаксем, в основному з неконвенційними поширювачами (*можливо, на авторову, мовляв, думку* — для передачі факту приписування Кулішеві того, що не малось ним на увазі, *на мою тепер думку* — для позначення зміни власної думки, *цілком зрозуміла річ* — з метою посилення значення вставного вислову, *на жаль* та ін.).

Отже, зрозуміло, що роль різних підтипів структурувальних й суб'єктоцентричних, самопрезентативних (головним чином, на позначення акцентованого авторства, а також дейктичних) дискурсивів у вираженні емпатії в офіційно-ділових епістолах М. Куліша видається першорядною. Так само, у приватних епістолах спостерігаємо превалювання самопрезентативних дискурсивів для емпатизації висловлень і дискурсу в цілому, але їхній спектр значно ширший: на позначення емоцій, оцінки, акцентованого авторства й дейктичних категорій. Все це дозволяє говорити про домінантну роль дискурсивів у формуванні емпатизованого дискурсу епістолярію М. Куліша.

3.2. ДИСКУРСИВИ ЯК ПОКАЗНИКИ ІДІОСТИЛЮ М. КУЛІША В КОРПУСІ ЙОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ

3.2.1. ДИСКУРСИВИ СТРУКТУРНО-ФОРМАЛЬНОГО ТИПУ

Дискурсиви на позначення структури зовнішньої рамки епістоли (стандартні варіанти звертання, привітання та прощання, підпису)

Окремі вчені, досліджуючи структуру листа (Мацько, 2003; Телекі та Шинкарук, 2007; Ковалева 2002; Мазоха 2007; Ветрова, 2004 та ін.), вказують, що вона передбачає наявність деяких обов'язкових елементів: вітання і звертання, встановлення контакту, домагання прихильності, конкретний зміст (фактаж листа), прохання і завершення листа останніми нагадуваннями і прощаннями автора з адресатом (Мацько, 2003, с. 296). Водночас, висловлюються думки, що лист будується як рамочна конструкція, де роль рамок відіграють ініціальне та термінальне (фінальне) звертання із супутніми їм компонентами; між ними міститься серединна — змістова —

частина (Радзівєвська, 1993, с. 167). Змістова частина, на думку Т. Радзівєвської, нічим не регламентована. Припускаємо, що ця конструкція, однак, не є «жорсткою», тобто деякі елементи рамки можуть бути вилучені або об'єднані.

Особливий шар становлять дискурсиви, які є специфічними одиницями, вживаними лише в ЕД, що належать до його типу *лист*. Вони складають «хребет», формальну **зовнішню рамку листа**, тобто є елементами його структури: **привітання (ініціальна формула)**, **звертання до адресата (вокатив)**, **прощання (заклучна формула)** й **підпис адресанта**.

ЗВЕРТАННЯ

З епістолярію, адресованого близьким людям, постає реальне обличчя людини. Тому найефективніші для пошуку реальних рис характеру й мовної особистості адресанта є дружні та інтимні листи. У дружньому й інтимному листуванні М. Куліша знаходимо надзвичайно різноманітні форми звертання залежно від соціальних статусів (звертання до членів родини або до друзів, знайомих різного ступеня близькості).

Перебуваючи у численних відрядженнях, М. Куліш пише багато епістол додому, які адресує і в яких звертається до дружини, тещі, дітей та собаки Джоя, що був подарований Кулішеві М. Хвильовим і став повноцінним членом родини Кулішів. Ці листи містять пестливо-ніжні (*Тосю рідна!*, *Тосенько, дорога*) та масу жартівливих форм звертань, які передають загальну атмосферу ніжності, любові та поцінування родинних відносин. У дискурсивах на позначення звертання автор використовує жартівливу метамову, зрозумілу лише адресатам, членам родини: архаїзми та елементи суржику, які надають кумедного ефекту (*Дорога дружино і чади!*, *Дорогая, машинопишущая жона!*, *Дорогая моя бандо!*), ускладнює звертання дискурсивами, які передають нібито процес думання (*Дорогі мої, гм... Антоніно Іллівно, Ольго Миколаївно, Володимире Миколайовичу і Джой Джековичу!* [Джой — це пес Кулішів. — Ю. Н.]), використовує елементи мовної гри — жартівливі звертання, які містять лексеми з демінутивними суфіксами *старенька*, *старушко*, вжиті, як вважаємо, у відповідь на звертання дружини до нього типу *мій старенький*, *мій старичок* абощо, що є спільною семантичною пресупозицією М. Куліша та його дружини А. І. Куліш (*Люба моя старенька!*, *Дорогая старушко!*), а також неологізми від лексеми *машинопис*, які містять натяк на те, що дружина була ще й помічницею М. Куліша,

оскільки передруковувала його рукописи (*Дорогая, машинопишущая жона!*, *Дорогая машинопишчице!*, *Дорогая моя женомашиннице!*, *машинописице мила* та ін.).

Мовною грою, на нашу думку, є також те, що в жодному разі з 14 відомих епістол, написаних дружині до арешту, звертання не повторюються, не є ідентичними, це доводить стилістичну вправність драматурга, вказує на його веселу вдачу та ширість у родинних стосунках. У 13 з 14 епістол вжито лексему *дорога*, що свідчить про намагання дотримуватись якоюсь мірою традицій жанру листа й, можливо, у комбінації з описаними вище стилістичними засобами через поєднання різностильових елементів з перших рядків епістоли досягти емоційного відгуку адресата (дружини, дітей, тещі), а отже, надати звертанням легкої жартівливості й легкості, притаманної живому спілкуванню в родині.

Звертання до дружини в перших епістолах із в'язниці також починаються з трафаретного для вокативів прикметника *дорога* (*дорогі*), який зникає в подальших листах із в'язниці й заслання, що, можливо, пояснюється шоковим станом автора епістол після арешту: *Дорога (моя) старенька, Дорогі мої дружино й діти!* — 10 випадків. Звертання містять лексику *старушко* та *старенька* — 13 випадків. Звертання до жінки також часто поширені прикметником *рідна* — 23 випадки, а їхня комбінація спостерігається у 4-х випадках. Причому, лише в шести випадках із 48 письменник називає дружину на ім'я, лише в одному міститься привітання: *Добридень, рідна моя!*, що непрямо засвідчує близьку психологічну та ментальну відстань між адресантом і адресатом, високий рівень емпатії між ними, коли деякі елементи структури дискурсу, у цьому разі епістоли, вилучаються, оскільки вважаються обома з них очевидними, а тому — необов'язковими, більш того, — навіть зайвими. Звертання з привітанням *Добридень, рідна моя!*, на наш погляд, свідчить, навпаки, про усвідомлення М. Кулішем того факту, що таке привітання за безпосереднього спілкування в усному мовленні навряд чи можливе, свідчить про тугу за щасливим родинним життям.

Найпоширенішою словосполучою у звертанні М. Куліша до дружини періоду заслання стає *Рідна моя!* (усього 14 випадків плюс один випадок *Тосю, рідна моя!*), що свідчить про важливість для нього відчувати рідну людину поруч у критичні моменти свого життя. У 12 випадках з 48, зі збільшенням частотності вживання в останньому періоді життя, в епістолах М. Куліша, адресованих дружині, немає окремо виділеного, структурованого звертання. Оминання

трафаретних рамкових схем, на нашу думку, засвідчує, крім усього іншого, ще й підсвідоме бажання драматурга встигнути сказати дружині й дітям все найголовніше, не витрачаючи часу на очевидні клішовані вирази. У цих епістолах Куліш позбувається й елементів мовної гри. Людина, яка перебуває під тиском системи, яка усвідомлює, що вихід у її ситуації може бути лише один — смерть, вдається до економії зусиль, а отже, й мовних засобів. Звертання у цих випадках інтегровані в «тіло листа», який починається, наприклад, так: *Дуже турбуюся й тривожуся, рідна, про твоє здоров'я, а також про здоров'я дітей; Пишу тобі, рідна, тричі на місяць; Рідко дістаю від тебе листи, рідна моя; Вітаю, рідна, тебе і дітей з новою конституцією...!* тощо.

Як часто буває у творчої поривчастої особистості, була в М. Куліша і власна муза — О. К. Корнєєва-Маслова, яка мешкала в Одесі. У 25 листах до неї українською мовою, датованих 1933–1934 роками, звертання більшістю відсутні (18 епістол), що пояснюється конспіративним характером листування. Але в 7 епістолах знаходимо «вбудовані» вокативи: у 2-х це *Ладушка*, як Куліш називав Олімпіаду Костівну ще з 1924 року, у першому, російськомовному періоді їхньої дистанційної комунікації (історію про їхні стосунки та листування знаходимо в Н. Кузякіної (Кузякіна, 1990, сс. 868–869)); у ще 2-ох це звертання *Л. (Держіться, Л., за землю до смерті, ловіть сонце і красу життя — вона скрізь... (Куліш, 1990, с. 649), Спасибі, Л., Не знівайтесь, Л., що... (Куліш, 1990, с. 566))* і ще в 2-ох епістолах Куліш вживає звертання *друже (Думаю, що ви, мій самотній друже,... (1990, с. 648), Цілую вас, друже (1990, с. 654))*. Отже, стає очевидним той факт, що з роками О. К. Корнєєва-Маслова, не перестаючи бути музою, коханою жінкою, натхненницею драматурга, стає справжнім другом М. Куліша, підтримує його, оскільки з нею він ділиться в листах усіма проблемами і негараздами до самого свого арешту.

У численному епістолярії М. Куліша, адресованому І. Дніпровському, спостерігаємо, що звертались товариші один до одного за допомогою псевдонімів, які були взяті за часів видання ними рукописних гімназійних журналів. Куліш звертався до Дніпровського *Жан* (від його реального імені *Іван*) чи *Генріх Кирдяга*. *Кирдяга*, ймовірно, походить від просторічного «кирдик», що означає «хана», «кінець», або, можливо, псевдонім узятий з повісті «Тарас Бульба», де був кошовий Кирдяга (Танюк, 1990, с. 856). У 23 епістолах знаходимо звертання *Жане / Жан, дорогий / Любий Жане!, Жане любий!, Друже*

мій *Жане!*. Ще у 5-и епістолах таке звертання йде поруч з привітанням, як-от: *Здрастуй, / Добридень, / Привіт, дорогий Жане!* Ще у двох — *Дорогий Жане й Генриху Кирдяго!*. Таким чином, у решті епістол (точніше, у 31-ій) звертання як окремий елемент структури відсутнє, але в «тілі» кожної епістоли знаходимо від 1 до 10 «вбудованих» коротких звертань, іншими словами — **полівокатив** (Куварова, 2018, с. 161), в усіх позиціях: ініціальній, кінцевій, медіальній (*Жане, ...*, або *..., Жане, ...*, або *..., Жане*). Такої кількості варіантів звертань не знаходимо в епістолах М. Куліша до жодного з інших адресатів. Більше, ніж усі інші, цей корпус листів нагадує уривки розмов на теми, що цікавлять обох. Наприклад, епістоли часто починаються так: *Їду до Одеси, Жане* (Куліш, 1990, с. 538), *Моя тобі, дорогий Жане, порада така: вибери й пиши те, що найбільш припадає до серця...* (Куліш, 1990, с. 566) тощо.

На нашу думку, відкидання відразу обох ініціальних компонентів рамки епістоли — привітання та звертання — свідчить про надзвичайну близькість обох друзів, Куліша й Дніпровського, взаємопроникнення їхніх думок, почуттів, поглядів. Кожна наступна епістола сприймається як продовження попередньої, як постійний діалог між друзями, задоволення постійної комунікативної потреби. А постійність, тривалість листування свідчить про важливість цих стосунків для кожного з них. (Докладніше про роль дискурсивів звертання й підпису у дистанційному макродіалозі М. Куліша й І. Дніпровського див. у підрозділі **3.1.1.1.**)

Остання епістола Куліша від 30 жовтня 1934 року має емпатизовані, складені за структурою звертання *Дорогий Жане й Генриху Кирдяго!* і підпис *Твій Кляус, він же Август Халява і dominus*. В аналізованій епіistolі спостерігаємо попередньо вживані друзями варіанти звертання та самоідентифікації, характерні для їхніх **мовних епістолярних особистостей** (Агафонова, 2015) і для епістолярного ідіостилю М. Куліша. Це свідчить про ностальгію автора за спокійними, вільними для творчості і самовираження часами, а звідси стає очевидним відчуття та передчуття утисків, руйнування творчих планів і життя взагалі. Таке звертання свідчить про деяку відчуженість авторів від певних реалій, що з ними доводилося стикатися в житті, романтичну налаштованість, справжню чоловічу дружбу та юнацький запал, який не покидав друзів від гімназійних часів.

За звертаннями в епістолах М. Куліша, адресованих однодумцеві-літератору Аркадієві Любченку (усього дійшло до нас 8 епістол), можна простежити розвиток стосунків цих висококультурних діячів

свого часу. Перші чотири епістоли відносимо до приватно-ділових, написаних до незнайомої особисто людини з якогось офіційного приводу. Так, перші дві з них написано виключно в справах — по-перше, друг Куліша І. Дніпровський просив пересилати йому листи через А. Любченка, по-друге, А. Любченко допомагав Кулішеві в постановці його п'єси «97» (*В/пов. т. Любченко!, В/ш. товаришу Любченко!*). У третій епіistolі зникає стандартне для ділових листів *в/пов. чи в/ш.*, з приводу чого сам М. Куліш зазначає таке: *Товаришу Любченко! Я вже до Вас без «вельмишановного», по-дружньому, тепло й щиро* (Куліш, 1990, с. 587). Наступні 4 епістоли переходять до розряду приватних, у них натрапляємо на такі звертання: *Аркадію любий, Дорогі мої Аркашо і матінко!, Дорогий Арка!*, причому помітно, що настрій цих епіistol «теплішає», ступінь взаємної емпатії Куліша й Любченка з кожною наступною епістолою зростає. В останній відомій епіistolі маємо чотири «вбудованих» у «тіло» епістоли звертання, що вкупі з легко вгадуваним перефразованим уривком Любченкової епіistolі з Маріуполя про погану погоду та дискурсивом *ну от*, часто вживаним Кулішем для позначення підсумовування заочної розмови, коли він намагається вплинути на рішення адресата, робить цю епістолу **експліковано діалогічною**: *Привіт тобі, Арко, завдовжки від Харкова до Азовського моря, Словом, Арко дорогий, меланхолія моя стала проходити, ..., Якщо Озівське море не таке вже тепле, якщо і там нема сонця, то кидай Маріуполь, Арко, і приїзди!, Ну от, приїзди, Аркадію* (Куліш, 1990, с. 593).

У єдиній відомій епіistolі М. Куліша до **Івана Кочерги** спостерігаємо суто діловий підхід М. Куліша як видавця до роботи з перекладачем. Стосунки Куліша з Кочергою офіційні, тому й звертання ділове: *В [ельми] ш [ановний] т. Кочерга!* (Куліш, 1990, с. 594).

Отже, звертання в приватних і приватно-ділових епістолах М. Куліша відіграє дуже важливу роль. Драматург майже не вживає однакові форми вокативу, урізноманітнює їх поширювачами та словотвірними елементами. На нашу думку, основною причиною цього є його творча натура, яка підсвідомо уникає трафаретів.

Перестаючи бути фіксованим елементом структури епістоли, коли його слід вживати один раз на її початку, звертання в листах Куліша зачасти відсутнє на звичайному місці, але багаторазово трапляється в «тілі» епістоли, стає червоною ниткою, яка нібито «прошиває» її, що надає епістолярному дискурсові схожість з розмовним мовленням, коли в розмові комуніканти можуть звертатись один до одного декілька разів. Водночас, навіть вжитий на початку

епістоли, вокатив у Кулішевих приватних листах постає як важливий елемент інтимізації, створення, підтримання та передачі емпатійної налаштованості адресанта дорогому йому адресатові.

підписи

Необхідним компонентом рамкової структури епістоли є підпис. В епістолах до І. Дніпровського, друга й однокашника, М. Куліш звичайно підписувався *Кляус* або *Август*, тому що в гімназійні часи він називався *Кляус* (від його реального імені *Микола*) або *Август Халаява*. Підпис *Кляус* знаходимо у 35 випадках, з яких у 5 випадках — одним словом, але частіше з поширеними: *Твій Кляус* (30 випадків), *Твій неунывающий Кляус* (1 випадок), *Твій старенький уже Кляус* (1 випадок). В останньому варіанті спостерігається поширення *старенький уже*, що поруч із подібним звертанням до дружини непрямо свідчить про функціонування такого її звертання до Куліша як *мій старенький!*

У ранньому періоді листування, однак, М. Куліш частіше ідентифікує себе як *Август* (14 випадків), із них *Август* — 1 випадок, *Твій Август* — 12 випадків, *3 тов. привіт. Август* — 1 випадок.

8 епістол мають підпис, що виявляється комбінацією підписів *Август* і *Кляус*, які у 2 випадках написано через дефіс (тобто більше схоже на складене ім'я типу *Марія-Тереза*, *Богдан-Ігор* — *Август-Кляус*, *Твій Кляус-Август Халаява*), в одному — як ім'я та по-батькові (*Твій Кляус Августович*), у чотирьох — з уточнювальною структурою *він же й*: (*Август, він же й Кляус*, *Твій Кляус, він же й Август*, *Ваш Август Кирдяга, він же Кляус* тощо).

Так, одна з епістол (від 19 жовтня 1933 року) підписана *Ваш Август Кирдяга, він же Кляус (драматург внаслідок і Джекоптрошител театров)* (Куліш, 1990, с. 560). Такий підпис дає підстави для припущення, що автор намагався подати свій образ у діячості — від веселих гімназійних часів до фахового заняття драматургією. Власне, епістола, про яку йдеться, присвячена описові поневірян автора і його п'єси «Маклена Граса», постановку якої зрештою було дозволено. Невипадковим нам здається вживання Кулішем «прізвища» Дніпровського *Кирдяга* як власного. Для обох, і Куліша, і Дніпровського, це було зумовлено відомою лише близькому колу друзів пресупозицією, про що дізнаємося з коментарів упорядника 2-томного зібрання праць М. Куліша Л. Танюка (Танюк, 1990, с. 856): *Кирдяга погодився бути кошовим лише з третього разу («Тарас Бульба»), так і «Маклена Граса» Куліша з'явилась на театральній сцені після довгої критики, внесення змін, «вузьких» переглядів критиками.*

З усього корпусу епістол, адресованих І. Дніпровському, лише одну коротку епістолу підписано *Твій М. Куліш*. Таку «прозаїчність» можна пояснити тим, що цю епістолу за жанром можна віднести до записки, оскільки складається вона з одного речення, містить прохання, і тому є директивним мовленнєвим актом. Три епістоли не мають підпису взагалі.

Таким чином, проаналізувавши всі варіанти підпису в епістолах, адресованих І. Дніпровському, вважаємо, що М. Куліш свідомо вдавався до мовної гри, ідентифікуючи себе як персонажа гімназійного епосу, оскільки це створювало потрібну йому емоційну доміную, фокусувало їх з І. Дніпровським взаємну емпатію на творчу спрямованість та досягнення.

В епістолах, адресованих А. Любченку, спостерігаємо офіційний підпис *Куліш* у першій — четвертій і шостій епістолах, у п'ятій — К., в останніх двох — товариський *Твій К.* та *Твій М К.*, що підтверджує нашу думку про зміну типу листування з приватно-ділового на приватне.

В офіційному листі до І. Кочерги підпис відповідає офіційно-діловому стилю мовлення: *М. Куліш*.

В епістолах, адресованих О. К. Корнеєвій-Масловій, Куліш підписується коротко, напівконспіративно: *М К.* (17 випадків) або більш інтимно, визначаючи свою прихильність за допомогою присвійного займенника: *Ваш М К.* (7 випадків), за рахунок чого досягається позитивна емпатія приязні й любові. Неприпустимий в українській мові поширювач у формі дієприкметника активного стану з ненормативним суфіксом *-ющ-* у підписі *Згадующий вас МК* використано одноразово, на наш погляд, з метою створення ефекту стилістичного наближення до епістол російськомовної коханки, яку Куліш невпинно «українізовував».

Свої епістоли, адресовані дружині, які були написані до арешту, М. Куліш підписував по-різному, часто оригінально, змінюючи структуру фраз: *Ваш батько, і твій, старенька, Микола; Ваш чоловіко-батько; Твій, замучений блощицями і взагалі сімейним життям ... Муж; Твій Копистка; Твій Мусій Копистка* (під час роботи над п'єсою «97»), *Твій старий кавказець* (під час лікування в Кисловодську) тощо.

Особливо виділяється підпис в епістолі, адресованій дружині з усією родиною, від 10 липня 1934 року, написаній з Одеси в жанрі гуморески. І, якби не епістоли до О. К. Корнеєвої-Маслової від 17 червня та 1 липня 1934 року, нам ніколи не відкрився б прихо-

ваний трагізм ситуації, у якій тоді опинився М. Куліш. До Одеси він приїхав між поїздками до друзів та рідних на Херсонщині після принизливої «чистки», що, за словами самого ж Куліша, підсумувала семирічний харківський період життя і закінчилась для нього *сливе катастрофічно*, оскільки драматурга так і не прийняли до Спілки письменників й виключили з партії (Куліш, 1990, сс. 654–655). Стає зрозумілим, що ці подорожі були необхідні для Куліша як ковток свіжого повітря, щоб жити далі. Отже, підпис до епістоли від 10 липня 1934 року такий: *Ваш, значить, батько (що значить отец), муж (він же й чоловік), зять (здраслуй, здраслуй, милий зять, пожалуй у хату) і, нарешті, М. Куліш* (Куліш, 1990, с. 666).

У цьому підписі Куліш ідентифікує себе, по-перше, як батько, по-друге, як чоловік, і по-третє, як зять, що дозволяє нам уналежнити його до арсеналу Кулішевих дискурсивів на позначення підпису, головною функцією яких є функція самопрезентації, самовираження, самоідентифікації. Особливістю саме цього дискурсива є поширення його уточнювальними виразами в дужках, які створюють комічний ефект і говорять про двомовність родини й / чи оточення (*(що значить отец), (він же й чоловік)*). Ідентифікуючи себе як зятя, Куліш звертається до народної пісні «Ой, при лузі, при лужку...», яку, можливо, співали дружина з тещею (відомо, що обидві гарно співали — Ю. Н.), апелюючи до спільних спогадів про щасливі часи, проведені з родиною, і викликаючи в рідних позитивну емпатію:

Ой не вийшла дівчинонька,

Вийшла її мати:

«Здоров, здоров, любий зятю,

Пожалуй у хату» («Ой при лузі, при лужку...»)

Останнім, а отже, найбільш акцентованим елементом підпису є ... *і, нарешті, М. Куліш*.

У таких висловах адресант відтворює багато алюзій, натяків на якісь події, спільні спогади про які важливі й дорогі для обох (адресата й адресанта). Як наслідок, адресати стають близькими спостерігачами і розділяють емоції та відчуття, подібні до тих, що відчуває автор-оповідач. Автор ставиться до своїх адресатів — друзів, знайомих, жінки, коханки — із любов'ю, симпатією, інколи іронічно або критично, що свідчить про вияв *позитивної прагматичної емпатії* (Бацевич, 2010, с. 171).

В епістолах, адресованих дружині з в'язниці й заслання, підпис був звичайно *Твій Микола* (26 випадків), *Ваш Микола* (2 випадки), але досить часто Куліш скорочує його до *Твій М.* (9 випадків) або *Твій М. К.*

(1 випадок). Примітно, що перша епістола з в'язниці підписана офіційно *М. Куліш*, очевидно, тому що драматург не хотів провокувати необачними кроками тих, від кого залежала його подальша доля. А можливо, такими були вимоги тюремної цензури. Маємо також 34 епістоли із заслання російською мовою. Ми можемо лише здогадуватись, чому М. Куліш, який завжди писав до жінки українською, раптом переходить на російську, але підписом, транслітерованим з української, він завжди ідентифікує себе як українця: *Твой Микола* та *Твой М*.

У процесі аналізу виявлено, що в дискурсі епістол М. Куліша наявні підписи, які різняться за структурою. На наш погляд, їх можна класифікувати за цим критерієм, розрізняючи:

1. **Прості**, тобто підписи, які мають таку структуру: **власне ім'я / займенник / аббревіатура на позначення «(прізвища) + імені»**.
2. **Поширені неемпатизовані**, які мають таку структуру: **поширювач + власне ім'я / займенник / аббревіатура на позначення «(прізвища) + імені»**, де поширювачем може виступати присвійний займенник, що встановлює віднесеність адресанта до адресата (*твій, ваш*), композити (*чоловіко-батько* та ін.), дієприкметникові звороти (*замучений блощцями і взагалі сімейним життям* та ін.), уточнювальні звороти, часто в дужках (*(він же й чоловік)* та ін.).
3. **Поширені емпатизовані**, коли автор епістоли «вживається» в роль іншої людини, яка є персонажем власних творів або збірним образом, обраним для того чи того листа-нарративу, і які звичайно поширені присвійним займенником на позначення особи автора листа, що встановлює віднесеність адресанта до адресата (*Твій старий кавказець, Твій Мусій Копистка, Твій Август Халєва* та ін.).

Підсумовуючи вищесказане, стверджуємо, що в більшості приватних епістол дискурсив **підпису** перетворюється М. Кулішем з формального елементу рамки епістоли на оригінальний елемент авторського стилю, за допомогою якого адресант самоідентифікується й виявляє елементи емпатії щодо того, чим зайняті його думки в момент написання епістолярного твору.

ПРИВІТАННЯ, ПРОЩАННЯ

Привітання, або **ініціальні етикетні формули**, у звичайному розумінні в епістолах Куліша майже не трапляються. Це не є незвичним для епістолярного жанру, де елемент вітання факультативний, але також, на нашу думку, сигналізує про небажання М. Куліша дотримуватися трафаретів. **Прощання**, або **заклучні етикетні формули**, які виступають останнім елементом епістоли перед підписом, навпаки,

займають в епістолярії М. Куліша важливе місце. Хоча **заклучні етикетні формули** епістол звичайно не містять дослівного **прощання** на зразок *до побачення* чи *до зустрічі*, але, наприклад, у листах до Любченка знаходимо і привітання, і прощання на звичайних місцях: *Привіт тобі, Арко, ... на початку* (Куліш, 1990, с. 592), а *Привіт нашим* — наприкінці епістоли (Куліш, 1990, с. 592). Водночас, 10 з 25 епістол до О. К. Корнеєвої-Маслової містять типовий для початку епістоли дискурсив *привіт* перед підписом у самому її кінці: *Привіт вам, привіт!* (2 випадки), *Сердечний привіт (вам)! / З сердечним привітом! / Ну й привіт вам сердечний! / Привіт вам, мій самотній друже!* тощо (усього 10 випадків), що надає цьому дискурсиву додаткового смислового й емоційного навантаження, натякає на небажання закінчувати розмову, розлучатися з образом коханої жінки.

У більшості випадків експресив *привіт* комбінований з експресивами на позначення подяки (*Сердечний привіт. ... За листа спасибі. Хоро-о-ший такий, ладушний лист* (Куліш, 1990, с. 640)), побажання (*Тримаюся я добре, навіть перебуваю, як-то кажуть, у доброму гуморі, чого і вам бажаю. Привіт* (Куліш, 1990, с. 646) або побажання і шкодування (*Бажаю вам доброго настрою й бадьорої праці. Не сердьтеся й не лайте мене. Дуже шкодую, що потріскалось життя нашої комуні. З сердечним привітом М. К.* (Куліш, 1990, с. 647)). До речі, *чого і вам бажаю* вживається неодноразово як клішована форма побажання (Куліш, 1990, сс. 646, 638).

Наведемо типовий приклад з епістоли, останній абзац якої починається з експресивного перформатива *привіт* і продовжується як асертив, унаслідок чого досягається ефект того, що лист нібито не закінчується, а починається: *Привіт вам, мій самотній друже. Тут уже зима. Сніжно і тихо. Бродить Дід-Мороз. Я люблю тутешню зиму* (Куліш, 1990, с. 646).

Комбіновані **заклучні формули** на позначення передавання **привіту** й **побажання** можуть бути парцельованими, для більшого ефекту подаватися не тільки як окреме речення, але ще й з червоного рядка:

Ну й привіт вам сердечний.

І найясніші, найтепліші побажання (Куліш, 1990, с. 645).

У прощальних формулах цієї групи епістол багато перформативів, які чергуються з дієсловами у такій самій формі теперішнього часу 1-ї особи однини, що наближає їх до перформативів за очікуваним перлокутивним ефектом, передає мрії автора про здійснення згаданого: *Тисну вашу мужню руку, цілую в годинничок і бажаю прекрасної, сонячної, сорок другої, здається, весни. Йй-богу, ми ще молоді*

(Куліш, 1990, с. 650). Повторювані фрази *Тисну вашу мужню руку, цілую в годинничок* (Куліш, 1990, с. 637) не лише набувають функційної перформативності, але й граматикалізуються, стають одним із постійних завершень епістол, адресованих О. К. Корнеєвій-Маслової. *Цілую в годинничок*, дискурсив на позначення закінчення епістоли, напевне, з'явився в епістолах Куліша після того, як він подарував Олімπίаді Костівні годинник. Без знання цієї пресупозиції залишається незрозумілою актуалізація згаданого дискурсива.

Таке прощання має складну структуру, де мовленнєвий акт бажання представлений фрагментом дискурсу з двох речень, одне з яких ускладнене вставленим реченням на позначення переповідності (непряма евіденційність), а друге — модальником *здається* на позначення суб'єктивно-модального значення невпевненості й позитивно оцінними емотивними прикметниками *прекрасної, сонячної*. По-друге, між двома побажаннями знаходимо власне прощання, яке замість звичайного етикетного *Тисну руку. Цілую* тощо є емпатизованим, емоційним: *Тисну вашу мужню руку, цілую в годинничок*, з іменником зі зменшувальним пестливим суфіксом *-ок* (*годинничок*).

Перформативи на позначення бажання вживаються, поряд з **директивами** — дієсловами в наказовому способі, які передають «накази» адресату бути здоровою, не хворіти, писати відповіді, їхати відпочивати тощо: *Ну то, всього вам доброго й ясного. Черкніть* (Куліш, 1990, с. 649), *Їдьте! ... Цілую в годинничок та й щасливої вам дороги. Їдьте собі у свій Нижній, тепер ім. Горького город. Їдьте. М К. (Куліш, 1990, с. 637), І цілую вас, і думаю, що ви вже перестали ... Пишіть. М К. (Куліш, 1990, с. 638).*

Найчастіше побажання й прощання в епістолах до коханої жінки чергуються. Після елементу прощання в наказовому способі «Пишіть!» часто знову вжито побажання, нібито автор епістоли не хоче прощатися, усіма способами подовжуючи удаваний діалог з коханою: *Добре? Ну от. Пишіть. Бажая вам сонця* (Куліш, 1990, с. 640).

Заключні етикетні формули епістол, адресованих **І. Дніпровському**, позначені гумором, образністю, емоційністю та просякнуті позитивною емпатією: *Трясу твою руку; тисну руку; Цілую вас обох ще й обидвох; Тисну тебе; Видужуй, Жане! Тисну груди!; Тисну*. Так само, як і в інших підбірках епістол, за прощанням часто йдуть репрезентативи (асертиви), які містять подальшу важливу інформацію, яку автор забув повідомити раніше, але яка дуже важлива для реалізації планів, має в перспективі перлокутивні акти: *Ну, бувай здоров, Жане. Благаю — пиши. П'єсу переписую. Надішлю скоро* (Куліш, 1990, с. 493).

Традиційне прохання *Пиши* спостерігаємо в епістолах як зі звертанням (*Пиши, Жане*), так і без нього. Крім цього, висловлення часто розширюється або ускладнюється, відходячи від клішованої структури (*Ну, пиши, Жане, що ти робиш. Ти пиши, частіше озивайсь* (Куліш, 1990, с. 499), *Ну, напишеш мені?* (Куліш, 1990, с. 526), *Чи будеш ти писати мені, Жане?* (Куліш, 1990, с. 532), *Так ти першого листа мені напиши в Елдабешт (поспишись), а вже другого катай на Одесу-мату* (Куліш, 1990, с. 538), *Пиши, Жане, в О д е с, як кажуть в Чаплині* (Куліш, 1990, с. 539), *Ти гляди ж мені — пиши* (Куліш, 1990, с. 496) тощо). Наприклад, в одному з варіантів закінчення епістоли: *Напиши хоч кілька там слів. Чого мовчиш. Август* (Куліш, 1990, с. 511) автор вживає ще й дейктичний дискурсив на позначення невизначеності *там* (виражений підсилювально-видільною часткою), а також видільну частку *хоч* — дискурсив на позначення обмеження. Неодноразово повторюване в епістолах, адресованих саме І. Дніпровському, **метакомунікативне питання Чого мовчиш** теж стає дискурсивом на позначення завершення епістоли, що в інших листах інколи набуває форми *Чого не пишеш, чого мовчиш* та звичайно не містить знаку питання наприкінці речення, що додатково свідчить про певну граматиалізацію цього дискурсивного вислову.

Формули прощання в епістолах, адресованих дружині, позначені багатоаспектністю. Інколи вони невеликі за обсягом: *Привіт. Цілую тебе, дітей і бабушку*, хоча частіше жартівливі й можуть бути поширеними підрядними реченнями: *Ц-і-л-у-ю тебе, Льолю, Вову, маман, Дуню і навпаки — Дуню, маман, Вову, Льолю і тебе...* (Куліш, 1990, с. 662), *Цілую також Лелеку, Вову, бабушку і Джоя, котрого на канапу прошу нізащо не пускати* (Куліш, 1990, с. 669) та ін. Але найчастіше в кінцівках містяться побажання, передавання привіту, поцілунки та, здебільшого — постскриптами, хоча всі попередні елементи теж можуть перериватись описом своїх справ, передаванням привіту, питаннями про родину тощо: *Цілую усіх! Привіт усім! Хай згине Одеса! В суботу вийду зустрічати* (під час відрядження до Одеси — Ю. Н.) (Куліш, 1990, с. 663), *Пишіть і пишіть. Не забувайте. Привіт Юр. Ів., друзям і особливий — Курбасові. Цілую. Ваш, тепер без годинника, М. К. Як там Вовин конспект поживає? А у Льолі картопля? Пишіть* (Куліш, 1990, с. 664).

Питання наприкінці епістол часто написані з гумором, зумовленим пресупозиціями з родинного життя Куліша, вони бувають структурованими за допомогою дискурсивів на позначення переліку (*перше, друге*), як-от: *Напиши мені, старушко, і пиши, як у тебе*

вдома. *Перше — чи не прислали з кінофабрики грошей? Друге — чи не втекла часом з дому, щоб тайно обвінчатися, наша кохана донька Лелека (чи не полетіла вона далеко?). Чи не збирається ще раз бігати Вова? Як наша бабушка? Чи годують наші сусіди Джоя? Про все, про все напиши, дорога моя старушко* (Куліш, 1990, с. 667). Отже, бачимо, що структуруванню запитань допомагають і питальні частки *чи не та чи*, вжиті анафорично.

Проаналізувавши заключні етикетні формули епістол М. Куліша, доходимо висновку, що постскриптами, а також ті елементи, які поширюють звичайні, конвенційні дискурсиви кінцівки листа, є особливо важливими для адресанта, у них міститься більшість важливої для подальшого спілкування чи життя інформації, яка винесена на периферію, у кінець, тобто ці вислови містять важливі можливі перлокуції. Наведемо приклад такого листа, у якому після прощання й підпису знаходимо додаткову інформацію: *А поки дозвольте вас заінтригувати і на цьому скінчити мого до вас, дорога моя бандо, батьківського, чоловічого, зятевого і нарешті хазяїнового (це щодо Джоя) листа, побажати вам усього доброго, поцілувати і ... хай живуть Куліші! Хай!.. от...*

Ваш, значить, батько (що значить отец), муж (він же й чоловік), зять (здрастуй, здрастуй, милий зять, пожалуй у хату) і, нарешті, М. Куліш. Сьогодні думаю їхати далі. Куди? В Хорли чи Херсон — ще не вирішив, але їду...

Був двічі у Жана. Привіт од нього.

P. S. Старушко! Чи не прислали часом з Київської кінофабрики грошей? Обіщали (Куліш, 1990, с. 666).

Як бачимо, після підпису довжиною на два рядки йдеться про подальші плани автора (у формі удаваного діалогу), повідомляється про відвідини друга, передається привіт і, нарешті, у постскрипті, який починається зі звертання, питається про найважливіше для родини — гроші, що повинні незабаром надійти. У цьому — вся широка натура Куліша, його письменницький хист і творчий запал, без якого не написаний жоден лист. Слід зауважити також, що наведений **постскрипtum** має форму **окремої епістолярної одиниці** — **міні-листа** або **записки**, оскільки має в структурі звертання.

В офіційно-ділових епістолах М. Куліша вживаються дискурсиви на позначення зовнішньої рамки.

В офіційно-ділових листах М. Куліша, адресованих до офіційних установ, яких налічуємо п'ять, елементи зовнішньо-рамкової структури не завжди однакові, що відтворено в пропонуваній таблиці.

Таблиця 2

Типологія офіційно-ділових листів М. Куліша за елементами зовнішньо-рамкової структури

№	Адресат (формальне позначення адресата згідно но структури офіційно-ді- лового листа)	К-сть лис- тів адре- сага	Кон- кретне звертан- ня	Зачин / Прощан- ня, за- вершення	Підпис	Тип листа		
						Ініціальний / Зворотній	Звичайний / Відкритий	За призначен- ням
1	До відділу преси ЦК КП(б)У	1	—	На Ваші листи з ... пояс- нюємо: ... —	не вка- зано	Зворотній (лист- відповідь — за І. Кузне- цовим)	звичайний	Офіційно- діловий, лист- пояснення
2	До редакції газети «Комуніст»	1	Ша- новний товари- шу редак- торе!	— З кому- ністич- ним при- витом,...	М. Куліш	Ініціальний (ініціа- тивний — за І. Кузне- цовим)	Відкритий (Не одмовте над- рукувати з при- воду цієї статті мого листа (Ку- ліш, 1990, с. 452)	Офіційно-ді- ловий, з еле- ментами пу- бліцистичного стилю, лист- роз'яснення
3	До Головре- перткому НКО	1	—	—	Харків, 24.IV. 29 р., М. Куліш	Ініціальний (ініціа- тивний — за І. Кузне- цовим)	Звичайний	Офіційно- діловий, лист- роз'яснення

№	Адресат (формальне позначення адресата згідно структури офіційно-ді- лового листа)	К-сть лис- тів адре- сата	Кон- кретне звертан- ня	Зачин / Прощан- ня, за- вершення	Підпис	Тип листа		
						Ініціальний / Зворотний	Звичайний / Відкритий	За призначен- ням
4	До редактора «Літературної газети»	1	Шанов- ний тов. Редак- торе,..	—	М. Куліш	Ініціальний (ініціа- тивний — за І. Кузне- цовим)	Відкритий (Не відмовте надрукувати ... (Куліш, 1990, с. 473)	Офіційно- діловий, з елементами публіцистич- ного стилю, лист- роз'яснення
5	До Харків- ської облпрокура- тури слідчо- му т. Кушар- ському	1	—	—	М. Куліш	Ініціальний (ініціатив- ний — за І. Кузне- цовим)	Звичайний	Офіційно- діловий, лист- пояснення
Усього:		5	2	2	4	4 / 1	3 / 2	

Отже, бачимо, що листи до редакцій газет «Комуніст» та «Літературної газети» вибиваються із загальної схеми офіційно-ділового листа: мають звертання до конкретної людини, окрім указаної особи чи організації перед основним текстом епістоли; мають не суто формальні елементи заключної етикетної формули (наприклад, *З комуністичним привітом,..*), під час написання уже плануються автором бути відкритими, тобто доступними широкому загалу. Усе це викликає подальші стильові відмінності в «тілі» цих епістол, які наближають їхній стиль до публіцистичного, а саме: містять елементи полеміки й аргументативності (формулювання позицій опонента й власної, структуроване доведення власної правоти, уточнення власної позиції та спростування нападів опонентів, «гучний» та яскравий висновок-розв'язка, до якого автор підводить протягом усього викладу), підсилювальні тропи, запитання самому собі, на які автор потім дає відповіді (*Що хотів показати я, писавши цей твір, як треба розуміти н'єсу та її головний персонаж — загадкового Малахія Стаканчика?* (Куліш, 1990, с. 473)), елементи відчуження (наприклад, *Авторові* [М. Кулішеві — Ю.Н.] *й театрові треба виправити таку і, можливо, подібні ж, прикрі репліки* (Куліш 1990, с. 478) тощо), дискурсивні слова з підсилювальним значенням або уточнювального характеру для підкріплення своєї думки. Наприклад, *Тому-то і довелось ВАПЛІТЕ після цього виключити їх зі свого складу* (Куліш, 1990, с. 453), *...редакція не тільки не дооцінила, а й зовсім випустила з-під уваги ...* (Куліш, 1990, с. 453), *Трапилась по л і т и ч н а п о м и л к а, що її редакція цілком ясно тепер собі усвідомила і цілком одверто, і без заперечень визнає* (Куліш, 1990, с. 454) тощо.

Дискурсиви на позначення логіко-композиційного членування епістоли з виділенням ДО початку, середини та завершення функціують у внутрішній рамці.

Частотними є дискурсиви основної (змістової) частини епістоли, що звичайно містить різноманітні мовленнєві акти: **репрезентативи** для передачі повідомлень (зрозуміло, що звичайно у приватній епістолі фігурує декілька тем), аргументації власної позиції; **директиви** для вираження прохань та наказів, у процесі упорядкування яких у тексті потрібно вживати ключові для вибудовування дискурсу одиниці, які вказували б на першо- та другорядність цих елементів, належність до багатоманітних переліків різного роду факторів, підсумовування викладених аргументів тощо. У Куліша це найчастіше такі ДО: *по-перше, по-друге, головне* та ін. Інколи *по-перше* чи *перш*

за *все* в Куліша не мають продовження переліку, набуває лише суто видільного значення, як-от у складі риторичного запитання: *Перш за все: за що?* (1990, с. 592).

Але трапляються й менш вживані ДО на позначення переліку, наприклад:

Далі: із Харкова не можу виїхати. Заходить чистка.

Далі: уже з місяць, більше, як став «АМО» [годинник Куліша — Ю. Н.] (Куліш, 1990, с. 649).

У приватно-діловому листі до А. Любченка про необхідність прискорення видання п'єси «97» Куліш пише, виділяючи головне: *Головне тут — кинути на село хоч абияку чепурненьку п'єску. Там панує халтура і огидно-шкідливий репертуар* (1990, с. 585). Одним з улюблених прийомів Куліша є відмежування однієї теми від іншої або перенесення акценту на іншу особу, зокрема на себе. Для цього він вживає ДО такої структури: *щодо + іменник / займенник у родовому відмінку на позначення особи / предмета, які є об'єктом / суб'єктом спрямування дії*, причому іноді простежується ідея *протиставлення* чи *додавання* інформації, як наприклад, в епістолах до І. Дністровського: *Одні кадять ладаном, другі — з багом мішають. Щодо себе, то я всерединці стою...* (Куліш, 1990, с. 504), *Тичина стає моїм улюбленим поетом... Щодо Хвильового, то певної оцінки я не можу поки що дати... Молодість так і шумує, піниться і летить через край. Щодо форми, то там мішанина: манерність, штучність переплітаються з такими буйно художніми пахучими квітниками, що аж в грудях холоде* (Куліш, 1990, с. 504); або в епістолах до А. Любченка з поширенням на позначення темпоральності: *Тепер щодо п'єси і рецензії* (Куліш, 1990, с. 588) або з дейктичним показником темпоральності без ключового слова дискурсивної одиниці — *щодо: Тепер про Ю. Яновського. Із Києва одержали копію наказу про звільнення його з посади худ. редактора. Мотиви жахливо дикі* (Куліш, 1990, с. 592).

Подекуди М. Куліш вживає *дискурсиви на позначення уведення додаткової, звичайно менш важливої теми* (*Там він, між іншим, зачепив в ЦК і мою справу...* (1990, с. 538), *До цього ще виникли питання матеріального характеру...* (1990, с. 645)); *дискурсиви на позначення протиставлення попередньому контексту* (*Тільки от що: ти там налядай..., Правда, мене не турбують...* (1990, с. 538), *І все ж таки* якраз цими днями приступив до роману і до нової п'єси (1990, с. 521)); *дискурсиви на позначення протиставлення дії* (*Думаю. Навіть жартую. От тільки погано сплю* (1990, с. 645), *Сердечне спасибі.*

Тільки ти не турбуйся передачами, бо я ж знаю, яке в тебе скрутне матеріальне (1990, с. 670)); *дискурсиви на позначення протиставлення у часі* (*Ваші листи одержав. Тільки ж ідуть вони до мене надто довго. Без малого не десять днів* (1990, с. 647)) тощо.

Подібні структури Куліш вживає і в приватно-діловому листуванні, як-от в епістолі до І. Кочерги: *От тільки негаразд, що потрібних нам авторів ми дістати не можемо* (напр. *Піранделло, та й навіть Дюма*) ... (1990, с. 594).

Часто М. Куліш усередині епістоли вказує на перехід до іншої теми, підсумовує аргументи попередньої теми. Так, наприклад, описавши в епістолі, адресованій І. Дніпровському, процес *чистки письменницького партосередку, де чистили і його самого*, Куліш підсумовує: *Так-от, Жане, мій друже єдиний, маю надії* (1990, с. 539), *Оце все і не давало змоги тобі написати* (1990, с. 565). Підсумовування часто поєднується з ущільненням інформації: *Словом, Арко дорогий, меланхолія моя почала проходити...* (Куліш, 1990, с. 593), *Не погода, а імпресіоністична виставка в горах! Словом — на «большой палец»!* (Куліш, 1990, с. 645).

Часто автор вживає дискурсив *ну* на позначення *закінчення однієї теми, її підсумовування і перехід до іншої, чи до її розгортання*, тобто у значенні *отже*: *Ну, спочивай...* (Куліш, 1990, с. 509), *Ну, а все ж таки в море лазив і скупався раз* (Куліш, 1990, с. 666), й дискурсив *ну*, *а* на позначення перенесення акценту з однієї особи на іншу, за часту особу самого автора (*Ну, а я, Жане...* (Куліш, 1990, с. 505), *Ну, а мені, звичайно, з моїм порочком — зась* (Куліш, 1990, с. 667)). У цьому значенні частка *ну* найчастіше вживається як спонукальна разом з питальною часткою *як* на початку питальних речень: *Ну, як?*, *Ну, а як ти з бандою* (Куліш, 1990, с. 661) тощо.

Вживає Куліш і дискурсиви на *позначення додаткової аргументації із значенням додавання*: *Крім того, я ще хоч серпень місяць поживу нормально...* (1990, с. 663).

Уведення нової теми часто відбувається за допомогою просто-річмовних дискурсивів: *Ось що, Тосенько дорога, якнайшвидше, до 1-го серпня приїжджай і залишайся...* (Куліш, 1990, с. 663).

В офіційно-ділових епістолах часто трапляються дискурсиви *підсумку*, за допомогою яких підбивають підсумок (*отже, нарешті*) (Куліш, 1990, с. 476), дискурсиви на позначення *порядку аргументації* (з одного боку, з другого боку; *перше, друге, і головне*) (Куліш, 1990, с. 477)), *виділення* (*в першу чергу*), *уточнення* (*ця ж таки подвоєність...*) (Куліш, 1990, с. 474), *багато, якщо не все* (Куліш, 1990, с. 476)).

Епістолярному ідіостилю М. Куліша притаманне вживання значної кількості дискурсивів внутрішньої рамки епістоли, які мають широку номенклатуру і широке коло значень, для структурування епістоли в цілому і викладу тем в основній частині. У приватних й приватно-ділових листах М. Куліша ці засоби характеризуються належністю до розмовного стилю, в офіційно-ділових листах — до офіційно-ділового стилю, у відкритих ділових листах — тяжіють до публіцистичного стилю мовлення. Особливою рисою ідіостилю епістол письменника є вживання трансформованих (авторських) варіантів клішованих формул на позначення структури епістоли та їхні оригінальні комбінації.

У внутрішній рамці епістоли є й функційно-епістолярні дискурсиви, які слугують для структурування «тіла» епістоли всередині рамки <звертання, привітання> — <прощання, підпис>. Це дискурсиви початку (зачину) та кінцевої частини епістоли (підсумовування повідомленого, переходу до прощальних формул та ін.).

Дискурсиви, які сигналізують про початок основної частини (зачин) епістоли, мають різне спрямування: по-перше, це *ДО*, скеровані на **встановлення контакту**, які налаштували б адресата на «хвилю» адресанта, та *ДО*, спрямовані на **домагання прихильності** адресата. Останні два значення виділяються дослідниками, коли йдеться про контактну рамку структури листа (Мацько, 2003, с. 296). Так, в епістолах, адресованих І. Дніпровському, це: *Чого не пишеш, чого мовчиш? / Чого це ти не пишеш, чого мовчиш* (Куліш, 1990, сс. 490, 520) та ін.; *Ох, / Ну, Жане, важко* (Куліш 1990, сс. 509, 511). Ці дискурсиви є показовою рисою ідіостилю М. Куліша, вони виступають своєрідними **кодovими одиницями**, які викликають в адресанта певну налаштованість: на скарги на життєві труднощі, згадування спільних минулих подій, почуття журби, смутку та ін. Подібні їм дискурсиви описуваного типу трапляються лише в епістолах, адресованих окремим адресатам. В епістолах, адресованих дружині, знаходимо лише один клішований початок *Поспішаю тебе повідомити, що у мене все по-старому...*, який розвинуто в оригінальну, авторську жартівливу фразу: *... і на своєму місці: порок — у серці, ти і діти — в моїй пам'яті...* (Куліш, 1990, с. 667).

Дискурсиви на позначення повідомлення про отримання листа від адресата (*Листа твого одержав* (Куліш, 1990, с. 668), *Нарешті одержав від тебе листівку* (Куліш, 1990, с. 670), *Одержав від тебе два листи / твого листа...* (Куліш, 1990, с. 679) або на позначення очікування листа (*Жду від тебе листів* (Куліш, 1990, с. 679) та ін.) займають чільне місце в листах М. Куліша із в'язниці й заслання.

Лише в приватно-діловому листі до І. Кочерги знаходимо форми встановлення контакту, які є більш офіційними: *Першого і другого Вашого листа я одержав*, і кінцівки: *Сповістіть негайно, чи...* (Куліш, 1990, с. 594) та в офіційно-ділових епістолах, наприклад, у листі до відділу преси ЦК КП(б)У: *На Ваші листи з 4/II і 10/II цього року пояснюємо...* (Куліш, 1990, с. 451).

Дискурсиви на позначення кінцевої частини епістоли спрямовані на підсумовування повідомленого безпосередньо перед переходом до викладення *прохань до адресата*, про які йшлося вище, і до власне *прощання*.

В офіційно-ділових листах спостерігаємо офіційне підсумовування: *Про це і вважаю за свій обов'язок написати вам...* (Куліш, 1990, с. 487).

Заклучні фрази, які є дискурсивами підсумовування викладеного вище, переходу до фінальної частини, завершення листа трапляються досить часто в приватних епістолах М. Куліша, як-от: *От поки і все* (1990, с. 640), *Ну, поки що буде. Пиши* (1990, с. 505). *На цім скінчаю* (1990, с. 509), *Ну, трясу руку* (1990, с. 509), *Ну, от і все* (1990, с. 535) та ін.

У структурі епістоли знаходимо й інші дискурсиви функційно-епістолярного типу: **ДО-експресиви й директиви** — клішовані варіанти вітання (віншування), вибачення, подяки, співчуття, жалкування; прохання й **ДО-комісиви** — варіанти обіцянки та ін.

Конвенційними компонентами листів, зокрема приватних, є дискурсиви на позначення **прохання** (відноситься до **директивів**) і **подяки, поздоровлення, вибачення, співчуття** та ін. — основних значень **експресивів**. У подальшому аналізі називатимемо їх відповідно: **дискурсиви-директиви (ДО-директиви)** й **дискурсиви-експресиви (ДО-експресиви)**.

За Дж. Серлем (Серль 1986b, сс. 183, 225), до експресивів уналежуються дієслова на позначення подяки, поздоровлення, вибачення, вираження співчуття, жалкування, привітання, а також похвали та висловлення компліментів. Саме висловлення цих почуттів, на нашу думку, зачасти є прямою причиною написання епістоли. Багато дослідників звертають увагу на те, що всі експресиви мають спільний перлокутивний ефект. Вони вважають, що метою мовця в експресивних ілокутивних актах є викликати в слухача, адресата позитивну реакцію до мовця. Тобто можна називати експресивні акти актами, які регулюють міжособистісні стосунки (Сусов, 1988, с. 11).

ПОДЯКА

У приватних і приватно-ділових епістолах М. Куліша дискурсиви на позначення **подяки** досить поширені. Зазвичай їм передують репрезентатив — констатація факту, повідомлення про отримання епістоли, фотокартки або якоїсь передачі, яке є приводом до вираження подяки: *Вашого листа з фотокарткою одержав. Спасибі* (Куліш, 1990, с. 640), *Ваші листи одержав усі. Спасибі!* (Куліш, 1990, с. 643). Інколи Куліш посилює дискурсив на позначення подяки **видільною часткою**: *От спасибі!* (Куліш, 1990, с. 645) або якісно-означальним прислівником: *Ще раз сердечно тобі дякую* (Куліш, 1990, с. 672).

Інколи в інтимних листах дискурсиви на позначення **подяки** Куліш комбінує з дискурсивами на позначення **бажання**: *Мені так хочеться потиснути вашу прекрасну руку, поцілувати вас в годинничок і сказати таке просте, тепле й сердечне спасибі. Спасибі, Л!* (1990, с. 642) або вживає дискурсив на завершення епістоли: *Привіт вам і спасибі за листи* (Куліш, 1990, с. 644).

У листах до деяких адресатів дискурсиви-експресиви майже відсутні. Так, більшість епістол, адресованих І. Дніпровському, чітко позначені наративністю, коли Куліш розповідає, як просувається творчий процес, написання п'єс. Однак найчастіше спостерігаємо в них директиви (*Пиши!*) й експресиви на позначення вибачення. В епістолах, адресованих О. К. Корнєєвій-Масловій, знаходимо лише три експресивні значення: ДО-експресиви на позначення подяки, ДО-експресиви на позначення вибачення і ДО-експресиви на позначення побажання. Це пов'язане з певним прагматичним спрямуванням епістол, оскільки адресант і адресат у цих кореспонденціях не пов'язані якимись конкретними, нагальними «земними» справами. Перлокутивний ефект, якого домагався М. Куліш у цих епістолах — це погодження (*Добре? Ну ось*) чи почуття вдячності.

ВИБАЧЕННЯ в Куліша звичайно імпліцитно виражене, має форму **непрямих ілокутивних актів**, коли для вираження експресивного значення вживаються директиви (*Не гнівайтесь, Л., що так мало пишу* (Куліш, 1990, с. 642), *Не гнівайтесь, що мало пишу і рідко пишу* (Куліш, 1990, с. 646), *Ти вже не лайся і будь за мого «повіреного»* (Куліш, 1990, с. 494) або **репрезентативи**, знов-таки без дискурсивів потрібного типу, у комбінації з **перформативними виразами на позначення присягання** (= присягаюсь): *Знову спізнився, загаявся, забарився. А думка була зразу ж написати, як тільки одержав вашого листа. І думка, і бажання, їй-богу!* (Куліш, 1990, с. 650).

Вибачення може займати в М. Куліша не один рядок, як, наприклад, понад 15 рядків в епістолі, адресованій І. Дніпровському, у формі нотаток з удаваного щоденника, які могли б слугувати вибаченням: *Не лай мене, що не писав тобі. Коли б я писав щоденника, то там, мабуть, були б такі помітки.*

« » квітня. Збираюсь написати листа до Жана. Бракує чорнила й поштової марки.

Ще квітня. Почав писати листа до Жана. Хтось прийшов і перебив.

Ще квітня. Пишу листа до Жана. Прийшли діти і благали прийняти їх в дитячий будинок.

Ще травня. Трошки не скінчив листа до Жана. Приїхала теща...

Ще травня. Треба-таки написати листа до Жана. Що я «в са-мом ділі».

І т. д. і т. п. (Куліш, 1990, сс. 491–492).

Таким чином, найчастотніші дискурсиви-непрямі експресиви на позначення вибачення в листах М. Куліша такі: *не лай мене, що...; не гнівайтесь, що...; не лайся...*

ПРОХАННЯ

Здебільшого М. Куліш, як уже згадувалося вище, використовує експліцитний ілокутивний акт на позначення прохання для імпліцитного вираження непрямого акту вибачення: *Не сердьтєся й не лайте мене* (1990, с. 647), вжите в значенні = «Вибачте мені й не сердьтєся і не лайте...».

Для оформлення внутрішньої рамки епістолі Куліш вживає й експліцитно виражені прямі директиви на позначення прохання, які містять дискурсиви з відповідним значенням, як-от: *Напиши, Жане* (1990, с. 494), *Пиши* (1990, с. 592), або посилені перформативами на позначення прохання: *Благаю — пиши* (1990, с. 493), *Ще раз прошу — черкніть мені кілька слів про своє здоров'я і життя* (1990, с. 673). У комбінації з директивом також спостерігаємо реалізацію підсилювальною часткою *ану* функції впливу, інтенсифікацію прохання, направлену на стимулювання майбутньої дії адресата: *Ану подумай, Жане, та напиши* (Куліш, 1990, с. 551).

Інколи в епістолах трапляються модалізовані форми вираження прохання за допомогою об'єктивної модальності, умовного способу, звичайно посилені дискурсивами: *Крім шуток, ти б потерпів, га?* (Куліш, 1990, с. 548).

Зрідка епістемічна можливість у значенні відходить на другий план, як-от: *Може, передасиш мені дещо з ваших творів.* «Червоний

шлях» такий дорогий, що в мене немає грошей купити. Пиши (Куліш, 1990, с. 491). Дієслово у формі майбутнього часу, вжите в контексті з модальником *може*, створює семантику м'якої імперативності (= **Будь ласка, передай, якщо зможеш**).

Трапляються в М. Куліша й цілі **конструкції на вираження прохання**, які складаються з декількох речень, пов'язаних однією ілюктивною метою, повторенням директиву в уточнювальній конструкції, та з еліптичним опущенням директиву на другому кроці уточнювальної конструкції: *Тільки одного прошу у тебе, Жане. Як прочитають її в центристудії «Гарту», то напиши за це більш-менш докладно. Навіть за дрібнички напиши. Особливо за те, як і за що саме лялятимуть* (Куліш, 1990, с. 494).

Директиви іноді набувають в Куліша окличних інтонацій: *Уяви собі, Жане!!!* (1990, с. 517), що суттєво посилює ступінь емпатичності висловлення.

ПОБАЖАННЯ

Для вираження стандартизованого побажання наприкінці епістоли М. Куліш звичайно вживає імперативні структури: *Отож, видужуй, спи, їж, спочивай, і набирайся, Жане, сил* (1990, с. 548).

Також одинично вжито дискурсив *Всього вам на-всього* (як кажуть в Одесі) (Куліш, 1990, с. 650) з метою, гадаємо, звернутись до спільних пресупозицій, що виникли під час перебування в Одесі з коханою.

ВІТАННЯ

Експліцитні вітання вживаються Кулішем з дискурсивом *привіт* з різними поширювачами, про що вже йшлося в цьому підрозділі, оскільки вітання прямо належать до внутрішньої рамки епістоли. Рідко трапляються інші дискурсиви, як наприклад, з поширювачем: *Ну, матінку вітаю на весь дух і тьотю Женю* (Куліш, 1990, с. 592) або клішований дискурсив, але з авторською «родзинкою» інверсії: *З Міжнародним жіночим днем вітаю вас!* (Куліш, 1990, с. 672).

ЖАЛКУВАННЯ

М. Куліш зрідка вживає у своїх епістолах прямі ілюктивні акти на позначення жалкування. Спостерігаємо в цій функції вживання станівників (*Як мені шкода, що не буду з Вами в нього* (Куліш, 1990, с. 591), *Жаль, що ця відпустка пройшла для мене невідчутно й зовсім негаразд* (Куліш, 1990, с. 662), або особової форми дієслова теперішнього часу в 1-й особі однини (*Дуже жалкую, що попхався до Одеси* (Куліш, 1990, с. 657), *І жалкую, що, не подумавши, купив білет*

(Куліш, 1990, с. 657). Докладніше про дискурсиви з цим ілокутивним зазначенням йтиметься у підрозділі 3.2.2.1 про суб'єктоцентричні дискурсиви на позначення емоцій.

БАЖАНІСТЬ

У приватних епістолах М. Куліша знаходимо багато мовних засобів, які виражають особисте ставлення автора до описуваних подій та повідомлюваної інформації, тобто засобів об'єктивної і суб'єктивної модальності. Об'єктивна модальність нереальності, виражена засобами способу дії (гіпотетичного та імператива) трапляється в епістолах порівняно нечасто, що можна пояснити, зрозуміло, тим, що Куліш був тісно пов'язаний з адресантами у подіях реального життя, повного повсякденних турбот, які лише деколи залишали йому час, щоб виразити щось жадане, бажане і умовне. Реалізацію значення бажаності, дезидератива спостерігаємо у більшості випадків уживання форм умовного способу з бажальною семантикою та дезидератива, коли речення має додаткову окличну конотацію чи обірвану інтонацію, виражену на письмі трикрапкою: *Писав би й писав би!* (Куліш, 1990, с. 491), *А добре було б оце тепер удвох з тобою, Жане, погомоніти. Пішли б на степ...* (Куліш, 1990, с. 491), *З якою радістю помандрував би й я!* (Куліш, 1990, с. 650) та ін. Подібні модалізовані висловлення надзвичайно емофатичні.

3.2.2. СУБ'ЄКТОЦЕНТРИЧНІ ДИСКУРСИВИ

Дискурсиви, які є засобом самовираження адресанта, різноманітні за своїм морфологічним вираженням й охоплюють великий шар значень. Здебільшого ці дискурсиви є **репрезентативами**, але трапляються й інші ілокутивні типи, наприклад, **комісиви**.

Репрезентативи в епістолах М. Куліша досить часто містять дискурсиви модальної природи, які належать до засобів суб'єктивної модальності. Такі дискурсиви надають висловленню суб'єктивності, оцінюють дію з погляду автора, тобто виступають засобом авторизації. Здебільшого йдеться про значення **впевненості / невпевненості**, що представлені як **переконаність, вірогідність, епістемічна можливість** і речення з якими часто містять емоційно-оцінну конотацію. Найчастіше бачимо в цій функції морфологічні засоби: модальні прислівники, модальні слова (модальники), вигуки, а також синтаксичні: окличні речення, інверсію, парцеляцію, вставні слова, конструкції, частки та ін.

Так, модальники *мабуть, можливо* на позначення епістемічної можливості вживаються Кулішем досить часто: *Ну, про перемогу над групою УТОДІКу 36 тобі, мабуть, писали* (1990, с. 552). *Мабуть* у наведеному прикладі виражає логічний висновок, високу вірогідність, упевненість. *Ви, мабуть, українських газет харківських не читаєте...* (Куліш, 1990, с. 644) пише М. Куліш коханій жінці, напевне знаючи, що вона розмовляє російською і майже стовідсотково (бо живе в Одесі) не читає газет українською мовою. Отже, можна стверджувати, що рівень упевненості, який виражається *мабуть*, у цьому разі зростає майже до 100 %, і на це впливають передусім екстралінгвальні фактори.

Емотивність спостерігаємо в реченні: *Курбас поїхав до Москви і, мабуть, вже не повернеться* (Куліш, 1990, с. 645), де Куліш висловлює результат своїх болісних міркувань і практично повністю впевнений у тому, що повідомляє про Леся Курбаса.

Модальне слово *може* означає невисокий, зазвичай, ступінь упевненості, а отже, **епістемічної можливості**: *Може, й третій сниться — голова уже стара, випадає все з неї* (Куліш, 1990, с. 649), але в дискурсі листів М. Куліша іноді набуває семантики більшої **переконаності**: *Оце, може, приїзд Стефаника сколихне всіх, розвіє дрімки й нудьгу... Ну, готують йому зустріч і т. і. Так-от, може, цей приїзд розбурхає літературне життя* (Куліш, 1990, с. 593). Отже, досить часто трапляються випадки, коли різнорівневі експлікатори модальності (лексичні, синтаксичні, просодичні) використовуються М. Кулішем для підсилення певного модального значення, як-от: *Очевидно, не охота тобі виїжджати з Одеси?* (Куліш, 1990, с. 662).

Вважаємо, що засоби на позначення впевненості / невпевненості переважно набувають додаткової емотивності й / або оцінності завдяки вжитим у реченнях стилістично маркованим лексемам, тому свідомо подаємо їх поза відповідними параграфами.

3.2.2.1. Дискурсиви на позначення емоцій

Аналіз епістолярію М. Куліша засвідчує, що він був людиною надзвичайно емоційною, тому шар дискурсивів на позначення емоцій представлений у його листах великою кількістю номенклатурних одиниць.

Дискурсиви на позначення **жалою, жалкування** здебільшого вживаються у вигляді вставних слів (*Щодо Фредро, то, на жаль, у план цього року ми запровадити його не можемо* (Куліш, 1990, с. 594)) чи станівників в ініціальній або — зрідка — медіальній позиції, інколи

з поширювачами (*Жаль великий, що ця комедійка не серйозна* (Куліш, 1990, с. 545)). Такий рідкісний випадок знаходимо в епіistolі до А. Любченка, в якому йдеться про спільне з М. Хвильовим полювання, наводяться слова М. Хвильового, що *не так уже пахне життя* і подальший коментар М. Куліша: *Мені страшенно стало жаль чогось. І Григоровича стало жаль ... на полустанку (а він його опівав у своїх етюдах, пам'ятаєш)* (Куліш, 1990, с. 593).

Зрідка для емпатизації значення жалкування вживаються окличні речення (*Хороша штука — молодість, але, на жаль, неповторна!* (Куліш, 1990, с. 662)), які становлять вагому частку засобів суб'єктивної модальності в приватних епістолах М. Куліша.

Комісиви. Просторічний дискурсив *йй-бо* — найулюбленіший комісив М. Куліша на позначення **клянусь, присягаюсь**, який є складником висловлень-комісивів: *Ну, а я, йй-бо, живий ще і здоровий* пише Куліш у листі про напади критики на його «Маклену Грасу» і рефреном далі, підсумовуючи усі негаразди: *Отже, я, йй-бо, ще живий і здоровий* (1990, с. 560). На нашу думку, оскільки наведений комісив з *йй-бо* трапляється в листах М. Куліша неодноразово, можна вважати його окремою дискурсивною одиницею із складною структурою, в якій допускається варіювання позицій окремих складників.

Аналогічний дискурсив *йй-богу* вживається також відокремлено: *Познайомився з «дівочками» (йй-богу!), ...* (Куліш, 1990, с. 666).

М. Куліш широко вживає дискурсив *от*, виражений **підсилювально-видільною часткою от**: *От мені не везе!* (1990, с. 666), *От спасибі!* (1990, с. 668), *А от решті — не так* (1990, с. 669).

Вагому частку дискурсивів на позначення емоцій в приватних епістолах М. Куліша складають окличні речення, які до того ж є засобами суб'єктивної модальності, наприклад: *Ну, можна з такими чудаками дружбу мати!, Годі!, Ну й чудаки!, Жаж!, Ху-х!* (1990, сс. 546, 568). Як свідчать ці приклади, у більшості з них наявні інші — лексичні засоби суб'єктивної модальності. Це, зокрема, частки *ну, ану, нехай, якби ж ото* та ін., вигук *годі!*, які вжиті для посилення модального значення, головним чином, заперечення, здивування тощо, що передається формою окличного речення.

Трапляється також значення емоційного протиставлення: *Та й не дешевше воно тут* (Куліш, 1990, с. 664), емоційні риторичні запитання (часто з часткою *ну* або *хіба*): *Ну, не комедія?!* (Куліш, 1990, с. 663), *Хіба Вові чи Льолі потрібне повітря в одеському дворі...?* *Хіба треба було ...?* (Куліш, 1990, с. 657). Часто вживаними також

є висловлення, марковані окличною інтонацією, в яких використано комбінацію декількох дискурсивів: *Ех, хай воно з таким літом, відпусткою й Одесою-мамою, щоб вона згоріла!* (Куліш, 1990, с. 663), емотивну лексику та оказіональні форми: *Ні, жодних Одес більше!* (Куліш, 1990, с. 663). Нерідко трапляються емоційні повтори — дієслівні, сполучникові або з частками (чи **частка+займенник**) в ініціальній позиції: *Мучить вона [п'єса — Ю. Н.] мене, мучить...* (Куліш, 1990, с. 542), *Чи я старий вже став, чи висох, як будяк на степу* (Куліш, 1990, с. 497), *Не те, не те, чого хотілось і як хотілось* (Куліш, 1990, с. 542). В останньому прикладі маємо емотивне порівняння. В епістолах М. Куліша, адресованих І. Дніпровському, спостерігаємо й дискурсиви, виражені **метафорами**, як-от: *Тисну тебе на «сир»* (1990, с. 523) та ін.

Особливо слід відзначити поширені випадки використання декількох емотивних дискурсивів, ужитих послідовно один за одним, як-от двох метафор і частки на позначення емоційного протиставлення: *От ти писав, Жане, що боїшся, як би я не одірвався од життя, не зоставсь позаду. Якраз! Пливу на перших хвилях* (Куліш, 1990, с. 492).

Ознакою епістолярного ідіостилію Куліша є також використання **росіянізмів** і **старослов'янізмів** із метою досягнення певного стилістичного ефекту, часто комічного (*Що я «в самом ділі»* (1990, с. 492), *харашо, харашо* (1990, с. 523), *место сіє* (1990, с. 520), *Жаль, конешно* (1990, с. 669), *Валеріян «расточает улыбки»* (1990, с. 666)) або іронічного (... *це ж школярське «сочинєніє» на 3 з хрестиком* (1990, с. 493), *на що я з властивим мені тоном «дерзкого приютского мальчика» спитав, чого ж тоді її [п'єсу — Ю. Н.] було дозволено* (1990, с. 560), *Санаторій... для «протчих», проте непоганий* (1990, с. 666). Слід зазначити, що майже в усіх випадках вжито лапки не на позначення безпосереднього цитування. Джерелом цитування в цьому разі є підмічений в реальному житті «поговір» («так в народі кажуть»). Драматург майстерно досягає комічного ефекту, поєднуючи просторічні вирази з церковнослов'янізмами: *Чорта з два писатимеш, коли одесную тебе дружина сяде, ошую — теща, а у нозі — діти* (Куліш, 1990, с. 547) тощо.

Листи М. Куліша просякнуті іронією та самоіронією, містять кумедні розповіді, і тому в їхньому складі знаходимо багато емотивної лексики: *в сім'їсінькому центрі Одеси* (1990, с. 509), *нічого-сінько немає* (1990, с. 546), *попхався до Одеси, набридли їздити* (1990, с. 657), *коробочки, пляшечки, шматочки* (1990, с. 661), *дорожнеча*

(1990, с. 662); *безглузда санаторія* (1990, с. 663), *гахнути всі гроші* (1990, с. 663), *гнітюче враження* (1990, с. 669) та ін. У дискурсі епістол, як і в звертаннях (про них згадувалось у відповідному підрозділі), Куліш жартівливо називає дружину *старенька, дорога / рідна старенька*, доньку Ольгу — *Лелека*, а обох дітей чи всю родину — *моє кодро, (моя дорога) банда*. Одними з улюблених емотивних дискурсивів М. Куліша в листах до друзів є дисфемізми й просторічна лексика: *Пой-няв?* (1990, с. 497) та ін. Серед них широко представлені дискурсиви з емотивними лайливими компонентами на позначення нечистої сили: *Хай їй біс — набридла мені* (Куліш, 1990, с. 539), *Від них пивом тхне, рибою і, головне, тупістю і чортзна-чим* (Куліш, 1990, с. 546), *Надала мені лиха година н'єси писати* (Куліш, 1990, с. 540), *«Кому в степах» я, мабуть, сплю к чортовій матері* (Куліш, 1990, с. 530), *як нападе хандра, то чорта лисого напишеш* (Куліш, 1990, с. 530) та ін.

В епістолах із в'язниці М. Куліш постійно акцентував ті тези, які хотів донести до дружини, цьому слугують частки *ж, же, тільки, аж* та ін., вставні слова *думаю, головне, насамперед* та ін. Наприклад, у висловленні *Учора й сьогодні отримав від вас аж два листи* (Куліш, 1990, с. 672) підсилювальна частка *аж* вживається для інтенсифікації кількості, вираженої кількісним числівником *два*. Підсилювально-видільна частка *ж (же)* вживається для акцентування різних аспектів висловлення: *почуття вдячності (Спасибі, ой спасибі ж!)* (Куліш, 1990, с. 671)); *дейктичних показників часового виміру (бо скоро ж весна)* (Куліш, 1990, с. 672)).

Виходячи із нових обставин та реалій, які відкрилися перед ним в ув'язненні, зрозумівши жорстокість радянської державної машини і намагаючись запобігти потраплянню своїх рідних людей під її колеса та думаючи про необхідність владнати їхнє життя якнайкращим чином, М. Куліш намагався скерувати дії дружини, вживаючи конструкції зі спонукально-оптативними частками *хай, нехай*: *Хай це буде застереженням для наших дітей і хай вони ніколи не в'яжуться з націоналістами, нехай ідуть тільки одним шляхом — шляхом інтернаціоналізму* (1990, с. 670). Лише в другій епістолі з Київського НКВС від 26 січня 1935 року трапляється **5 випадків** уживання вказаних часток.

Емоційно насиченими є запитання, які починаються з питального прислівника *як* (5 випадків) та частки *чи*, просторічного *чом*. Частотність вживання *як* надає дискурсу емоційності: *Напиши, ... як твоє здоров'я і дітей. Як поживає бабушка?* (Куліш, 1990, с. 673),

Як ти живеш, як твоє здоров'я і як здоров'я дітей? (Куліш, 1990, с. 673). Вживання **чи** в ініціальній позиції теж додає питанню емоційності: *Чи маєш ти заробіток?* (Куліш, 1990, с. 672).

М. Куліш декілька разів вживає складні речення з емпатизованою структурою з акцентованим дискурсивом **як** здебільшого в ініціальній позиції: *Ви й уявити собі не можете, як я зрадив і який я був радий особливо за вас, діти* (1990, с. 672), *Як я цього тобі бажаю, ти й уявити собі не можеш, люба моя старенька!* (1990, с. 671). Те, що ця анафорична синтаксична будова з акцентованим прислівником **як** у функції сполучного слова є дискурсивом, рисою епістолярного ідіостилу М. Куліша, непрямо доводить і той факт, що вона вжита з приблизно такою ж частотністю в його епістолах із заслання, поданих у зібранні його творів у перекладі з російської, наприклад: *Як я жду від тебе листа, старенька рідна, ти уявити собі не можеш, і як я бажаю, щоб ти і діти були живі та здорові* (Куліш, 1990, с. 685).

Кулішеві вдається досягти вищого рівня емпатизації за рахунок еліпсу, коли із конструкції вилучається прислівник міри та ступеня. У наведених прикладах також спостерігаємо складнопідрядне речення інверсованої структури — висунення підрядного на ініціальну позицію, анафоричне вживання сполучного слова **як**, окличну інтонацію, звертання до адресата. Як наслідок, комунікативний реєстр з інформативного, наративного змінюється на волюнтивний.

3.2.2.2. Дискурсиви на позначення оцінки

Приватні епістоли М. Куліша містять багато оцінної лексики, зокрема оцінних прикметників і прислівників, прислівників міри і ступеня, дієслів і фразеологізмів: *поганий настрій* (1990, с. 492), *жорстокий реалізм* (1990, с. 496), *я незадоволений* (1990, с. 511), *тхне* (1990, с. 546), *одеський вонючий колодязь* (1990, с. 662), *добрим натуральним вином* (1990, с. 668), *цілком здоровий* (1990, с. 672) та ін. Для підсилення ступеня позитивної чи негативної оцінки М. Куліш вживає демінутивні суфікси **-к-**, **-еньк-**, **-ісіньк-**, **-очк-**, найвищий ступінь порівняння прикметників: *цілісінькі дві години* (1990, с. 502), *гарненькі крашаночки* (1990, с. 510), *плохенький полеміст* (1990, с. 541), з *найпаскуднішим настроєм* (1990, с. 658) та ін. Зменшувальний суфікс **-к-**, наприклад, надає слову *газетка* негативної конотації, якщо його вжито в конструкції з прикметником *нещасна*, що виражає зневажливе, негативне ставлення до чого-небудь

(СУМ, 1974, с. 407): ... *раджу підшукати для цієї газетки нещасної хлопця редактора* (Куліш, 1990, с. 537).

Приватні епістоли М. Куліша мають різних адресатів і по-різному насичені лексикою на позначення позитивної чи негативної оцінки. Зокрема, епістоли, адресовані І. Дніпровському, містять однаковою мірою обидва варіанти, що пояснюється широким спектром обговорюваних в листах питань, включаючи участь у житті тогочасних літературних угруповань, творчі проблеми з написанням творів, труднощі з виданням та постановами п'єс Куліша та ін. Епістоли ж, адресовані О. К. Корнєєвій-Масловій, насичені дискурсивами, які містять лексику на позначення позитивної оцінки, позначені життєрадісністю й бадьорістю: *це прекрасний од вас подарунок* (Куліш, 1990, с. 636), *тисну вашу прекрасну руку* (Куліш, 1990, с. 637); ..., *щоб ви прочитали і усміхнулись ясною, теплою усмішкою* (Куліш, 1990, с. 652) та ін. І навіть в останній рік перед арештом, коли він був уже виснажений цькуванням системи, Куліш знаходить позитивні слова для коханої жінки, друга й музи, ділитися своїми планами: *А у мене, їй-богу, з'явився новий задум, перша біла хмарка на посушливому* [курсив М. Куліша — Ю. Н.] *обріі моєї творчості...* (1990, с. 654) й проблемами: *П'єсу* [«Маклена Граса» — Ю. Н.] *кваліфіковано як антихудожню, фальшиву, нікчемну...* (1990, с. 534). В останньому прикладі автором ужито **клімакс** — ступінь негативної оцінки поступово підвищується, й останній у переліку прикметник містить найвищий її ступінь.

Характерною особливістю оцінки вважається її можливість бути інтенсифікованою чи деінтенсифікованою (*Оцінка й комунікація*, 2013, с. 26). М. Куліш використовує декілька маркерів інтенсифікації, найчастотнішим з яких виступає прислівник міри і ступеня **дуже**. Прикметники на позначення емоцій й перформативні дієслова в його епістолах з'являються звичайно вжиті в конструкції з цим прислівником, коли автор мав на меті виразити подяку, прохання, жаль або емоційний стан:

- **дуже** + *дякую* (Куліш, 1990, с. 672) / *непокоюся* (Куліш, 1990, с. 673) / *шкодую* (Куліш, 1990, с. 647) / *прошу* (Куліш, 1990, сс. 673, 673);
- **дуже** + *жаль* (Куліш, 1990, с. 642) / *радий* (Куліш, 1990, сс. 671, 672) / *добре було б* (Куліш, 1990, сс. 671, 673) / *вдоволений* (Куліш, 1990, с. 636).

Оцінка набуває інтенсивності, якщо оцінний прислівник повторюється: *Я дуже і дуже непокоюся* (Куліш, 1990, с. 673). Трапляються

й більш емоційні інтенсифікатори, як-от: *геть як* у конструкції з предикатом із оцінним значенням: *Тоді реставрувати її буде геть як важкенько* (Куліш, 1990, с. 493); *смерть, як не* в конструкції з дієсловом і часткою *не* на позначення крайнього вияву небажаності: *смерть, як не хочеться* (Куліш, 1990, с. 662); *особливо* з прислівником на позначення позитивної оцінки: *особливо добре вийшли очі* (Куліш, 1990, с. 642); *надто* на позначення надмірної якості з прислівником часу, що надає вислову негативної оцінки: *Тільки ж ідуть вони до мене надто довго* (Куліш, 1990, с. 647).

Деінтенсифікація оцінки позначається М. Кулішем в листах як *не дуже* чи *майже не*: *Мало хто мене знав — тому не дуже йняли віри* (1990, с. 511). Дискурсив, що має структуру **прислівник міри та ступеня майже + частка не** знаходимо часто вжитим на позначення практично повної відсутності дії або характеристики дії, що не зафіксовано в СУМ (де це слово трапляється лише у значенні *мало не*): ... *майже не спав* (Куліш, 1990, с. 656).

Цікавим видається випадок вживання оцінного прислівника *трохи* (в розмовному варіанті *трошки*) у значенні *до деякої міри / злегка* (СУМ, 1979, с. 286) в конструкції з присудковим словом на позначення негативної оцінки *погано*, яке виражає найвищий ступінь негативної оцінки: *Трошки погано, що з грошей я вибився* (Куліш, 1990, с. 664). Зазвичай у такій комбінації вживається присудкове слово у вищому ступені, наприклад: **трошки + гірше / краще / обережніше** / ін. Використання ж в ній прислівника без ступеня порівняння маркує намагання автора листа зменшити ступінь негативної оцінки, передає деяку ніяковість, що так вийшло.

М. Кулішем неодноразово вживаються, а отже, набувають рис дискурсивів, конструкції з комбінацією двох оцінних прислівників, *дуже + добре / гаразд*, які містять підрядні речення умови: *Дуже добре було б, якби ти знайшла собі якусь службу, заробіток хоч невеликий* (Куліш, 1990, с. 671), *Дуже добре було б, якби ти могла приїхати на побачення* (Куліш, 1990, с. 673). Прислівник *гаразд* (= *добре*) також трапляється у такій конструкції: *Гаразд, що не спізнались* (Куліш, 1990, с. 491).

Перебуваючи в НКВД, письменник розумів, у якому скрутному становищі опинилась його сім'я. Це пояснює досить високу частотність вживання частки *тільки* з видільним обмежувальним значенням, яка акцентує зменшення, звуження ознаки, обставин дії чи діапазону або інтенсивності дії, а отже, підтримує загальну негативну оцінність висловлення, як-от: ... *тільки* *здаватиме мені невеселого думання* (Куліш, 1990, с. 670).

У певній синтаксичній структурі з *тільки* в ініціальній позиції + вокативний займенник у 2-й особі + частка *не* + дієслово у наказовому способі *тільки* вживається для підсилення частки *не*, і тоді відбувається звуження діапазону дії до нуля: *Тільки ти не турбуйся передачами...* (Куліш, 1990, с. 670) = *Зовсім не турбуйся передачами*. А ось у реченні *Тільки ти прислала мені й такі речі, що вони зараз мені не дуже потрібні* (Куліш, 1990, с. 672) дискурсив *тільки* вжито у значенні протиставного сполучника (= *але*), що зафіксовано лексикографічно (СУМ, 1979, с. 139).

Частка *аж* неодноразово використовується М. Кулішем у приватних епістолах у значенні підсилення якісної або кількісної ознаки дії: *Одна сторінка аж кипить, сміється, ...* (1990, с. 493), *Аж страх бере* (1990, с. 537), *завчора ви мені приснилися. Аж двічі, здається* (1990, с. 648) та ін. Дискурсиви на позначення відтінків часових або просторових відношень, репрезентовані підсилювально-видільними частками *аж* і *ще й*, виявились найбільш частотними в епістолах М. Куліша першого періоду, адресованих дружині: *буду їздити по селах аж до 22-го* (1990, с. 656), *бував ... у таких глухих місцях, що ще й не зустрічав у своєму житті* (1990, с. 656). Частотність особливо збільшується в жартівливих міні-дискурсах уявних пригод, вставлених у дискурс листа, якими М. Куліш потішав свою родину: *Вони [жінки та дівчата — Ю. Н.] проводжали мене цілим на-товпом аж до санаторію* (1990, с. 666), *аж поки я не вийшов з ванни і не появився на балконі* (1990, с. 666).

Інтенсифікація негативної оцінки в листах Куліша також виражається через уточнювальну конструкцію з часткою *аж*, коли синонімічні дієслова подано у порядку збільшення негативної оцінки: *Скажу тобі, що тут тхне, аж смердить руським, отим міщанським духом* (1990, с. 534). Подібне трапляється й без частки *аж*, коли вжито фразеологічний зворот і дієслово із синонімічним значенням: *Газета мене поїдом їсть, жере мене* (Куліш, 1990, с. 534).

Оцінка може інтенсифікуватися Кулішем й за рахунок вживання замість необхідного за значенням оцінко маркованого слова фразеологізованого звороту із семантикою міри та ступеня, як-от: *Настрій до газети з боку публіки такий, хоч бери та тікай* (1990, с. 534). З контексту стає зрозумілим імпліцитне ознакове значення *недружній / ворожий*.

Показовим для аналізу нам здається приклад з 39-ї епістоли, адресованої О. К. Корнеєвій-Масловій, у якій міститься міні-дискурс розповіді про історію Межигірського Спасу, де з властивим

йому гумором Куліш обіграє оцінно маркований розмовний іменник **кубло**: *Проте, мабуть, і тут вони [старі запорожці — Ю.Н.] непокоїли (політичне **кубло** ж!) самодержавну північ, і тому матінка Катерина це **кубло** розігнала, а тут заснувала жіночий монастир. Радянська ж влада розігнала, звичайно, і це **кубло**...* (1990, сс. 637–638). У трьох випадках вживання маємо значення, марковане негативною оцінкою — місце зосередження, притулок антигромадських або аморальних, злочинних елементів.

М. Куліш неодноразово вживає модальні слова, словосполучення або частки чи вигукки, що пов'язані як з категорією модальності, так і з категорією оцінки. Такі слова зазвичай характеризують як об'єкт, так і суб'єкт оцінки, тобто як адресата, так і адресанта: *До чого ж вона-мама сіра тепер і облуплена, не мазана* (Куліш, 1990, с. 665), *Годі!, ... (ганьба! ганьба!) ...* (Куліш, 1990, с. 665) та ін. Але частіше оцінне значення модалізованого вислову набувається завдяки паралельному вживанню модального слова і частки: *Мабуть, місяць мало, може, ще доведеться місяць висидіти* (Куліш, 1990, с. 648).

Спостерігається комбіноване вживання різноманітних модусних підтипів (засобів модальності, оцінки, евіденційності та емпатії), які діють, підсилюючи один одного. Наведемо типовий приклад: *Трохи не забув про адресу. Оце б справді був «всадник без голови»!* (Куліш, 1990, с. 640). У цьому випадку форма умовного способу сполучається з окличним інтонуванням, яке досягається за допомогою частки *оце*, що, з урахуванням попереднього контексту, набуває значення прикрасності, досади, емоційно вираженого невдоволення, яке, гадаємо, є складником самоіронії адресанта.

3.2.2.3. Дискурсиви на позначення акцентованого авторства й «самості»

В листуванні (тобто в ЕД) відбувається семіотичне освоєння дійсності у її переживанні, а також спроба адаптації та гармонізації зі світом. Світ включається в ЕД до особистого символічного простору мовця та проєкції з нього цього конструкту до адресата, зокрема через мінливу систему самопозиціонування в основному за допомогою займенника 1-ї особи однини. Провідними формами дискурсивізації є фрагментарний опис та (само)нарація, побудовані на патернах сприйняття та уявлення. За В. Бурбело (Бурбело, 2015, сс. 8–9), автор листа розбудовує цю індивідуальну, сформовану ним самим реальність, розкладаючи синкретизм цілісного сприйняття/переживання світу на фрагменти, синтезуючи їх в обраних

ним означувальних формах, пропускаючи їх через призму модальності та оцінки. У цьому процесі цілеспрямованого повідомлення надає йому смислової та комунікативної значущості. Слід зауважити, що такий дискурс має безпосередньо чи опосередковано інтерактивний вимір.

Однією з головних функцій епістоли є функція самовираження її автора, а отже, для її реалізації потрібні дискурсиви на позначення **акцентованого авторства** й **«самості»**. Серед цих ДО знаходимо, перш за все, всю граматичну парадигму особового займенника **Я**, присвійного займенника **МІЙ** у стилістично маркованих випадках вживання; відзайменникову підсилювально-видільну частку **СОБИ**; означальний займенник **САМ** та ін.

Вважаємо, що особовий займенник **Я** може виражати акцентоване авторство адресанта в комбінації з дієсловами на позначення розумового сприйняття, розумової діяльності та творчості, коли йдеться про знання, досвід, силу, спогади особистості. Візьмемо для прикладу 5-й лист Куліша до Дніпровського, який налічує 16 випадків уживання **я, мені, в мені та мій**, з яких 10 на позначення авторства, як-от: **мені — мені здавалось; в мені — в мені уперто стоїть думка, горить запал** (= бажання писати); **я — я її не доносив** (= не доробив п'єсу); **я покладав їй «у голови» гостру й наточену ідею, найкращий мій задум** (= визначав ідею п'єси як...); **двічі я перегорнув п'єсу** (= переписав, відредагував); **не буду ж я «висолоджувати»**, як К. Гордієнко свої *«Клаптики революції»* (= прикрашати дійсність); **я думаю, чи не покинути це рибальство** (= написання роману); **так я його і скомпоную; я вже за це тобі писав; і я буду писати, уже приступив, чи ... вступив ногою (!!!)** (Куліш, 1990, с. 541). Зрозуміло, що така висока частотність вживання дискурсива **я** акцентує особистість автора листа й прямо віддзеркалює його прагматичну настанову поділитися з другим найважливішим — творчими планами.

Особливо акцентоване авторство адресанта, якщо займенник **я** вживається з видільною часткою **от**, і тоді займенник зазнає логічного наголошування та набуває смислового навантаження: *А от Я* [велика літера наша — Ю. Н.] *думаю, що інтерпретація такого дядька може бути чудова* (Куліш, 1990, с. 516). Якщо ж автор не вживає особовий займенник, то ступінь акцентування авторства знижується. Тоді Куліш використовує деякою мірою деавторизовані форми з імпліцитним **я** чи **мені**: *здається, ... замість мені здається, ... та ін.* Порівняймо: дискурсив на позначення думки адресата із вставним словом без займенника в 1-й особі однини: *Гадаю, що*

на 27 червня скінчу (Куліш, 1990, с. 539) та дискурсив, розгорнутий у двоскладне повне речення з займенником на позначення адресанта: **Я вже гадаю так:** хай буде композиція поламана, хай будуть шматки (Куліш, 1990, с. 517).

М. Куліш також акцентує своє **авторство й «самість»** за допомогою дискурсивів із такою структурою:

- **я** + вказівна частка **то** = значення зіставлення чи протиставлення (**Я-то** прочитав, прочитає ще з десятків людей ..., а маса ... маса переступить (Куліш, 1990, с. 493)),
- **я** + означальний займенник **сам** (**Я сам** незадоволений п'єсою (Куліш, 1990, с. 495)),
- **я** + підсилювально-видільна частка **собі** (**Я**нишком **собі** лазю (Куліш, 1990, с. 539), **я так собі** не поспішався, що був неуважний до вас (Куліш, 1990, с. 639)).

У вставних конструкціях значення займенників **я**, **ти** зазвичай редукується, а функцією їх стає вияв емоцій, підсилення вірогідності й підтримка діалогічності дискурсу, наприклад: **Ну й лаються, я тобі скажу**, Хвильовий з Пилипенком (Куліш, 1990, с. 541). Такі протиставлення дозволяють Кулішу вибудувати дискурс свого дружнього листа **як діалог**: **Ти** пишеш — короткий, чіткий, як солдатський крок, діалог. Тільки не для Копистки. Копистку **я** малював з одного дядька... (Куліш, 1990, с. 502).

Частотність використання займенника **ти** на позначення адресата, на нашу думку, прямо залежить від спрямованості епістоли. В епістолах, адресованих І. Дніпровському чи А. Любченку, співвідношення дискурсивів-займенників у першій особі й другій особі однини на позначення відповідно адресанта й адресата різко відрізняється від загальної тенденції. Так, у 6-ій епістолі до А. Любченка займенників у другій особі немає зовсім, тоді, коли в 5-му їх налічуємо два проти п'яти у першій особі. Пояснюємо це тим, що у першому випадку епістола суто інформативна, а в другому — Куліш апелює до обізнаності Любченка з новинами літературного життя: **А ти знаєш**, що ми маєм нового, хорошого, блискучого поета, молодого Василя Мисика?, **Ти чуєш** — як вони ростуть? (1990, с. 591). Так само, у 30-й епістолі, адресованій І. Дніпровському, три **я** і три **ти**, можливо, тому що в ній інтенцією автора є обмін думок чи з'ясування поглядів, що вимагає діалогізації (Куліш в ньому апелює до участі Дніпровського в пошуках кандидатури на місце редактора районної газети, щоб М. Куліш зміг полишити ненависний йому Зінов'євськ, й до їхньої майбутньої бажаної зустрічі); в 2-ій епіс-

толі — три *ти*; в 4-й епістолі чотири (*ти знаєшся, ти порадиш, ти знаєш, тобі там видніше*), очевидно, тому що в цих епістолах Куліш апелює до обізнаності І. Дніпровського з особливостями спілкування в «літературних колах», справах, які стосуються домовлянн з приводу гонорарів та ін.

Слід зазначити, що частка таких дискурсивів в епістолах до різних адресатів М. Куліша досить сильно варіюється. Найбільше суб'єктоспрямованих дискурсивів на позначення адресанта або адресата знаходимо в епістолах, адресованих І. Дніпровському й А. Любченку, що, на нашу думку, пов'язане з характером стосунків М. Куліша з цими людьми.

Одним з основних засобів вираження акцентованого авторства є дискурсиви, що мають форму **вставних конструкцій із займенником у першій особі однини або відповідним прономінативом**, як-от: *на мою думку* (*Один розділ написав, на мою думку, більш-менш вдатно* (Куліш, 1990, с. 500)), або *я думаю* (*Це, я думаю, найголовніше* (Куліш, 1990, с. 494)).

У листах до друзів знаходимо багато дискурсивів, виражених **вставними конструкціями на позначення думки адресата з займенником у другій особі однини**, як-от: *як (ти) знаєш / бачиш / кажеш / пишеш, казав ти* та ін.: *Головою, як ти знаєш, Холодний* (Куліш, 1990, с. 492), *Повір мені, що менш за усе я дбаю про славу, про тую, як ти кажеш, кучеряву* (Куліш, 1990, с. 511), *А «97» лежать у Блакитного (як ти пишеш) під задницею* (Куліш, 1990, с. 517) та ін. Дискурсиви **на позначення переповідності невизначеного авторства** трапляються рідко (*мовляв* (Куліш, 1990, с. 536, 537 та ін.), *як-то кажуть, як кажуть* (Куліш, 1990, с. 541) та ін.), як-от: *Лають, що Юра, мовляв, «надув» мене і т. п.* (Куліш, 1990, с. 537) та ін.

З метою акцентування «самості» М. Куліш вживає поширювач — частку *собі* з дієсловом **на позначення розумової активності**: *П'ятий скінчив, і думаю собі, скільки ото ще доведеться переробляти цей роман* (Куліш, 1990, с. 537). Зважаючи на те, що М. Куліш — людина творча, в його епістолах знаходимо різноманітні засоби для акцентування «самості». Так, в епістолі, адресованій А. Любченку, вжито конструкцію з прислівником *особисто* + дієслово **на позначення відчуттів**: *Я особисто вчуваю в заходах Семенкових «дихання вищого духа»* (Куліш, 1990, с. 592). Трапляється також багато випадків вживання займенника й частки *собі* й *сам* у різних комбінаціях: *А правда, Жане, символічно вийшло (сам того не думав, як писав)* (Куліш, 1990, с. 501); *А я сам собі посміхнувся та й думаю: ну-ну...; п'єсу свою*

переписую, ... (Куліш, 1990, с. 493), *Недавно придбав собі альманах перший «Гарт»* (Куліш, 1990, с. 493) та ін.

Дискурсиви із значенням «самості» найчастіше трапляються в епістолах, адресованих друзям, найрідше — в епістолах із в'язниці (всього три).

В епістолах, адресованих О. К. Корнєєвій-Масловій, вжито лише **деавторизований дискурсив** із значенням хезитативу (припущення) *здається* (*Сьогодні, здається, третій сонячний день* (Куліш, 1990, с. 644)), а також **переповідні дискурсиви** (серед яких трапляються й ДО невизначеного авторства) *на чийсь думку, як-то кажуть, кажуть: Я перебуваю, на його думку, в одриві від партії* (Куліш, 1990, с. 647), *Тримаюся я добре, навіть перебуваю, як-то кажуть* (Куліш, 1990, с. 646), *Кажуть, що в Одесі* (Куліш, 1990, с. 651) та ін.

В епістолах, адресованих родині, М. Куліш майже не використовує дискурсиви на позначення акцентованого авторства або переповідання, знаходимо їх по одному в листах з Кисловодська, причому в другому випадку вислів є частиною міні-дискурсу в дискурсі (оповідки про пригоди на відпочинку, на що Куліш був великий майстер): *Була, **кажу**, прекрасна погода* (1990, с. 667); *то й досі, **кажуть**, по всіх кавказьких горах котиться луна* (1990, с. 669). В епістолах із в'язниці трапляється декілька дискурсивів на позначення акцентованого авторства адресанта: ... *бо я **ж** знаю, яке в тебе матеріальне* (Куліш, 1990, с. 670) *Думаю й **плекаю надію**, що знайдеш [роботу — Ю. Н.] і якось влаштуєшся з дітьми* (Куліш, 1990, с. 592).

Отже, засоби вираження евіденційності спостерігаються в епістолах М. Куліша повсюдно. Це вставні слова та речення, які здебільшого передають **непряму евіденційність** типу «розмірковування» або таку, яка посилається на чийсь слова невизначеного Кулішем авторства, як-от *мовляв, як-то кажуть, кажуть* та ін.: ..., *мовляв, чоловік у Камінці...* (Куліш, 1990, с. 570), *Лікуватиметься в Одесі, **кажуть*** (Куліш, 1990, с. 593), *Тримаюся я добре, навіть перебуваю, як-то **кажуть**, у доброму гуморі...* (Куліш, 1990, с. 646) тощо, а також дієслова на позначення сенсорних відчуттів, які виражають **непряму презумптивну евіденційність**, коли висловлення подається як логічний умовисновок, виражену дієсловами сенсорного та ментального чуття, як-от: *знаєш, як **бачите** та ін. (**Якби ви знали**, як хочеться поїхати в степи або до моря!* (Куліш, 1990, с. 651), ***Як бачиш**, Жане, в думках багатію, а що вийде справді — не знаю* (Куліш, 1990, с. 526), ***Віриш** — я тільки божевільно всміхаюсь і **кажу**: *харашо, харашо... при-
йду, буду, напишу, прочитаю* (Куліш, 1990, с. 523) тощо.*

У листі з Кисловодська, де Куліш був у санаторії, одноразово трапляється цікавий випадок непрямої евіденційності, яка позначає **переповідання** загального характеру (не від конкретної особи): *Допіру прийшов з «храма воздуха», а вчора підводився навіть [курсив М. Куліша — Ю. Н.] на «Красное солнышко»! (пішли наші вгору, казав циган)* (Куліш, 1990, с. 644). Дискурсив *казав циган* є частиною стійкої фразеологічної сполуки, яка походить з фольклорних жартівливих приказок про цигана (*Цигане, твого батька повісили! — О, пішли наші вгору!* (Ужченко, 2007)), що надає попередньому висловленню протилежного смислового навантаження — іронічного ставлення до власних фізичних можливостей.

3.2.2.4. Дискурсиви на позначення дейктичних категорій

Дискурсиви на позначення дейктичних понять <належності> — <чужості> в приватному листуванні М. Куліша виражаються протиставленням, з одного боку, особових і присвійних займенників у 1-й особі однини й множини та співвідносних з ними присвійних, представлених в усій парадигмі: *я, ми, мій, наш* та ін., а з другого боку, — у 2-й чи 3-й особі: *ти, твій, він, вони, його, їхній*.

Залежно від адресата й описуваних подій дискурсиви на позначення належності чи «чужості» наповнюються в Куліша різним смыслом. Так, дискурсиви належності *ми* й *наші* в контексті різних епістол означають або родину, або коло дружніх літераторів, або всіх українських літераторів, або всіх українців, або об'єкти, які до них стосуються. Наприклад, *Знайдем же ми себе (так звані українські письменники)* (Куліш, 1990, с. 549), *Прекрасно прошло у нас [у нашій родині — Ю. Н.] Першомайове свято* (Куліш, 1990, с. 564), *Наші степи* [степи у Каланчаку, де народився М. Куліш — Ю. Н.], *прекрасні, коли їх мочать дощі, і наші степи жахні, коли дощів нема* (Куліш, 1990, с. 563), *Бо я легенько весь час приказував: легенько хай гикнется нашому Жанові* (Куліш, 1990, с. 562), *нам* [літераторам-членам ВАПЛІТЕ — Ю. Н.] *ишють нові ухили* (Куліш, 1990, с. 592) та ін.

Одним із показових випадків є фрагмент дискурсу дружньої епістоли до Аркадія Любченка з приводу візиту М. Семенка до М. Куліша (очевидно, як до президента ВАПЛІТЕ і відповідального редактора однойменного журналу) щодо ситуації в українському літературному процесі, який був дуже бурхливим, — насиченим диспутами між літературними угрупованнями: *Я сказал йому, що не розумію: 1) що таке ЙОГО (великі літери наші — Ю. Н.) лівий фронт; 2) що такий лівий фронт в сучасній культурній ситуації буде ножем нам у спину*

і чималою шкодою для **нашої** молоді культури (Куліш, 1990, с. 454). Дискурс епістоли свідчить, що М. Куліш відмежовує себе від позиції М. Семенка, що стає зрозумілим з **опозиції займенників я — йому, його лівий фронт**, де саме друге вживання присвійного займенника **його** є дискурсивним.

Коли М. Куліш пише про перебіг подій на тогочасному «літературному фронті», він завжди виділяє членів ВАПЛІТЕ як **наших**: *А ми зробили так, щоб усі наші чули, Дехто з наших хлопців-академіків ускачили в «Бумеранг» (це до Семенка!)* (1990, с. 549).

В епістолах, адресованих друзям та рідним, Куліш маркує спільний з ними простір, зокрема у спогадах, як **наш**: *Іще напиши, Жане, чи не видно тобі з гори нашої Таврії, Каланчака та Чапліни* (1990, с. 548).

Дискурсиви на позначення **дейктичних понять** <близькості> — <віддаленості> трапляються в приватному епістолярії М. Куліша у двох значеннях — часу та простору — й в основному виражаються вказівними займенниками, представленими опозиційними парами: **цей — той**; прислівниками **тепер — тоді, тут — там**; вказівними частками **це /оце — те /оте**, а також дейктичними прислівниками на позначення часу **сьогодні, вчора, завтра, тепер** та ін. Приміром, *Я тепер після спочинку трошки посвіжішав і зі смаком читатиму* (Куліш, 1990, с. 546).

М. Куліш постійно використовує дейктичні елементи на позначення близькості для того, щоб повідомити про себе, своє оточення і про те, що коїться навколо себе, як-от: займенниково-прийменниковий дискурсив **у нас**, ужитий у функції обставини місця разом з дейктичним прислівником близькості **тут** підсилює значення відчуття зв'язку автора з місцем, де він перебуває: *Тут у нас хворіють на грип* (Куліш, 1990, с. 549).

Водночас, ознакою епістолярного ідіостилю письменника є ігнорування характерного для епістолярного дискурсу розмежування адресата й адресанта за перебуванням у просторі: <адресант> = **у нас, тут** — <адресат> = **у вас, там**. У дискурсі його приватних епістол до різних адресатів не знаходимо використання дейктичних елементів віддаленості **у вас, там** в етикетних репліках, адресованих адресатові.

Слід зауважити, що дейктичні елементи в дискурсі епістол пов'язані з конкретними, референтними подіями, які виступають пресупозиціями, обов'язково відомими адресанту і його адресату. Так, у дискурсі однієї з епістол, адресованих І. Дніпровському,

М. Куліш посилається на характер подій, про які йшлося в попередніх листах і відомих усім літераторам: *По приїзді Хвильового атмосфера (ота напружена, гаряча, грозова) почала розвиватися* (1990, с. 550). Або ж у висловленні з дейктичною підсилювальною часткою **там**, омонімічною прислівнику **там**: *Ти там наглядай і потихенько підштовхуй кого слід* (Куліш, 1990, с. 538) пресупозицією є **ми (ти і я) знаємо, кого у Харкові потрібно підштовхувати**.

Всюди, де М. Куліш пише про спільні з адресатом спогади, для актуалізації дейксиса віддаленості він вживає вказівний займенник **той**: *І ми зустрілися з тим поїздом на ст. Козятин* (1990, с. 638). Але, в такому, наприклад, уривку: *Той парк зі ставом і берег, де ми купалися, згадую як найкращі моменти з цієї нашої зустрічі* (Куліш, 1990, с. 638) просторовий дейксис віддаленості спогадів **той парк** перехрещується з дейксисом близькості — *цієї нашої зустрічі*, коли Куліш в першому випадку констатує фактичну віддаленість події, її завершеність, а в другому висловлює бажане відчуття близькості до коханої, а отже, незавершеність події у **комунікативному просторі**.

Подекуди дейксис простору виражений за допомогою тропів, що надає вислову емоційності, як-от: *... до Ельбруса рукою, здається, можна дістати* (Куліш, 1990, с. 645).

Однією з функцій вказівної частки **оце** є привертання уваги слухача на початку розповіді. Але, на наш погляд, описуваний дискурс часто використовується М. Кулішем у подвійній функції, коли він також призначений **актуалізувати значення близькості в часі**, яке може бути експліцитно або імпліцитно вираженим, як-от: *Оце недавно пішов у Лісопарк* (Куліш 1990, с. 593), *Оце [нещодавно — Ю. Н.] уночі верталися ми з Григоровичем з полювання...* (Куліш, 1990, с. 593).

Як відомо, пасивний стан дієслова уживається, щоб передати дію, спрямовану на суб'єкт, відстороненості дії від суб'єкта. Цікавим є приклад з листа до І. Дніпровського, у якому, з одного боку, простежується неможливість впливу Куліша на ситуацію, а з другого, — незважаючи на це, за допомогою займенника на позначення присвійності **наша** автор передає почуття належності до діяльності **нашої Спілки**: *От тільки жаль, що мене не прийняли до НАШОЇ* [великі літери наші — Ю. Н.] *Спілки, і я не маю права голосу* (Куліш, 1990, с. 568).

Стилю М. Куліша властиві й випадки використання дейктичних елементів з емоційною метою. Так, вказівний займенник **отой** в такому разі вживається не для позначення віддаленості, а навпаки — **наближення з емоційним підсиленням**, що підтримується й уживанням

прикметника негативної оцінки, як-от, наприклад: *Так і тягне мене до отого клятого психологізму* (Куліш, 1990, с. 521). А омонімічна прислівнику місця частка *там* трапляється у складі партикулятивного комплексу *хоч кілька там* на позначення *хоч декілька / скількись, небагато*, не зафіксованому лексикографічно: *Напиши хоч кілька там слів* (Куліш, 1990, с. 511).

Дейктичні елементи, які стоять в опозиціях, регулюють в ЕД час, локус і комунікативний простір через співвіднесеність з адресантом і адресатом. У поєднанні з емотивною лексикою утворюють емпатичні конструкції з часовим або просторовим компонентом.

3.2.2.5. Суб'єктоцентричні дискурсиви в діловому листуванні М. Куліша

Серед дискурсивів як засобів самопрезентації в офіційно-діловому листуванні М. Куліша спостерігаємо наявність **дискурсивів на позначення емоцій**, або **емоційно-видільних**; **оцінки**; **акцентованого авторства** або «самості»; а також **дейктичних категорій**. Переважно ці типи дискурсивів вжито у відкритих листах до редакцій газет, тобто тих, для яких характерною є публіцистична манера викладу.

Так, **емоційно-видільні дискурсиви** здебільшого представлені в офіційно-ділових епістолах Куліша емоційно-забарвленою лексикою, зокрема, прикметниками, прислівниками, просторічними висловами (*годяща* (1990, с. 477)), видільними частками (*Всі знали, що ця п'єса дозволена і навіть рекомендована* (1990, с. 456)), риторичними питаннями (*... але хіба не анахронізмом ... звучить в наш час таке, наприклад, місце...* (1990, с. 477)), обмежувально-видільними частками (*тільки сьогодні* (1990, с. 487)), кількісно-видільними частками (*... трохи не антирадянську ...* (1990, с. 456)), вказівними частками або партикулятивними комплексами з вказівними частками (*мотиви ... збігаються ось до чого: ...* (1990, с. 452), *(А це ж була агресія до літ організації* (1990, с. 476)); сполучниками (*проте* (1990, с. 476)), вставними словами на позначення емоцій (*... (а їх у нас, на жаль, сьогодні немає) ...* (1990, с. 477)) та ін.

Одним із просторічних прислівників, а саме *сливе*, який СУМ фіксує у значенні **майже** (СУМ, 1978, с. 351), М. Куліш користувався як в епістолах, так і в п'єсах. Так, у листі слідчому Кушарському з приводу самогубства М. Хвильового він пише: *...він ніколи сливе не скаржився мені...* (Куліш, 1990, с. 487), а в листі до «Літературної газети» він наводить цитату з «Народного Малахія»: *Сиджу, сливе, один вдень і вніч перебираю...* (Куліш, 1990, с. 477). В тексті п'єси *сливе*

вжито як вставне слово, відокремлене від інших членів речення, що засвідчує зміну семантики. Трапляється *сливе* й у приватних листах.

У відкритих листах, наприклад, до «Літературної газети», драматург вживає такі ж дискурсиви на позначення структурування дискурсу, як і у власних виступах під час літературних дискусій, для акцентування особливо важливих для нього моментів: *Більше: де б засудити хвилювізм...*, *Підкреслюю — якщо не більше...*, *Повторюю: Малахій з своєю дудкою...* (Куліш, 1990, сс. 476–477). Найбільш акцентовані серед них ілокутиви різних типів з перформативними дієсловами в ініціальній позиції, пунктуаційно виділені двокрапкою.

Досить частотними в офіційно-діловому листуванні Куліша виявились **дискурсиви на позначення оцінки**. Зокрема, часто трапляються якісно-означальні прислівники міри й ступеня, як-от: *виключно, цілком, дуже, не в міру, зовсім, кричущий: Видрукування статті ... лежить виключно на відповідальності редактора* (Куліш, 1990, с. 453), *її видрукування безперечно є нашою помилкою* (Куліш, 1990, с. 454), *дуже, на мою думку, важлива передмова Хвилювого* (Куліш, 1990, с. 487), *кричуща щодо цього ненормальність і несправедливість* (Куліш, 1990, с. 487), *цілком позитивні* (Куліш, 1990, с. 456).

Інколи Куліш підвищує ступінь оцінки, додаючи до **прислівника підсилювально-видільну частку**: *Я надто вже ліберально поставився до свого героя* (Куліш, 1990, с. 475) або поширюючи прислівником міри та ступеня вставний вислів: *Цілком зрозуміла річ* [зрозуміло, певна річ — Ю. Н.], *що ... не можна й мені обмежитись* (Куліш, 1990, с. 473), чи надає оцінці іронічності, сарказму, вживаючи **фразеологізовану словосполучку**: *дехто із наших не в міру дбайливих критиків* (Куліш, 1990, с. 487).

Дискурсиви на позначення акцентованого авторства, «самості» в ділових епістолах М. Куліша займають серед інших груп одне з цільних місць. Вважаємо, що ключовою одиницею є особовий займенник **я**, який, безумовно, позначає адресанта, але є майже не вживаним в ділових листах, тому особливо «помітний» у контексті. Часто трапляються вставні слова й конструкції із займенником у першій особі однини чи множини, як-от: *на мою думку, на нашу думку* (Куліш, 1990, с. 452), іноді з дейктичним поширювачем на позначення часу, наприклад, позначаючи динаміку в зміні поглядів, незакінченість, «відкритість» ситуації у комунікативному просторі: *на мою тепер думку, ...* (Куліш, 1990, с. 473). Куліш іноді уточнює, що його **я** — це авторське **я**, особливо це актуально в ділових листах, присвячених розкриттю ідеї, теми та характеру персонажів Кулішевих п'єс:

І от таким «виказуванням», таким вимогам Малахіїв, **я, автор**, хоч і протиставив... (Куліш, 1990, с. 475). Дискурсиви з компонентом **автор** відіграють у таких листах важливу роль: ..., **на авторову думку**, ... (Куліш, 1990, с. 477) або з компонентом **автор** + переповідний компонент на позначення невизначеного авторства: **на авторову, мовляв, думку**, ... (Куліш, 1990, с. 473).

Заслуговує на особливу увагу прийом **відчуження**, коли мовець свідомо говорить про себе у 3-й особі з метою протиставити себе як особистість тим діям, які повинен виконувати, але які протирічать його глибинним переконанням, про що вище вже згадувалося. Спостерігаємо таке у відкритому листі М. Куліша до «Літературної газети», написаному після зняття зі сцени постановки «Народного Малахія» для того, щоб урятувати свою п'єсу: *Та була ще одна ... туманність, ... в якій перебував наш автор* (1990, с. 475), *Авторові й театрові треба виправити таку і, можливо, подібні ж прикрі репліки* (Куліш, 1990, с. 478). Особливо це очевидно в такому фрагменті: **ОСОБИСТІ того часу АВТОРОВІ почуття Я** [великі літери наші — Ю. Н.] *б схарактеризував так*: ... (Куліш, 1990, с. 474), який засвідчує, що Куліш відмежовується від «себе в минулому», роблячи акцент на особистих почуттях автора, з метою зберегти постановку п'єси в майбутньому. Водночас, далі в тексті листа вжито багато речень із займенником **я**, що доводить готовність нести відповідальність за свої слова і дії.

Для позначення «самості» М. Куліш вживає присвійний займенник **мій**, прикметник **особистий** (знавав *я тоді на моїй свідомості, на моїх особистих настроях* (1990, с. 474)), прислівник **саморучно** (*я саморучно подав п'єсу голові реперткому* (1990, с. 455)), займенник **собі** (*Я тільки сьогодні придбав собі цю книжку* (с. 487)) та ін.

Емоційно насичений стиль публіцистики М. Куліша дозволяє вживати декілька ДО в одному висловленні, як-от: **редакція цілком ясно тепер СОБІ** [великі літери наші — Ю. Н.] *усвідомила...* (Куліш, 1990, с. 454), де спостерігаємо оцінний дискурс **цілком**, дискурсив дейктичного характеру на позначення часу **тепер** й частку **собі**, усі з яких відносяться до дієслова, а **собі** акцентує значення відношення дії до суб'єкта мовлення.

Дискурсиви на позначення дейктичних понять <належності до свого> — <чужості> в діловому листуванні М. Куліша виражаються особовими й присвійними займенниками **мій, наш, мені, нам** та ін. повторюваними для підсилення цього значення: *а буде нам назавжди політичним другом наша Комуністична партія* (1990, с. 454).

Дискурсиви на позначення **дейктичних понять** <близькості> — <віддаленості> трапляються у двох значеннях — часу та простору — й в основному виражаються вказівними займенниками *цей* — *той*, прислівниками *тоді* — *тепер* та ін. для актуалізації, емпатичного підсилення, особливо коли текст ними насичений, як-от, наприклад: *в цьому першому томі* (Куліш, 1990, с. 487), *Додаю цю передмову до цього листа* (Куліш, 1990, с. 487), *Це тепер, коли цією мовою вчать десятки тисяч шкіл* (Куліш, 1990, с. 478).

Таким чином, можна зробити висновок про те, що за складом та репрезентованістю дискурсивів офіційно-ділові епістоли Куліша наближені до усного мовлення й публіцистичного стилю.

=== ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ ===

Вважаючи дискурсиви одним з **основних факторів формування епістолярного ідіостилу** автора, ми дослідили й описали показові з-посеред них для приватного, приватно-ділового й ділового листування М. Куліша.

Внаслідок аналізу епістолярію М. Куліша визначено домінантну роль дискурсивів у вираженні авторської налаштованості й емпатії на рівні дискурсу всього епістолярію драматурга й кожного окремого зібрання епістол до різних адресатів, виявлено фокус емпатії для кожного з них. Таким чином, окреслено прагматичну емпатійну домінанту ідіостилу М. Куліша.

Розглянуто дискурс опублікованих епістоляріїв М. Куліша й І. Дніпровського, адресованих один одному. Виявлено й обґрунтовано існування взаємної емпатії між обома письменниками. Як наслідок, доведено, що емпатія в обох епістоляріях як носіях дистанційної мовленнєвої діяльності експлікована на декількох рівнях: лексичному, морфологічному, синтаксичному й комунікативно-прагматичному. Емпатія ця майже стовідсотково **симетрична**, тобто **симетрично омовлена** обома адресантами. Емпатійні домінанти в обох адресантів омовлені головню дискурсивами, зокрема дискурсивами звертання й підпису з залученням емотивної лексики.

Розглянуто дискурсиви, які є проявами модальності, оцінки й евіденційності в приватному й діловому листуванні Миколи Куліша. Визначальним є те, що всі вищезгадані категорії взаємодіють та підсилюють одна одну, головним чином, не на рівні висловлення, а на рівні дискурсу кожної окремої епістоли. Це

накреслює перспективу розгляду не лише модальності окремого висловлення, а й модальності дискурсу.

Таким чином, через призму багатоманіття дискурсів, які М. Куліш як компетентна мовна особистість використовує при написанні епістол, в інформаційно-прагматичному плані можемо спостерігати, по-перше, цілісний образ автора, по-друге, його налаштованість та емпатію, які різняться залежно від адресата; а в інформаційно-аксіологічному плані— численні модальні значення, що виражають різні аксіологічні настанови.

Прагматична спрямованість приватних епістол М. Куліша — це **інформування, запит про інформацію, переповідання**, у тому числі за допомогою міні-дискурсів. Стиль цих епістол піднесений, обраний автором **ДО повністю відповідають комунікативним цілям** (надати інформацію, викликати здивування, розсмішити, заспокоїти та ін.).

Було виявлено, що в приватних епістолах М. Куліша **дискурсиви-елементи зовнішньої рамки є наскрізно авторськими**, оскільки автор, як людина творча, не міг примусити себе вживати конвенційні, «заяложені» форми. М. Куліш перетворює їх на блискучі авторські висловлення, які він вживає як стандартизовані конфігурації, різні для дискурсу епістол до кожного окремого адресата. Це дозволило нам виокремити **типологію авторських підписів** М. Куліша, які в нього бувають **простими, поширеними неемпатизованими й поширеними емпатизованими**.

У ході аналізу було також виявлено, що, окрім конвенційних, авторські дискурсиви на позначення зовнішньої рамки теж мають ознаки **граматикалізації в оформленні звертань і підписів**, що дозволило нам включити їх до складу групи, про яку йдеться.

В епістолах М. Куліша широко представлені **конвенційні типи дискурсів функційно-епістолярного плану**, які є експресивами, директивами або комісивами. Залежно від типу епістоли та її завдань (наративне, інформативне та ін.) автор вживає відповідні дискурсивні одиниці, які є елементами різних ілокутивних актів.

Було виявлено, що різнопланові **суб'єктоцентричні дискурсиви** найбільш різноманітно й широко представлені у **приватних, приватно-ділових та відкритих офіційних листах** М. Куліша, тоді як в офіційно-ділових листах їхня кількість значно менша. Конфігурації таких дискурсів у листах до різних адресатів різні. В епістолах, адресованих дружині й родині, виявлено багато дискурсів на позначення емоцій, оцінки й дейктичних категорій і лише поодинокі дискурсиви на позначення акцентованого авторства. Пояснюємо це

тим, що в дискурсі цих листів йдеться переважно про побутові питання. У листах до друзів знаходимо значну кількість дискурсивів на позначення акцентованого авторства на додаток до дискурсивів усіх інших груп, які теж представлені різнопланово. Наявність дискурсивів на позначення акцентованого авторства й «самості», як ми вважаємо, зумовлена функцією епістоли, яку надав їй автор. **У дружніх епістолах** М. Куліша, на наш погляд, найглибше виявлено **функцію самопрезентації**, тоді як **в епістолах, адресованих родині**, — **інформативну функцію**.

У деяких групах епістол, наприклад, з в'язниці, хоча загальна кількість дискурсивів досить велика, їхня номенклатура значно бідніша, що пояснюється звуженням комунікативних завдань адресанта до таких: мінімальне повідомлення про себе, запит на отримання інформації, заспокоєння дружини та скеровування її дій тощо.

Приватні епістоли М. Куліша містять **міні-дискурси** 1) у внутрішній рамці епістоли, зокрема щодо власних удаваних пригод на відпочинку або 2) у зовнішній рамці у формі емоційних постскриптів (дискурсивів у дискурсі). Уживання автором в епістолах міні-дискурсів пояснює велику кількість дискурсивів та їхню багату номенклатуру, тому що вказані **міні-дискурси мають ознаки публіцистичного стилю**, зокрема, вони багаті на різноманітні стилістичні засоби. Крім того, **постскрипти**, за допомогою яких у зовнішній рамці епістоли локалізуються додаткові, звичайно багатфункційні, фрагменти дискурсу, набувають ознак дискурсивів на позначення зовнішньої структурної рамки.

Офіційно-ділові епістоли М. Куліша, написані як **відкриті листи**, містять дискурсиви, властиві публіцистичному стилю мовлення: **суб'єктоцентричні дискурсиви** (емоційні, сповнені розмовної експресивно-оцінної лексики, на позначення акцентованого авторства); а також дискурсиви **структурно-формального типу**, типові для структурування усних промов.

В епістолярії письменника особливо частотними є дискурсиви у формі множинних вокативів (у дружніх й інтимних листах), зокрема локалізованих між присудком і прямим додатком; метакомунікативних питань; вставних конструкцій; вставних слів на позначення фізичного чуття; диференційованих за адресатами й за комунікативними настановами підписів (простих, поширених неемпатизованих, поширених емпатизованих); скорочених просторічних форм дискурсивів (*йй-бо* замість *йй-богу*; *пра* замість *правда*); дискурсива у формі прислівника *сливе*; численних вигуків, часток і партикулярних комплексів тощо.

У конвенційних структурних елементах епістол М. Куліша (звертання, прощання, підпис тощо) знаходимо прояви авторського ідіостилу, переплетення різнокатегорійних мовних засобів, які точно передають авторську налаштованість й емпатію, підтримують діалогічність, виражають відтінки оцінних, модальних й евіденційних значень.

Загалом, аналіз текстів усіх виданих друком епістол українського освітнього й культурного діяча 20–30-х років ХХ століття, драматурга Миколи Куліша доводить, що у дискурсі його епістол розкривається цілком оригінальний епістолярний ідіостиль автора, який розкриває величезний культурний потенціал М. Куліша, його художньо-естетичні смаки, характер, свідчить про несамовиту енергію, порядність, завзятість до культурно-громадської роботи і постійну копітку працю над словом, через яку невинно пробиваються по-юнацьки ліричні нотки: *А тепер погломимо, Жане...*

Зібрання епістол Миколи Куліша до різних адресатів є цінним матеріалом для дослідження культурних і мовлених особливостей епохи й місцевості, де він проживав; є свідченням особистої драми драматурга, яка продовжувалась роками й закінчилась трагічною загибеллю.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження виконане в рамках теорії дискурсу і спирається на погляди мовознавців на дискурс як такий, що є одночасно процесом і результатом мисленнєво-мовленнєвої діяльності мовців і, відповідно, має когнітивно-комунікативну природу. Одним із його видів є епістолярний дискурс, що реалізується у формі епістол, які об'єднують як власне текст листів, так і прояви особистості адресата й адресанта в соціальному, психологічному, когнітивному і комунікативному аспектах. Саме врахування проявів мовної особистості автора епістоли і її адресата дозволяє правильно інтерпретувати інтенції автора й викладену в епістолі інформацію й у такий спосіб краще осягнути індивідуально-авторську картину світу, що відбивається і поширюється за рахунок епістолярію. Епістолярна спадщина видатних літературних діячів становить невичерпне джерело для досліджень їхньої мовної особистості, яка яскраво постає зі сторінок приватних, приватно-ділових і навіть офіційно-ділових листів.

Враховуючи діалогічний характер будь-якої комунікації, як усної, так і письмової, листування певних адресанта й адресата розглядається як *дистанційний макродіалог*, що вміщує в собі декілька *мовленнєвих макроходів* (епістол) і утворює *макродіалогічну єдність* (епістолярій). *Епістола* базується на спільних пресупозиціях адресата й адресанта, відзначається матрично-рамковою структурою, завершеністю й орієнтована на досягнення певного перлокутивного ефекту.

Рамкову структуру вбачаємо не тільки в наявності зовнішньої рамки листа (формул звертання, привітання, прощання, підпису), а й у виділенні внутрішньої рамки, оскільки в «тілі» листа, як і в будь-якому іншому тексті, має реалізуватися функція когезії, отже, основний текст листа також підлягає структуруванню згідно із законами епістолярного дискурсу. Накладаючись одна на одну, зовнішня й внутрішня рамки епістоли входять до **матриці епістоли**.

Як головні комунікативно-прагматичні функції епістолярного дискурсу виділяються функції саморепрезентації, впливова та інформативна. Вони реалізуються через функційно-прагматичні кате-

горії евіденційності, емпатії, модальності та оцінки. Провідна роль в їхній реалізації належить дискурсивам.

Мовознавці оперують різними термінами: *дискурсивні слова*, *дискурсивні одиниці*, *частки* тощо. Ми обираємо термін *дискурсиви*, оскільки він стосується одиниць різної морфологічної і синтаксичної природи, об'єднаних за принципом виконання конкретних текстових функцій (когезії, модальності, оцінки тощо).

Дискурсиви — це необхідні варіантні дейктичні рухливі елементи, які формують і структурують дискурс, надаючи йому зв'язності та напрямку розвою в часі, просторі та комунікативному просторі, визначають його унікальність, стиль, емотивність згідно з когнітивними й комунікативними характерологічними особливостями мовця та актуалізують спільні пресупозиції комунікантів.

Усі дискурсиви в епістолярному дискурсі поділяємо на дві групи: *структурно-формального типу*, що структурують дискурс епістоли (на вираження ініціальних й заключних формул епістоли, клішовані формули привітання, прощання та ін.), і *суб'єктоцентричні*, тобто такі, що є засобом *самопрезентації* адресанта (вираз емоцій, оцінки, модальності, акцентованого авторства та ін.).

Дискурсиви *структурно-формального* типу поділяємо на такі, що складають зовнішню структурну рамку епістоли, й ті, що складають внутрішню структурну рамку епістоли.

Дискурсиви на позначення зовнішньої структурної рамки — специфічні, а отже **типологічні** для епістолярного дискурсу, тоді як дискурсиви другого типу притаманні й іншим видам дискурсу; в епістолах, однак, вони позначені певними особливостями вживання. Аналізуючи дискурсиви обох типів, можна виявити спільні для всіх епістол одного автора стильові риси та індивідуально-авторську комбінаторику дискурсивних одиниць і, таким чином, зробити певні висновки щодо епістолярного ідіостилу автора.

Дискурсиви на позначення внутрішньої рамки функціують у двох підкласах: а) загальнотекстові дискурсиви логіко-композиційного членування; б) функційно-епістолярні дискурсиви на позначення початку епістоли й переходу до заключних формул, а також синкретичні ДО на позначення типових для ЕД ілокуцій. Загальнотекстові дискурсиви логіко-композиційного членування в основній частині епістоли можуть комбінуватися з ДО зовнішньої рамки епістоли, а також з функційними.

Суб'єктоцентричні дискурсиви на позначення *самопрезентації* (самовираження) адресанта поділяємо на дискурсиви, що позначають

емоції; оцінку, акцентоване авторство або «самість», дейктичні категорії, 3-поміж останніх виокремлюємо ті, які позначають *близькість* — *віддаленість* або «чужість» — належність до кола свого.

Саме дискурсиви виконують провідну роль в організації й реалізації епістолярного дискурсу, оскільки без них акт дистанційного спілкування не може відбутися взагалі або буде неуспішним, при цьому в тексті епістоли важко або зовсім неможливо зрозуміти ілюкції та досягти перлюкутивного ефекту, зрозуміти комунікативні наміри адресанта, його оцінки, з'ясувати базові риси його епістолярного ідіостилу тощо.

Дискурс, у якому не вистачає дискурсивів, стає **неуспішним**, комунікативні настанови адресанта в ньому, риси його авторського стилю й ілюкції важко встановити дослідникові й важко зрозуміти читачеві.

Дискурс, **насичений суб'єктоцентричними самопрезентативними й структурувальними дискурсивами**, набуває ознак добре організованого й реалізованого дискурсу з виразним авторським стилем. Чим більше комірок **матриці листа** (зокрема дискурсивів його **зовнішньої й внутрішньої рамок, самовиражальних дискурсивів**) заповнені відповідними дискурсивами, тим яскравіше виражений епістолярний ідіостиль адресанта.

Епістолярій Миколи Куліша, який взято до аналізу, є показовим з огляду на особистість М. Куліша — високоінтелектуальної, чутливої, освіченої людини й поціновувача слова, непересічного митця, якому довелося жити і творити в суперечливу добу, опинитися в центрі епохальних культурних подій, а також стати свідком і жертвою політичних репресій в Україні 20–30-х років ХХ століття.

Дослідження епістолярного дискурсу Миколи Куліша виявило, що його офіційно-ділові епістоли, написані здебільшого як відкриті листи, містять переважно дискурсиви, характерні для публіцистичного дискурсу: дискурсиви на вираження самопрезентації (емоцій, оцінки) та дискурсиви, типові для структурування усних промов.

Прагматична спрямованість приватних епістол М. Куліша доволі різноманітна: інформування, запит про інформацію, переповідання, часто у формі міні-дискурсів про власні удавані пригоди на відпочинку або емоційні постскриптами (дискурс у дискурсі) тощо. Зокрема, міні-дискурси містять дискурсиви, які автор влучно добирає відповідно до певних комунікативних цілей. Відзначимо, що в листах із в'язниці розмаїття дискурсивів звужується, хоча в кількісному відношенні їх налічується достатньо багато. Зменшення діапазону

використаних дискурсівів напряду пов'язане з певним звуженням комунікативних намірів автора (скупе повідомлення про себе, запит на отримання інформації, заспокоєння дружини та скеровування її дій тощо).

Епістолярному ідіостилю М. Куліша притаманне частотне використання структурно-формальних дискурсівів як **на позначення зовнішньої**, так і **на позначення внутрішньої рамки листа**. Причому конвенційні дискурсиви перетворюються Кулішем на оригінальні, авторські. **Дискурсиви обох рамок**, як і **суб'єктоцентричні дискурсиви**, входять до **матриці епістолярного ідіостилю** М. Куліша.

У приватних епістолах дискурсиви-елементи зовнішньої рамки не є конвенційними, оскільки автор творчо підходить до їхнього вибору і намагається уникнути шаблонів. Так, типологія авторських підписів налічує прості, поширені неемпатизовані та поширені емпатизовані підписи. В суб'єктоцентричних дискурсивах на позначення зовнішньої рамки помічаємо також ознаки граматиалізації в оформленні звертань і підписів.

Міні-дискурси у формі **постскриптів** — невід'ємна риса епістолярного стилю М. Куліша. Багатофункційні фрагменти набувають ознак дискурсівів і переносяться до зовнішньої рамки епістоли.

В епістолах М. Куліша можна виділити чимало функційно-епістолярних дискурсівів на позначення внутрішньої рамки епістоли: експресивів, директивів або комісивів, які автор застосовує відповідно до типу листа (офіційно-діловий, приватно-діловий, приватний та ін.) та цілей комунікації (наратив, інформація та ін.). Дискурсиви також різняться залежно від адресата та стосунків між ним і автором епістоли.

Суб'єктоцентричні дискурсиви на позначення самопрезентації вживаються драматургом в епістолах усіх типів, але здебільшого в приватних, приватно-ділових та відкритих офіційних листах. Залежно від адресата змінюється функція епістол і, відповідно, номенклатура застосованих дискурсівів. Так, епістоли до дружини й родини присвячено побутовим питанням, у них переважає інформативна функція. Саме тому в них виявлено багато дискурсівів на позначення емоцій, оцінки й дейктичних категорій і лише поодинокі дискурсиви на позначення акцентованого авторства. В епістолах, адресованих друзям, яскравіше проявляються функції самовираження, про що свідчить значна кількість суб'єктоцентричних дискурсівів на позначення самопрезентації адресанта та наявність різноманітних дискурсівів усіх інших груп. Родинні й інтимні

епістоли М. Куліша позначені використанням прямої, але частіше непрямої цитативної, інферентивної дистанційної або відкладеної в часі евіденційності.

Проявом епістолярної мовної особистості Миколи Куліша можна вважати емпатійну домінанту переважної більшості його епістол, хоча фокус емпатії в них змінюється відповідно до теми листа, комунікативних намірів автора й особистості адресата. При цьому фокус прагматичної емпатії виступає не як характеристика окремої епістоли, а як характеристика дискурсу всього корпусу епістол до кожного окремого адресата. Так, фокусом позитивної прагматичної емпатії в епістолах, адресованих друзям-письменникам, є творчість самого драматурга та світобачення Куліша-письменника, що відбивається крізь призму подій його життя та емоційні впливи, ними викликані. Щирі стосунки між друзями, ніжна турбота про здоров'я один одного, про їхніх рідних, тобто емпатія до адресата та його родини, складають другу емпатичну домінанту цих листів. Фокусом негативної прагматичної емпатії Куліша є робота в офіційній установі, у «соцвсі» (відділі соціального виховання), яка, за його словами, забирала в нього багато часу і сил, супроводжувалась агітаційними поїздками, читанням лекцій тощо. Фокусом емпатії в усьому корпусі епістол, адресованих дружині, є турбота про родину. Епістоли, адресовані О. К. Корнеевій-Масловій, мають наскрізну емпатійну домінанту кохання.

В окремо дослідженому дискурсі опублікованих епістол із взаємного листування М. Куліша з І. Дніпровським схарактеризовано функціонування маркерів взаємної емоційної емпатії, яка виявилася симетрично експлікованою на практично всіх рівнях (лексичному, морфологічному, синтаксичному й комунікативно-прагматичному) в обох адресантів. Відповідно, ступінь емпатії в епістоляріях М. Куліша й І. Дніпровського, адресованих один одному, є вельми високим. З'ясовано, що емпатійні домінанти в обох авторів епістол омовлені дискурсивами, які репрезентовані зокрема дискурсивами емпатизованого звертання й емпатизованого підпису із залученням емотивної лексики.

Дослідження ідіостилу епістолярію письменника дає можливість дістатися глибокого коріння світобачення автора й повніше його зрозуміти, оскільки адресант в епістолах, адресованих близьким людям, не ховається за маскою, а відкрито заявляє про себе, свої переконання і мрії.

Епістолярій М. Куліша, який чудом уцілів, був зібраний ентузіастами й опублікований, є цінним документом, що дозволяє про-

никнути в таємний світ особистості цієї людини — друга, чоловіка, батька, патріота, драматурга й культурного діяча. Саме з епістолярію постає перед читачем і дослідником не лише багата й непересічна мовна особистість, а й напрочуд розумна, порядна, товариська, романтична, жвава й весела людина, душевні переживання, постійну роботу над собою, над своїм словом і духовний зріст якої засвідчує кожен рядок листів М. Куліша.

Дослідження ідіостилю епістолярію М. Куліша, на нашу думку, має перспективу бути поєднаним з аналізом ідіостилю художніх творів драматурга, а також з аналізом ідіостилю його публічних виступів, статей тощо з метою виокремити стиль Миколи Куліша як властивий лише йому спосіб організації мовного матеріалу.

До того ж, розроблену типологію дискурсивів можливо екстраполювати й на інші типи дискурсу, яким, вважаємо, також притаманна матрично-рамкова структура. Зазначимо лише, що прогнозовано у більшості типів дискурсу невиразна або взагалі відсутня зовнішня рамка, а суб'єктоцентричні дискурсиви на позначення самопрезентації досягають вищого щабля індивідуалізації стилю, у зв'язку з чим їх доречно називати *авторизувальними*. Втім, означені питання потребують окремого комплексного дослідження у межах теорії дискурсу із застосуванням методології прагмалінгвістики й комунікативної лінгвістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова, Т. В. (2002). Диалогизм в прагмалингвистике и изучение речевого этикета. *Аспекты метакоммуникативной деятельности*, 3, 145–151.
2. Агафонова, А. М. (2015). Термінологічне співвідношення антропологізованих категорійних величин в епістолярному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія*, 18, том 1, 4–6.
3. Акимова, Т. П. (2015). Специфика употребления метафор и сравнений в писательском эпистолярном XIX–XX вв. (на материале единиц, обозначающих литературный труд). *Известия ВГПУ. Филологические науки*, 12, 143–150.
4. Алефиренко, Н. Ф. (2007). Речевой жанр, дискурс и культура. В *Жанры речи*, 5. Саратов: Колледж, сс. 44–55.
5. Андреева, С. В. (2005). *Конструктивно-синтаксические единицы устной русской речи*. Под ред. О. Б. Сиротининой. Саратов: Издательство Саратовского университета им. Н. Г. Чернышевского.
6. Андреева, С. В. (2005). *Элементарные конструктивно-синтаксические единицы устной речи и их коммуникативный потенциал*. (Автореферат докторской диссертации). Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского.
7. Арутюнова, Н. Д. (1988). *Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт*. Москва: Наука.
8. Арутюнова, Н. Д. (1990). Дискурс. В *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия, сс. 136–137.
9. Арутюнова, Н. Д. и Падучева, Е. В. (1986). Истоки, проблемы и категории прагматики: вступит. ст. В *Новое в зарубежной лингвистике*: сб. ст. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. Москва: Прогресс, с. 3–42.
10. Ахмедзянова, А. Э. (2010). Изучение эмпатии личности: определение понятия, механизмы проявления. *Учёные записки института социальных и гуманитарных знаний*, 2, 14–20.

11. Баранов, А. М., Плунгян, В. О. та Рахилина, К. В. (1993). *Путеводитель по дискурсивным словам русского языка*. Москва: Помовский и партнеры.
12. Бараночникова, Л. В. (2010). Вводные и вставные компоненты в поэтическом, прозаическом и эпистолярном наследии А. С. Пушкина. *Язык. Текст. Дискурс*: Научный альманах Ставропольского отд. РАЛК, 8, 522–528.
13. Бахтин, М. М. (1976). *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство.
14. Бацевич, Ф. (2008). Дискурсивні слова: аспекти виявлення прагматичних смислів і парадигмальної організації. В *Проблеми прикладної лінгвістики*. Науковий збірник за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті Р. О. Якобсона, м. Одеса, 28 квітня — 1 травня 2008 р., сс. 51–59.
15. Бацевич, Ф. С. (2000). *Основи комунікативної девіатології*: монографія. Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка.
16. Бацевич, Ф. С. (2003). *Нариси з комунікативної лінгвістики*: монографія. Львів: Видавничий центр при ЛНУ ім. І. Франка.
17. Бацевич, Ф. С. (2004). *Основи комунікативної лінгвістики*: підручник. Київ: Академія.
18. Бацевич, Ф. С. (2010). *Нариси з лінгвістичної прагматики*: монографія. Львів: ПАІС.
19. Бацевич, Ф. С. (2014). *Частки української мови як дискурсивні слова*: монографія. Львів: ПАІС.
20. Безуглая, Л. (2014). Динамика антропоцентризма в дискурсивной лингвопрагматике. В *Stylistyka XXIII*. Opole: Uniwersytet Opolski, 87–100.
21. Бельчиков, Ю. А. (2012). *Практическая стилистика современного русского языка*. Изд. 2, испр., дополн. Москва: АСТПРЕСС-КНИГА.
22. Белунова, Н. (2007). Высказывания с метаречевыми элементами в дружеских письмах творческой интеллигенции конца XIX-начала XX в. В *Грани русистики. Филологические этюды*: сб. ст., посвященный 70-летию профессора В. В. Колесова. СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, сс. 11–17.
23. Беляева, Е. И. (1985). *Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках*: монография. Воронеж: Изд-во Воронежского университета.
24. Білодід, І. (1955). *Питання розвитку радянської художньої прози (переважно післявоєнного періоду 1945–50 рр.)*. Київ: Вид-во АН УРСР.

25. Білодід, І. К. (ред.) (1973). *Сучасна українська літературна мова* (частина 3). Київ: Наукова думка,
26. Богдан, С. (1993). Епістолярій Лесі Українки і мовленнєвий етикет українського народу. *Українська мова і література в школі*, 2, 33–37.
27. Богдан, С. (2010). «Прощальний» дискурс епістолярії Лесі Українки: словесна і невербальна семіотика. В *Леся Українка і сучасність*: зб. наук. пр. Т. 6. Луцьк: Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, сс. 191–210.
28. Богин, Г. И. (1980). *Современная лингводидактика*: учеб. пособие. Калинин: Калинин. гос. ун-т.
29. Бодуэн де Куртене, И. А. (1963). *Избранные труды по общему языкознанию*. Т. 1–2. Москва: АН СССР.
30. Бондаренко, Е. В., Мартынюк А. П. та Фролова, И. Е. (2017). *Как нарисовать портрет птицы: методология когнитивно-коммуникативного анализа языка*: кол. монографія. Харьков: ХНУ имени В. К. Каразина.
31. Бондарко, А. В. (1990). *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность*. Ленинград: Наука.
32. Борботько, В. Г. (2006). *Принципы формирования дискурса: от психолингвистики к лингвосинергетике*. Москва: URSS.
33. Борисова, Е. Г. (2006). Интерактивный подход в языке. Границы применимости. В *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии*. Труды Международной конференции «Диалог-2006». Бекасово, сс. 82–84.
34. Борисова, Е. Г. Роль дискурсивных слов в управлении пониманием текста. сс. 1–11. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dialog-21.ru/media/1319/104.pdf>. [Дата обращения: 16.09.2016].
35. Бугрова, С. Е. (2012). Феномен коммуникативной неудачи в рамках коммуникативно-прагматической парадигмы. *Вестник Челябинского государственного университета*, 68. Серия «Филология. Искусствоведение», 21 (275), 22–26.
36. Булаховський, Л. А. (1958). Питання синтаксису простого речення в українській мові. В *Дослідження з синтаксису української мови*. Київ: Вид-во АН УРСР, с. 5–28.
37. Бурбело, В. Б. (2015). Про моделювальні засади дискурсу. сс. 1–16. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://philology.knu.ua/files/library/movni_i_konceptualni/52/12.pdf. [Дата звернення: 29.04.2019].

38. Вайсгербер, Й. Л. (1993). *Родной язык и формирование духа*. Пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О. А. Радченко. Москва: Изд-во МГУ.
39. Ветрова, Е. С. (2004). *Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників XIX ст.*. (Автореферат кандидатської дисертації). Донецький національний університет імені Василя Стуса.
40. Викторова, Е. Ю. (1999). *Коммуникативы в разговорной речи: на материале русского и английского языков*. (Кандидатская диссертация). Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского.
41. Викторова, Е. Ю. (2014). Дискурсивные слова — единство в многообразии. *Известия Саратовского университета. Серия «Филология. Журналистика»*, 14 (1), 10–15.
42. Викторова, Е. Ю. (2016). *Вспомогательная система дискурса*. (Докторская диссертация). Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского.
43. Виноградов, В. В. (1930). *О художественной прозе*. Москва, Ленинград: Наука.
44. Виноградов, В. В. (1938). *Современный русский язык. Грамматическое учение о слове*. Москва: Учпедгиз.
45. Виноградов, В. В. (1947). *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Москва: Учпедгиз.
46. Виноградов, В. В. (1961). *Проблема авторства и теория стилей*. Москва: Художественная литература.
47. Виноградов, В. В. (1963). *Стилистика. Теория поэтической речи, поэтика*. Москва: Наука.
48. Виноградов, В. В. (1975). О категории модальности и модальных словах в русском языке. В *Избранные труды. Исследования по русской грамматике*. Москва: Наука, сс. 53–87.
49. Виноградов, В. В. и Истрина, Е. С. (ред.) (1954). *Грамматика русского языка*: в 2 т. Т. 2. Москва: АН СССР.
50. Виноградов, В. В. (1983). *Стилистика. Теория поэтической речи, поэтика*. Москва: издательство Академии наук СССР.
51. Винокур, Т. Г. (1993). *Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения*. Москва: Наука.
52. Винокур, Т. Г. (2009). *Закономерности стилистического использования языковых единиц*. 2-е изд. Москва: Либроком.
53. Вихованець, І. Р. (1998). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наук. думка.

54. Вихованець, І. та Городенська, К. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Київ: Пульсари.
55. Власенко, Н. (1999). *Косвенные речевые акты в эпистолярном жанре: на материале английского языка*. (Кандидатская диссертация). Санкт-Петербургский государственный университет.
56. Гальперин, И. Р. (1981). *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва: Наука.
57. Гиндин, С. И. (1989). Биография в структуре писем и эпистолярного поведения. В *Язык и личность*. Москва: Ин-т русского языка, сс. 62–77.
58. Гладров, В. *Что такое структурные слова? О вопросе частей речи как проблеме взаимообусловленности уровней языка*. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/ru/abstracts/?id=10&type>. [Дата обращения 05.11.2012].
59. Глинкина, Л. А. (1985). «Весь ваш без церемоний...»: Речевой этикет в частных письмах XIX в. *Русская речь*, 1. 39–45.
60. Грабовська, І. В. (2014). *Метакомунікативні питання в сучасному англомовному діалогічному дискурсі: семантика і прагматика*. (Автореферат кандидатської дисертації). Київський національний лінгвістичний університет.
61. *Грамматика русского языка*. Том I. Фонетика и морфология. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. 720 с.
62. Григоренко, І. (2017). Основні теоретичні підходи до жанрово-стильової атрибуції приватних письменницьких листів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія «Філологічні науки (мовознавство та літературознавство)»*, 8, 62–67.
63. Григоренко, І. В. (2013). Епістолярний стиль мовлення в українській літературній документалістиці другої половини XIX століття. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8. «Філологічні науки (мовознавство)»*, 5, 48–55.
64. Григорьева, В. С. (2007). *Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагматический и когнитивный аспекты*: монография. Тамбов: Издательство Тамбовского государственного технического университета.
65. Гумбольдт, В. фон. (1984). *Избранные труды по языкознанию*. Москва: Прогресс.
66. Ділове листування. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.refine.org.ua/pageid-5811-1.html>. [Дата звернення: 05.03.2017].

67. Дресслер, В. (1978). Синтаксис текста. В *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 8. Москва: Прогресс, сс. 111–137.
68. Дудик, П. С. (2005). *Стилістика української мови*: навч. посіб. Київ: Академія.
69. Ейгер, Г. В. и Тарасова, Е. В. (2001). Интенсификаторы высказывания. *Вестник Международного Славянского ун-та. Серия «Филология»*, 4, 3–6.
70. Ефимов, А. И. (1954). *О языке художественных произведений*. Москва: Учпедгиз.
71. Жовтобрюх, М. (1984). *Українська літературна мова*. Київ: Наукова думка.
72. Жукова, Т. А. (2015). Фактор говорящего в структуре текстовой скрепы. Интернет-журнал «Ломоносов». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://nature.web.ru/db/msg.html?mid=1156859&s=121800000>. [Дата обращения 10.08.2017].
73. Журавльова, Н. (2012). *Поетика української епістолярної ввічливості XIX–початку XX століття*: монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет.
74. Заболотна, Т. В. (2005). *Епістолярна спадщина В. Винниченка: адресування і стиль*. (Кандидатська дисертація). Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
75. Загнітко, А. (2011). Частки в системі службових частин мови: типологійний і лексикографічний вияви. *Лінгвістичні студії*, 22, 105–115.
76. Загнітко, А. (2016). Мовна особистість в епістолярному дискурсі: типологія лінгвоіндивідуацій і лінгвоіндивідуалізацій. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*, 33, 58–71.
77. Загнітко, А. П. (2012). *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*. Т. 4. Донецьк: ДонНУ.
78. Засєкін, С. В. (2001). *Дискурсивні маркери когерентності англomовного діалогічного тексту: когнітивний та прагматичний аспекти*. (Автореферат кандидатської дисертації). Київський національний лінгвістичний університет.
79. Золотова, Г. А. (1973). Модальность в системе предикативных категорий. *Otázky slovanská syntaxe. Modální výstavba výpovědi v slovanských jazycích: III Sborník symposia*. С. 93–97. [Online]. Available at: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/120833/SpisyFF_180-1973-1_13.pdf?sequence=1. [Дата звернення 10.01.2016].

80. Золотова, Г. А. (1982). *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: Наука.
81. Золотова, Г. А., Онипенко Н. К. и Сидорова М. Ю. (1998). *Коммуникативная грамматика русского языка*. Москва: Изд. МГУ.
82. Золотова, Г. А. (1973). *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. Москва: Наука.
83. Лик, О. І. (2014). Класифікації дискурсивних слів у сучасному мовознавстві. *Лінгвістичні студії*, 28, 73–81.
84. Льків, А. В. (2016). *Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX-початку XX століть*. (Докторська дисертація). Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.
85. Кабанова, Т. Н. (2004). *Эпистолярный текст частной переписки в аспекте теории речевого общения (на материале рукописных и опубликованных текстов XX века)*. (Автореферат кандидатской диссертации). Челябинский государственный университет.
86. Кадомцева, Л. О. (1985). *Українська мова: синтаксис простого речення*: навч. посіб. Київ: Вища школа.
87. Карасик, В. И. (2000). *О типах дискурса*. В *Языковая личность: институциональный и персональный дискурс*. Волгоград: Перемена, С. 5–20.
88. Карасик, В. И. (2002). *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*: монография. Волгоград: Перемена.
89. Караулов, Ю. Н. (1987). *Русский язык и языковая личность*. 1-е изд. Москва: Наука.
90. Караулов, Ю. Н. (1999). *Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть*. Москва: ИРЯ РАН.
91. Качкан, В. А. та Качкан, О. В. (2009). *Екскурси і дискурси (українська історія, література, культура, філософія, фольклористика, етнологія, пресологія в епістолярному віддзеркаленні: панорама проблеми)*: монографія. Івано-Франківськ.
92. Кеца, Л. Н. (1973). *Опыт лингвистической интерпретации литературных писем Т. Манна и Р. М. Рильке (к вопросу о выделении эпистолярного стиля)*. (Автореферат кандидатской диссертации). Тбилисский государственный университет.
93. Киселева Л. А. (1997). *Общение в городском транспорте. Опыт филологического описания (на материале Красноярска)*. (Автореферат кандидатской диссертации). Новгородский государственный университет имени Ярослава Мудрого.

94. Киселева, К. Л. (1996). *Инвариантное и вариативное в семантике дискурсивных слов*. (Автореферат кандидатской диссертации). Российский государственный гуманитарный университет.
95. Ковалева, Н. А. (2001). *Русское частное письмо XIX века. Коммуникация. Жанр. Речевая структура*. Москва: СпортАкадемПресс.
96. Ковалева, Н. А. (2002). *Русское частное письмо XIX века. Коммуникация. Жанр. Речевая структура*. (Автореферат докторской диссертации). Московский государственный открытый педагогический университет имени М. Шолохова.
97. Козяревич, Л. В. (2006). *Вербальні й невербальні засоби емпатизації діалогічного дискурсу (на матеріалі англomовної прози ХХ століття)*. (Кандидатська дисертація). Київський національний лінгвістичний університет.
98. Коледа, С. В. (1999). *Моделирование бессознательного. Практика НЛП в российском контексте*. Москва: ВИНТИ.
99. Комова, Т. А. и Гарагуля, С. И. (2013). *Языковая личность: от слова к тексту (на материале англоязычного дискурса)*: кол. монографія. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ».
100. Космеда, Т. А. (2000). *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки*. Львів: ЛНУ імені І. Франка.
101. Космеда, Т. А. (2001). *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах*. (Автореферат докторської дисертації). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.
102. Космеда, Т. А. (2008). Типові дискурсивні слова як показник комунікативної компетенції мовної особистості (на прикладі аналізу «живого» мовлення І. Франка) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kosmeda.in.ua/index.php/bibliografichniy-rokazhchik/naukovi-statti>. [Дата звернення 23.02.2018].
103. Космеда, Т. А. (2012). *Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*: монографія. Дрогобич: Коло.
104. Кострова, О. А. (2001). Прагматический контекст и имплицативный смысл вежливого высказывания [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.olgakostrova.narod.ru/articles>. [Дата обращения 10.12.2017].
105. Коцюбинська, М. (2001). *«Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість*. Київ: Дух і Літера; Харківська правозахисна група.

106. Кравченко, Н. К. (2015). Интегральное описание параметров дискурса: типология, дифференциация, обоснование. *Филологические науки. Научные доклады высшей школы*, 5, 86–90.
107. Краснова, Т. И. (2002). *Субъективность — Модальность (материалы активной грамматики)*. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ.
108. Красных, В. (2001). *Основы психолингвистики и теории коммуникации*. Москва: Гнозис; Кучково поле.
109. Красовська, О. (2012). Епістолярний дискурс. *Мовознавчий вісник*: зб. наук. пр., 14–15, 320–325.
110. Красовська, О. М. (2010). *Мовні параметри епістолярію Лесі Українки*. (Автореферат кандидатської дисертації). Львівський національний університет імені Івана Франка..
111. Крылова, Г. М. (2002). *Семанτικο-синтаксические свойства слов-гибридов с обобщающе-ограничительным значением*. (Автореферат кандидатской диссертации). Дальневосточный федеральный университет.
112. Кубрякова, Е. (1996). *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва: Изд-во Моск. гос. ун-та.
113. Кубрякова, Е. (2004). *Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Москва: Языки славянской культуры.
114. Куварова, О. К. (2017). *Структурна типологія і стилістика звертання в епістолярних текстах (на матеріалі російськомовних листів XVIII—XX ст.)*. (Докторська дисертація). Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.
115. Кузнецов, И. Н. (2006). *Делопроизводство: учебно-справочное пособие*. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°».
116. Кузнецова, А. А. (2010). *Иллокутивные типы вербальной эмпатии*. (Автореферат кандидатской диссертации). Башкирский государственный университет.
117. Кузякина, Н. (1991) Голос из подвала. *Літературна Україна*, 10 січня 1991, сс. 4–5.
118. Кузякіна, Н. (1990). Листи до О. К. Корнєєвої-Маслової. В М. Куліш. *Твори у 2-х т. Т. 2*. Київ: Дніпро, сс. 868–869.
119. Кулішенко, Л. А. (2012). Мовленнєвий етикет епістолярної спадщини українських письменників. В *Світогляд — Філософія — Релігія*: зб. наук. пр. Вип. 3. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 213–221.
120. Курило, Л. М. (2006). *Епістолярій Олеся Гончара і творча індивідуальність письменника*. (Автореферат кандидатської дисертації). Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

121. Курилович, Е. (2000). *Очерки по лингвистике*. Биробиджан: ИП „ТРИВИУМ”.
122. Курьянович, А. В. (2009). Функциональные возможности эпистолярного дискурса как особой формы межличностной коммуникации. *Вестник Томского Государственного педагогического университета*, 9 (87), 146–150.
123. Лекант, П. А. (2002). Вводность — коммуникативно-прагматическая категория. В *Очерки по грамматике русского языка*. Москва: Изд-во МГОУ, сс. 130–133.
124. Леонтьев, А. А. (1972). К психологии речевого воздействия. В *Материалы IV Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации*. Москва: Ин-т языкознания АН СССР. сс. 28–41.
125. Лось, А. Л. (2009). *Концептуализация светлого в языковой картине мира*. (Автореферат кандидатской диссертации). Московский городской педагогический университет, институт иностранных языков.
126. Ляпон, М. В. (1971). К изучению модального антагонизма союзов в русском литературном языке XVI века. В *Вопросы синтаксиса русского языка*. Калуга, сс. 197–203.
127. Мазоха, Г. С. (2007). *Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини ХХ століття*. (Автореферат докторської дисертації). Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
128. Малычева, Н. В. (1997). Способы выражения объективной и субъективной модальной оценочности в художественном тексте (на материале ССЦ с сочинительным союзом). В *Разноровневые единицы языка и их речевая реализация: межвузовский сборник научных трудов*. Ростов-на-Дону, сс. 71–76.
129. Марусинець, М. М. (2012). Модальні частки в семантико-синтаксичній структурі речення (на матеріалі української та німецької мов). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*, 36–37, 106–112.
130. Массалина, И. П. (2009). *Средства выражения связующей функции в английском языке военно-морского дела*. (Автореферат кандидатской диссертации). Институт языкознания Российской Академии наук.
131. Мацько, Л. І. (ред.) (2003). *Стилістика української мови: підручник*. Київ: Вища школа.
132. Менг, К. (1982). Проблема анализа диалогического общения. В Ю. А. Сорокин, (отв. ред.). *Текст как психолингвистическая реальность*. Москва: Наука, сс. 14–18.

133. Молчанова, С. Е. (2006). *Функционально-семантическое поле дискурсивных коннекторов в современном английском языке* (Автореферат кандидатской диссертации). Пятигорский государственный лингвистический университет.
134. Наер, В. Л. (1987). К проблеме жанра в системе функционально-стилистической дифференциации языка. В *Стилистические аспекты устной и письменной коммуникации*. Москва: МГПИ-ИЯ, сс. 39–47.
135. Найрулін, А. (2012). Культурно-історичний компонент в епістолярії М. М. Коцюбинського (теоретичні зауваження). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 56 (2), 91–99.
136. Невська, Ю. В. (2016). Вставні модальні синтаксеми з іменником в орудному відмінку в СУМ (до проблеми походження). *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Випуск III. Київ — Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю. А., 97–100.
137. Невська, Ю. (2017). Епістолярний дискурс як віддзеркалення мовної особистості. *Science and Education a New Dimension. Philology*, V (39), 45–49. [Електронний ресурс]. Режим доступу: hwww.seanewdim.com. [Дата звернення 10.02.2017].
138. Невська, Ю. В. (2014). Модальність, оцінка, евіденціальність, емпатія: проблема визначення (на матеріалі епістолярію М. Куліша). *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*, 37, 185–192.
139. Невська, Ю. В. (2015). Дискурсивні слова як стилеутворювальна домінанта листів М. Куліша до дружини. *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*, 40, 82–87.
140. Невська, Ю. В. (2012а). Емпатія як ознака ділового листування М. Куліша. *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди*, 34, 179–186.
141. Невська, Ю. В. (2001). До питання про модальність у лінгвістиці. *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць*, 6. Харків: ХДПУ, с. 133–139.
142. Невська, Ю. В. (2002). Генеза вставних модальних синтаксем іменникового походження. *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць*, 9. Харків: ХДПУ, 104–111.
143. Невська, Ю. В. (2012b). Особистий епістолярій М. Куліша: фокус емпатії. *Ученые записки Таврического национального университета*

- имени В. И. Вернадского. *Филология. Социальные коммуникации*, 25 (64), № 4, Ч. 2, 538–544.
144. Невська, Ю. В. (2018a). Дискурсиви на позначення авторства в епістолах М. Куліша. *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди*, 48, 183–187.
145. Невська, Ю. В. (2018b). Типологія дискурсивів у епістолярному дискурсі. *Мова і культура*. Вип. 21. Т. 2 (191). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, сс. 153–157.
146. Невська, Ю. В. (2019). Вербалізація емпатії в листуванні М. Куліша з І. Дніпровським. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства: збірник наукових праць Хмельницького національного університету*, 16. Хмельницький, сс. 132–136.
147. Нижникова, Л. В. (1991). *Письмо как тип текста*. (Кандидатская диссертация). Одесский государственный университет имени И. И. Мечникова.
148. Никитина, О. В. (1999). *Семантико-стилистический анализ писательского эпистолярия*. (Кандидатская диссертация). Саратовский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского.
149. Николаева, Т. М. (1978). Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы. В *Новое в зарубежной лингвистике: лингвистика текста*. Москва: Прогресс, с. 36.
150. Николаева, Т. М. (1985). *Функции частиц в высказывании*. Москва: Наука.
151. Обозов, Н. Н. (1979). *Психология межличностных отношений*. Ленинград: ЛГУ.
152. Огієнко, І. С. (2009). *Дискурсивні слова турецького походження в текстах сучасних болгарських мас-медіа*. (Автореферат кандидатської дисертації). Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
153. *Ой при лузі, при лужку...* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrtvory.com.ua/nt/ppk6.html>. [Дата звернення 05.03.2017].
154. Онищенко, І. В. (2004). *Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах*. (Автореферат кандидатської дисертації). Дніпропетровський національний університет.
155. Опис фонду № 144 І. Д. Дніпровського. *ЦДАЛМ України*, затверджено 24.10.1977 [Електронний ресурс]. Режим доступу:

- http://csam.archives.gov.ua/includes/uploads/opisy/Dniprovskiy_ID_opys_1.pdf [Дата звернення 05.02.2019].
156. Орехова, Е. Н. (2011). *Субъективная модальность высказывания: форма, семантика, функции*. (Докторская диссертация). Московский государственный областной университет.
 157. Основні види дискурсів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://um.co.ua/11/11-5/11-5666.html>. [Дата звернення 05.03.2018]
 158. Откидич, Е. В. (2015). Особенности функционирования скрепы «между прочим» в диалогическом тексте. *Вестник Томского государственного университета*, 390, 35–38.
 159. Откидич, Е. В. (2013). Текстовые функции слова «кстати». *Вестник Томского государственного университета*, 375, 30–32.
 160. Павлик, Н. В. (2005). *Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні*. (Автореферат кандидатської дисертації). Донецький національний університет імені Василя Стуса.
 161. Павлик, Н. В. (2005). *Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні*. (Кандидатська дисертація). Донецький національний університет імені Василя Стуса.
 162. Педченко, С. О. (2010а). *Семантика і функціонування модальних часток у сучасній українській літературній мові*. (Кандидатська дисертація). Харківський національний університет імені Василя Назаровича Каразіна.
 163. Педченко, С. О. (2010b). *Семантика і функціонування модальних часток у сучасній українській літературній мові*. (Автореферат кандидатської дисертації). Харківський національний університет імені Василя Назаровича Каразіна.
 164. Петров, Н. Е. (1982). *О содержании и объеме языковой модальности*. Новосибирск: Наука.
 165. Пешковский, А. М. (1956). *Русский синтаксис в научном освещении*. Москва: Учпедгиз.
 166. Пилинський, М. М. (1976). *Мовна норма і стиль*. Київ: Наукова думка.
 167. Плунгян, В. А. (2000). *Общая морфология. Введение в проблематику*. Москва: Эдиториал УРСС.
 168. Плющ, П. (1938). *Збірник вправ з стилістики*. Київ: Радянська школа.
 169. Подъяпольская, О. Ю. (2004). *Типология адресованности в текстах эпистолярного жанра (на материале писем Ф. Кафки)*. (Автореферат кандидатской диссертации). Челябинский государственный университет.

170. Пожидаєва, І. В. (2014). Епістолярний дискурс: лінгвістичні традиції й когнітивно-прагматичний потенціал для можливих маніпуляцій у блогосфері. *Лінгвістика*, 1 (31), 72–81.
171. Пономарева, Т. В. (1991). Сочетаемость информативных высказываний разных прагматических типов с этикетными контактными стимулами. В Г. Н. Эйхбаум и В. А. Михайлов, (отв. ред.). *Языковые единицы в речевой коммуникации*. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, сс. 131–138.
172. Понятина, Т. П. (2013). Коммуникативные функции дискурсивных слов в художественных текстах. *Вестник Нижегородского государственного университета им. Лобачевского. Иностранные языки*, 4 (2), 373–376.
173. Потєбня, А. А. (1958). *Из записок по русской грамматике*. Т. 1–2. Москва: Просвещение.
174. Почепцов, Г. Г. (2001). *Теория коммуникации*. Москва: Рефл-бук.
175. Приходько, Г. І. (Уклад.) (2013). *Оцінка й комунікація: посібник для студентів і аспірантів*. Вінниця: Нова книга.
176. Прияткина, А. Ф. (2007). Текстовые «скрепы» и «скрепы-фразы» (о расширении категории служебных единиц русского языка). В *Русский синтаксис в грамматическом аспекте (синтаксические связи и конструкции)*. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, сс. 334–343.
177. Рабенко, Т. Г. (2017). Речевой жанр с позиций лингвистической вариантологии (на материале речевого жанра «личное письмо»). *Научный диалог*, 12, 189–199.
178. Радзієвська, Т. В. (1993) *Текст як засіб комунікації: монографія*. Київ: НАН України, Інститут української мови.
179. Радзієвська, Т. В. (1999). *Комунікативно-прагматичні аспекти текстотворення*. (Докторська дисертація). Інститут української мови Національної Академії наук України.
180. Радчук, О. В. (2011). Субъективная модальность как составляющая образа автора (на материале поэмы Н. В. Гоголя «Мертвые души»). *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Літературознавство»*, 2 (2), 26–31.
181. Романова, Т. В. (2008). *Модальность. Оценка. Эмоциональность: монография*. Нижний Новгород: НГЛУ им. Н. А. Добролюбова.
182. Рупенко (Зарицька), Л. В. (2015). Поетика інтимного листування кінця ХІХ-початку ХХ ст. (теоретичне дослідження). *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство)*. 2 (16), 242–247.

183. Сапожникова, Н. В. (2005). *Философско-антропологическая природа эпистолярного дискурса*. (Автореферат докторской диссертации). Уральский федеральный университет.
184. Седов, К. Ф. (2004). *Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции*: монография. Москва: Лабиринт.
185. Седов, К. Ф. (2011). *Дискурс как суггестия: иррациональное воздействие в межличностном общении*: монография. Москва: Лабиринт.
186. Селіванова, О. О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава: Довкілля-К.
187. Серль, Дж. и Вандервекен, Д. (1986b). Основные понятия исчисления речевых актов. В *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 18: Логический анализ языка. Москва: Прогресс, сс. 252–255.
188. Серль, Дж. Р. (1986). Классификация иллокутивных актов. В *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17: Теория речевых актов. Москва: Прогресс, сс. 170–194.
189. Силаева, Н. В. (2007). *Лингвопрагматический анализ экспрессивности эпистолярного текста (на материале английской частной переписки XVIII–XIX вв.)*. (Автореферат кандидатской диссертации). Самарский государственный университет.
190. Скорикова, Т. П. (1995). *Акцентогенные свойства слова: на материале устной научной речи*. (Автореферат докторской диссертации). Санкт-Петербургский государственный университет.
191. Статеева, В. І. (1998). *Світоглядно-мовна концепція українських письменників кінця XIX-початку XX ст. (На матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка)*. (Автореферат докторської дисертації). Ужгородський національний університет.
192. Степаненко, М. та Дейна, Л. (2018). *Суб'єктивна та об'єктивна оцінка в українському щоденниковому дискурсі*: монографія. Полтава: Дивосвіт.
193. Сусов, И. П. (1988). Деятельность, сознание, дискурс и языковая система. В *Языковое общение: процессы и единицы*. Калинин: КГУ, сс. 7–13.
194. Сусов, И. П. (2009). *Лингвистическая прагматика*, Нова книга, Винница.
195. Танюк, Л. (1990). Коментарі. В М. Куліш. *Твори* у 2-х т. Т. 2. Київ: Дніпро, сс. 754–875.
196. Телеки, М. М. та Шинкарук, В. Д. (2007). *Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру*: монографія. Київ; Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили.

197. Топтыгина, Е. Н. (2010). Об отношении вводных слов к составу высказывания. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Русская филология»*, 4, 52–56.
198. Трофимова, Н. А. *Эксперссивы: мнения и решения*. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.hse.ru/data/2013/12/07/1339443390/%D0%AD%D0%BA%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B2%D1%8B%20%D0%A3%D0%97%20%D0%98%D0%92%D0%AD%D0%A1%D0%AD%D0%9F.pdf>. [Дата обращения 23.04.2017].
199. Троянова, И. М. (2008). Когнитивная функция как одна из важнейших функций языка. *Вестник Томского государственного педагогического университета*, 2 (76), 56–58.
200. Тюрин, П. М. (2012). Методика описания текстовых скреп в аспекте их функционирования (на примере скреп «итак» и «таким образом»). *Вестник Томского государственного университета*, 1 (116), 206–210.
201. Ужченко, В. Д. и Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб.* [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://schoollib.com.ua/ukr_lang/1/28.html. [Дата звернення 14.04.2017].
202. Уздинская, Е. (1998). Роль частиц в текстовой организации диалектной и разговорной речи. В *Вопросы стилистики*. Вып. 27. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, с. 110–118.
203. Урнов, Д. (1975). Эпистолярная литература. В *Краткая литературная энциклопедия*. Т. 8. Москва: Сов. энцикл., сс. 918–920.
204. Фесенко, О. П. (2008). Эпистолярный: жанр, стиль, дискурс. *Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение»*, 15, 132–143.
205. Фесенко, О. П. (2009). *Комплексное исследование фразеологии дружеского эпистолярного дискурса первой трети XIX века*. (Автореферат докторской диссертации). Томский государственный университет.
206. Филимонов, О. И. (2003). *Скреп-фраза как средство выражения синтаксических связей между предикативными единицами в тексте*. (Докторская диссертация). Ставропольский государственный университет.
207. Филимонова, О. Е. (2007). *Эмоциология текста. Анализ репрезентации эмоций в английском тексте: учебное пособие*. СПб.: ООО «Книжный Дом».
208. Формановская, Н. И. (1989). *Речевой этикет и культура общения*. Москва: Высшая школа.

209. Фосслер, К. (2007). *Эстетический идеализм*. Серия: История лингвофилософской мысли. Москва: Изд-во ЛКИ.
210. Фрейд, З. (1989). *Психология бессознательного*: сб. произведений. Москва: Просвещение.
211. Харченко, В. К. (1976). Разграничение оценочности, образности, экспрессивности и эмоциональности в семантике слова. *Русский язык в школе*, 3, 66–71.
212. Худяков, И. Н. (1980). Об эмоционально-оценочной лексике. *Филологические науки*, 2, 79–82.
213. Чак, Є. (1998). Мовний етикет: «Дорогий друже!», «Бажаю щастя!». *Дивослово*, 1, 60–64.
214. Чейф, У. (1982). Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения. В *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XI. Москва: Прогресс, сс. 277–316.
215. Черепанова, И. Ю. (1996). *Вербальная суггестия: теория, методика и социально-лингвистический эксперимент*. Докторская диссертация. Москва.
216. Черкез, І. Б. (2008). *Українська мова в епістолярних текстах кінця XIX-початку XX ст.* (Автореферат докторської дисертації). *Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*.
217. Чернявская, В. Е. (2001). *Дискурс как объект лингвистических исследований*. В *Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса*. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, сс. 11–22.
218. Чолкан, В. А. (2001). *Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові*. (Автореферат кандидатської дисертації). *Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*.
219. Шабат-Савка, С. Т. (2011). Дискурс як релевантний спосіб втілення комунікативних інтенцій. *Studia Linguistica*, 5, 451–457.
220. Шапиро, А. Б. (1958). Модальность и предикативность как признаки предложения в современном русском языке. *Филологические науки*, 4, 20–25.
221. Шарпило, Б. (1993). До проблеми історичного вивчення українського епістолярного стилю. В *Проблеми філології*: зб. наук. пр., присв. 70-річчю ін-ту. Луганськ: Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, сс. 113–120.
222. Шахматов, А. А. (1941). *Очерк современного русского литературного языка*. Москва: Учпедгиз.
223. Шаховский, В. И. (1995). *О лингвистике эмоций*: сб. науч. тр. Волгоград: Волгоград. гос. пед. ин-т.

224. Шаховский, В. И. (2008). Энергетическая мощность эмоций и дискурсивные нормы. *Вопросы психолингвистики*, 7, 39–43.
225. Шведова, Н. Ю. (1960). *Очерки по синтаксису русской разговорной речи*. Москва: АН СССР.
226. Шведова, Н. Ю. (гл. ред.) (1980). *Русская грамматика*. Том 2. *Синтаксис*. Москва: Наука.
227. Шевченко, І. С. (ред.) (2005). *Мова як комунікативно-когнітивний феномен*: колективна монографія. Харків: Константа.
228. Шереметьева, Е. С. (2011). *Отыменные релятивы современного русского языка*. (Автореферат докторской диссертации). Дальневосточный федеральный университет.
229. Шинкарук, В. Д. (2003). *Модус і диктум у структурі речення*. (Автореферат докторської дисертації). Інститут української мови Національної Академії Наук України.
230. Шинкарук, В. Д. (2002). *Категорії модусу і диктуму у структурі речення*: монографія. Чернівці: Рута.
231. Шмид, В. (2003). *Нарратология*. Москва: Языки славянской культуры.
232. Шнырик, Е. А. (2009). *Роль служебных лексикализованных словоформ в организации текста*. Владивосток.
233. Шуберт, Э. Э. (2006). *Дискурсные единицы, уровни, приемы и принципы речевого воздействия в когнитивном аспекте*. (Автореферат кандидатской диссертации). Кубанский государственный университет.
234. Щерба, Л. В. (1957). *Избранные работы по русскому языку*. Москва: Учпедгиз.
235. Якимец, Н. В. (1999). *Категория авторской модальности в функциональном аспекте (на материале «Театрального романа» М. А. Булгакова)*. (Автореферат кандидатской диссертации). Нижегородский государственный лингвистический университет имени Н. А. Добролюбова.
236. Якобсон, Р. (1975). Лингвистика и поэтика. В *Структурализм: «за» и «против»*. Москва: Прогресс, сс. 350–377.
237. Aijmer, K. (2002). *English discourse particles: Evidence from a Corpus. Studies in Corpus Linguistics*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
238. Argamon, S., Dhawle S., Koppel M. and Pennebaker, J. W. (2005). Lexical predictors of personality type. In *Proc. of the Joint Ann. Meeting of Interface and the Classif. Soc. of N. America*.
239. Bally, Ch. (1959). *Traité de stylistique française*. Paris: Klincksieck.

240. Barrett-Lennard, G.T. (1993). The phases and focus of empathy. *British Journal of Medical Psychology*. Vol. 66 (Pt. 1), 3–14. March.
241. Blakemore, D. (1987). *Semantic Constraints on Relevance*. Blackwell.
242. Blakemore, D. (2002). *Relevance and linguistic meaning. The semantics and pragmatics of discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
243. Blass, R. (1990). Constraints on relevance. A key to particle typology. *Notes on Linguistics*, 48, 8–21.
244. Boguslavskij, I.M. (1980). Semantika czasticy tolko. *Semiotika i informatika*, 14, 134–158.
245. Brinton, L.J. (1996). *Pragmatic markers in English: grammaticalization and discourse functions*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
246. Brown, G. Yule (1983). *Discourse Analysis*. CUP.
247. Clark, H. and Schaefer, E.F. (1989). Contributing to Discourse. *Cognitive Science*, 13, 259–294.
248. Cornillie, B. (2009). Evidentiality and epistemic modality: On the close relationship between two different categories. *Functions of Language*, 16 (1), 44. [Online]. Available at: <http://connection.ebscohost.com/c/articles/37259738/evidentiality-epistemic-modality-close-relationship-between-two-different-categories>. [Accessed 15 Apr. 2017].
249. Crible, L. (2018). *Discourse Markers and (Dis)fluency: Forms and functions across languages and registers*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
250. Crystal, D. and Davy, D. (1969). *Investigating English Style*. Bloomington: Indiana University Press.
251. De Haan, F. (1999). *Evidentiality and epistemic modality: setting boundaries*. *Southwest Journal of Linguistics*, 18, 83–101.
252. Degand, L., Cornillie, B. and Pietrandrea, P. (2013). Modal particles and discourse markers: Two sides of the same coin? In *Discourse Markers and Modal Particles: Categorization and description*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1–18.
253. Dik, S.C. (1989). *The theory of functional grammar. Part 1: the structure of the clause*. Dordrecht: Foris.
254. Fox Tree, J.E. & Schrock, J.C. (2002). Basic meanings of *you know* and *I mean*. *Journal of Pragmatics*, 34, 727–747.
255. Fraser, B. (1990). An approach to discourse markers. *Journal of Pragmatics*, 14, 383–395.
256. Fraser, B. (1996). Pragmatic markers. *Pragmatics*, 6 (2), 167–190.

257. Fraser, B. (1999). What are discourse markers? *Journal of Pragmatics*, 31, 931–952.
258. Fuller, J. M. (2003). The influence of speaker roles on discourse marker use. *Journal of Pragmatics*, 35, 23–45.
259. Fung, L. & Carter, R. (2007). Discourse markers and spoken English: native and learner use in pedagogic settings. *Applied Linguistics*, 28–3, 410–439.
260. Gill, A. J. and French, R. M. (2007). *Level of representation and semantic distance: Rating author personality from texts*: Proceedings of EuroCogSci07: the European Cognitive Science Conference 2007, European Cultural Center of Delphi. Delphi, Greece. May 23–27.
261. Gras, P. (2011). Gramática y discurso. Nuevas aportaciones sobre partículas discursivas del español. Pamplona: EUNSA (Colección Lingüística), 11–30.
262. Grice, H. P. (1971). Meaning. In *Semantics: An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 53–59.
263. Grochowski, M. (1984). Program metodologiczny opisu partykuł. In *Sbornik praci filozoficke fakult y Brnenske Univerzity studia minora facultatis philosophicae Universitatis Brunensis*. pp. 77–88.
264. Guo, F. (2015). A Review of Discourse Markers from the Functional Perspective. *Journal of Arts and Humanities*. 4 (4), 69–75. [Online]. Available at: <http://www.theartsjournal.org/index.php/site/article/view/685/368>. [Accessed 30 oct. 2017].
265. Hallett, N. (2002). Anxiously Yours: The Epistolary Self and the Culture of Concern. *Journal of European Studies*, 32, 107–116.
266. Halliday, M. (1973). *Explorations in the Functions of Language*. London: Edward Arnold.
267. Hansen, M. (1997). Alors and donc in spoken French: a reanalysis. *Journal of Pragmatics*, 28 (2), 153–188.
268. Hartmann, R. (1986). *The History of Lexicography. Papers from the Dictionary Research Centre Seminar at Exeter, March 1986*. Amsterdam/Philadelphia: Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, J. Benjamins.
269. Heritage, J. (1984). A change-of-state token and aspects of its sequential placement. In J. Atkinson and J. Heritage, *Structures of Social Action*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 299–335.
270. Hnatowicz, K. (1981). Presuppositions of even, only and also. *Linguistica Silesiana*, 4, 85–98.

271. Holmes, J. (1986). Functions of you know in women's and men's speech. *Language in Society*, 15, 1–21.
272. Horn, L. R. (1969). A Presuppositional Analysis of Only and Even. *Papers from the 5th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 5, 98–107.
273. Ivanov, A. V., Riccardi, G., Sporka, A. J. and Franc, J. (2011). Recognition of Personality Traits from Human Spoken Conversations. *12th Annual Conference of the International Speech Communication Association*. Florence, Italy, 28–31 August 2011, pp. 1549–1552.
274. Izutsu, K. and Izutsu, M. N. (2013). From discourse markers to modal/final particles: What the position reveals about the continuum. In *Discourse Markers and Modal Particles: categorization and description*. Amsterdam: Benjamins, pp. 217–236.
275. Jefferson, G. (1978). Sequential aspects of storytelling in conversation. In Schenkein, J. (Ed.). *Studies in the organization of conversational interaction*. New York: Academic Press, pp. 219–248.
276. Kyratzis, A. and Ervin-Tripp, S. (1999). The development of discourse markers in peer interaction. *Journal of Pragmatics*, 31, 1321–1338.
277. Lakoff, R. (1973). Questionable answers and answerable questions. In B. B. Kachru & R. B. Lees (eds.). *Issues A review of discourse markers from the functional perspective. Papers in Honor of Henry and Renée Kahane*. Urbana: University of Illinois Press, pp. 453–467. [Online]. Available at: <http://www.theartsjournal.org/index.php/site/index>. [Accessed 30 oct. 2017].
278. Lutzky, U. (2006). Discourse markers? Well, ...Delimiting the basic features of discourse markers. *Vienna English Working Papers*, 15 (1), 3–24.
279. Matras, Y. (2000). Fusion and the cognitive basis for bilingual discourse markers. *The international Journal of Bilingualism*, 4, 429–561.
280. Mehl, M. R., Gosling, S. D. and Pennebaker, J. W. (2006). Personality in its natural habitat: Manifestations and implicit folk theories of personality in daily life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 862–877.
281. Nuttall, C. (1982). *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*. London: Heinemann Educational Books.
282. Östman, Jan-Ola (1981). «You Know»: A discourse functional approach. Amsterdam: John Benjamin B. V.
283. Palmer, F. R. (1986). *Mood and Modality*. Cambridge: CUP.

284. Papafragou, A., Peggy, L., Youngon, C. and Chung-hye, H. (2007). Evidentiality in Language and Cognition. *Cognition*, 103 (2), 252–296. [Online]. Available at: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0010027706000692>. [Accessed 15 April 2017].
285. Quirk, R. (1955). Colloquial English and communication. In A. J. Ayer and others (eds.). *Studies in Communication*. London: Secker and Warburg, pp. 169–180.
286. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., and Svartvik, J. (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. London: Longman.
287. Schegloff E. A. (1984). On Some Questions and Ambiguities in Conversation. In *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis* (J. Maxwell Atkinson, John Heritage, eds.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 28–52.
288. Schenkein, J. N. (1972). Towards the analysis of natural conversation and the sense of “heheh”. *Semiotica*, 6 (4), 344–377.
289. Schiffrin, D. (2007). *Discourse markers*. Beijing: World Publishing Cooperation.
290. Schwenter, S. (1996). Some reflections on ‘o sea’: a discourse marker in Spanish. *Journal of Pragmatics*, 25, 85–74.
291. Shiffrin, D. (1994). *Approaches to Discourse*. Oxford; Cambridge: MA.
292. Sinclair, J. M. and Coulthard, M. (1975). *Towards an analysis of discourse: the English used by teachers and pupils*. Oxford: Oxford University Press.
293. Sinclair, R. C. (1988). Mood, categorization breadth, and performance appraisal: The effects of order of information acquisition and affective state on halo, accuracy, information retrieval, and evaluations. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 42, 22–46.
294. Stede, M. & B. Schmitz. (2000). Discourse Particles and Discourse Functions. *Machine Translation*, 15, 125–147.
295. Stevenson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
296. Stubbs, M. (1983). *Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Chicago: The University of Chicago Press.
297. Svartvik, J. (1980). “Well” in conversation. In S. Greenbaum, & J. Svartvik, (eds.), *Studies in English Linguistics for Randolph Quirk*. London: Longman, pp. 167–177.
298. Trillo, J. R (2001). A mathematical model for the analysis of variation in discourse. *Journal of Linguistics*, 37, 527–550.

299. Warren, M. (2017). Features of Naturalness in Conversation. [Online]. Available at: https://books.google.com.ua/books?id=oCRi-KQN37AC&pg=PT265&lpg=PT265&dq=%C3%96stman,+J.O.+1981.+%E2%80%98You+Know%E2%80%99:+A+discourse+functional+approach.+Amsterdam:&source=bl&ots=S2o38M3bpN&sig=g8UmKReU_2jvfLyKoob3SwlNHSY&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwi2qs3TpJjXAhXDZlAKHd32CNUQ6AEIMTAC#v=onepage&q=%C3%96stman%2C%20J.O.%201981.%20%E2%80%98You%20Know%E2%80%99%3A%20A%20discourse%20functional%20approach.%20Amsterdam%3A&f=false. [Accessed: 23 oct. 2017].
300. Wierzbicka, A. (1986). Introduction. *Journal of Pragmatics*, 10, 519–534.
301. Zarei, F. (2013). Discourse Markers in English. Beiza Branch, Islamic Azad University, Beiza, Iran. *International Research Journal of Applied and Basic Sciences*, 4 (1), 107–117.

ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ

1. Багряний, І. (1992). Листи до Д. Нитченка. В Д. Нитченко. *Листи письменників*. Австралія, Мельбурн, сс. 6–31.
2. Винниченко, В. (1992). Лист до редакції «Українські вісті». В Д. Нитченко. *Листи письменників*. Австралія, Мельбурн, сс. 42–51.
3. Винниченко, В. (1992). Листи до Д. Нитченка. В Д. Нитченко. *Листи письменників*. Австралія, Мельбурн, сс. 35–41.
4. Вишня, О. (1988). З листування. *Твори у 4-х т.*, т. 4. Київ: Дніпро, сс. 388–436.
5. Гак, А. (1992). Листи до Д. Нитченка. В Д. Нитченко. *Листи письменників*. Австралія, Мельбурн, сс. 63–85.
6. Дніпровський, І. (1983). Листи до М. Куліша. В М. Хвильовий. *Твори у 5-ти т.* Т. 5. Нью-Йорк; Балтімор, Торонто: Смолоскип, сс. 620–624.
7. Дніпровський, І. (1986). Листи до А. Любченка. В М. Хвильовий. *Твори у 5-ти томах*. Т. 5. Нью-Йорк; Балтімор, Торонто: Смолоскип, сс. 617–620.
8. Досвітній, О. (1986). Лист до М. Куліша. В М. Хвильовий. *Твори у 5-ти томах*. Т. 5. Нью-Йорк; Балтімор, Торонто: Смолоскип, сс. 628–632.
9. Драй-Хмара, М. (1947). Листи із заслання. В Ю. Клен. *Спогади про неокласиків*. Мюнхен: Золота брама, сс. 164–186.
10. Зеров, М. (2015). *Вибрані твори*. Київ: Смолоскип.
11. Кулиш, М. (2010). Заявление. В Н. Кузякіна. *Траєкторії долі*. Київ: Темпора, 503–546.
12. Куліш, М. (1990). *Твори: в 2-х т.* Т. 2. Київ: Дніпро.
13. Рильський, М. Т. (1988). *Зібрання творів: у 20-ти т.* Т. 19. Автобіографічні матеріали. Записні книжки. Листи.. Київ: Наук. думка.
14. Тичина, П. (1986). Листи до А. Любченка. В М. Хвильовий. *Твори у 5-ти томах*. Т. 5. Канада, Торонто, сс. 615–617.

15. Тичина, П. Г. (1990). *Зібрання творів*: у 12 т. Т. 12, кн. 1: Листи. Київ: Наукова думка.
16. Хвильовий, М. (1983). Листи до Аркадія Любченка. В М. Хвильовий. *Твори* у 5-ти т. Т. 4. Нью-Йорк; Балтімор, Торонто: Смолоскип, сс. 575–579.
17. Хвильовий, М. (1983). Одвертий лист до Володимира Коряка. В М. Хвильовий. *Твори* у 5-ти томах. Т. 4. Нью-Йорк; Балтімор, Торонто: Смолоскип, сс. 391–411.
18. Хвильовий, М. (1991). *Твори* у 2-х тт. Т. 2. Київ: Дніпро.
19. Шевельов, Ю. (2014). Листи до Олекси Ізарського. В М. Степаненко, (упоряд.). *Листи Юрія Шевельова до Олекси Ізарського*. Полтава: Шевченко Р. В.
20. Яновський, Ю. (1983). Лист до Миколи Хвильового. В М. Хвильовий. *Твори* у 5-ти т. Т. 5. Нью-Йорк; Балтімор, Торонто: Смолоскип, сс. 632–635.
21. Яновський, Ю. (1986). Лист до А. Любченка. В М. Хвильовий. *Твори* у 5-ти томах. Т. 5. Нью-Йорк; Балтімор, Торонто: Смолоскип, с. 636.

СЛОВНИКИ

1. Єрмоленко С. Я. (ред.). (2001). *Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*. Київ: Либідь.
2. Загнітко, А. П. (2012). *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*: у 4-х т. Донецьк: ДонНУ.
3. *Словник української мови*: в 11 т. Том 10. (1979). Київ: Наукова думка.
4. *Словник української мови*: в 11 т. Том 11. (1980). Київ: Наукова думка.
5. *Словник української мови*: в 11 т. Том 4. (1973). Київ: Наукова думка.
6. *Словник української мови*: в 11 т. Том 5. (1974). Київ: Наукова думка.
7. *Словник української мови*: в 11 т. Том 9. (1978). Київ: Наукова думка.

Наукове видання

НЕВСЬКА Юлія Володимирівна

**ДИСКУРСИВИ В ЕПІСТОЛЯРІЙ М. КУЛІША:
КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ВИМІР**

Монографія

Редактор *Ярослава Сазонова*
Технічний редактор *А. С. Кулак*
Дизайн обкладинки *Ігор Іванченко*

Підписано до друку 13.07.2018. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура «Таймс».
Умовн. друк. арк. 13,5
Наклад 300 примірників.
Замовлення 19-07

Харківське історико-філологічне товариство
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Друк

Видавництво **МОНОГРАФ**

пр. Тракторобудівників, 89а/62, м. Харків, 61135
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4388 від 15.08.2012 р.
www.monograf.com.ua

Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

[illegible]

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.